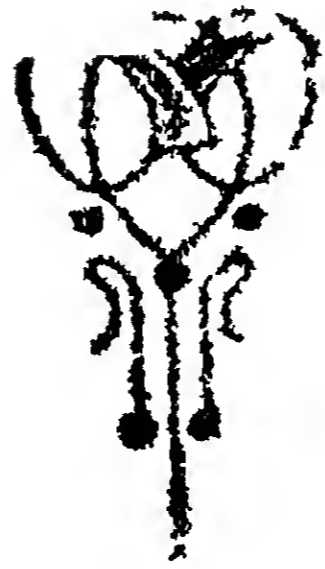

श्रीमद्भागवत

प्रथम स्कन्ध-सुभाषिणी

[गुजराती अनुवाद]

गौ. वा. लक्ष्मणदास क. प्रिन्टर्स : लखनऊ

अखिलभूमण्डलाचार्य श्री १०८ महलभाचार्याः ।

प्रकाशकः श्री १०८ महलभाचार्याः ।
व्यवस्थापकः श्री १०८ महलभाचार्याः ।

श्री १०८ महलभाचार्याः ।

મ. ય. શાસ્ત્રી સ્મારકમાલા, અન્ધાંક ૩

જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્દક્ષિણાચાર્યજીવિરચિત

શ્રીમદ્ભાગવત

પ્રથમ સ્કન્ધ સુખોદિનીજનો

ગુજરાતી અનુવાદ

—•—

અનુવાદકર્તા

વે. શા. સં. જટાશંકર કાનજી શાસ્ત્રી, રાજકોટ

—•—

દ્રવ્યની સહાય કરનાર

ભરચના: ગો. વા. શેઠ જયકૃષ્ણદાસ કસનદાસ દૂરદ ફુંડના દૂરદીઓ

પ્રો. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, એમ. એ.

શેઠ જસવંતલાલ નરોત્તમદાસ

શેઠ મણિલાલ નરોત્તમદાસ

—•—

પ્રકાશક

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ,

ખી. એ. એલએલ. ખી., એડવોકેટ.

ભૂલેખર, મુંબઈ ૨

—•—

પ્રતિ ૧૧૦૦

{ મૂલ્ય : પાકું પૂઠું ૩—૦—૦
કાચું પૂઠું ૨—૧૨—૦ }

સંવત ૧૯૯૬

भगवच्छास्त्रनिष्णात मगनलाल गणपतराम शास्त्री, एम. ए.

विर्भावः १९३० मार्गशीर्ष कृष्ण ४

निरोभावः १९६१ व्यापाठ कृष्ण २

પ્રસ્તાવના

દુષ્ટાં વર્ષો પહેલાં સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત જગનલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રથમ સ્કન્ધનાં શ્રીસુમોધિનીજનું મુદ્રણ કરી તેનું ભાષાન્તર કર્યું હતું અને તે પ્રસિદ્ધ પણ કર્યું હતું. કેટલાંય વર્ષોથી તે ભાષાન્તર વૈષ્ણવોને મળતું ન હતું, એટલે ફરીથી ભાષાન્તર જાપાવવાનું કામ હાથ ઉપર લેવામાં આવ્યું. આ ભાષાન્તર રાજકોટના શાસ્ત્રી જટાશંકર કાનજીભાઈ પાસે કરાવ્યું છે. તેમણે જગનલાલ શાસ્ત્રીના ભાષાન્તરની ધણી મદદ લીધી છે, એમ આ ભાષાન્તર ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. વૈષ્ણવોને પ્રથમ સ્કન્ધ સુમોધિનીજનું અધ્યયન કરવાનું ધણું સરળ થઈ પડશે. બીજી આનંદની વાત એ છે કે દ્વિતીય સ્કન્ધ સુમોધિનીજનું ભાષાન્તર સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શાસ્ત્રી કલ્યાણજીભાઈએ કર્યું છે અને તે વડોદરાના ભગવદ્દર્મ-પરાયણ શેઠ ટોડરમલભાઈ સામળ બેચર તરફથી હાલમાં જાપાય છે. દિવાળી સુધીમાં તે જાપાઈ જશે. આ અમૂલ્ય ગ્રન્થનું ભાષાન્તર કરાવવાનો ખર્ચ તથા તેનું મુદ્રણ કરવાનો સંબંધો ખર્ચ ભરવાના ગોલોકવાસી વૈષ્ણવ જેડીસનદાસ કરસનદાસ શેઠના દ્રસ્ટીઓ પ્રોફેસર ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, શેઠ જસવંતલાલ નરોત્તમદાસ તથા શેઠ મણિલાલ નરોત્તમદાસે દ્રસ્ટ ફંડમાંથી ધણી ઉદારતાથી આપ્યો છે, તે બદલ અમે તેમનો જાહેરમાં અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. આ બે ત્રણ વર્ષથી તો શેઠ જેડીસનદાસના દ્રસ્ટ ફંડની મદદથી સાંપ્રદાયિક સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયા કરે છે. મમલાલ શાસ્ત્રીજી સ્મારકાંક, વિવરણત્રય અને જુજુત્સુમોધિકા જેવા મહત્વના ગ્રન્થો આ દ્રસ્ટ ફંડના સાહાય્યથી જ પ્રકટ થયા છે એ વાત વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં હવે તો સુવિદિત જ છે. આવાં સત્કાર્યો માટે દ્રસ્ટ ફંડના દ્રસ્ટીઓને ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં પણ આજ પ્રમાણે આ દ્રસ્ટીઓ સાંપ્રદાયિક સાહિત્યની સેવા કરશે.

આ પુસ્તકમાં ગો. વા. શેઠ જયકૃષ્ણદાસના પહેલાંના દ્રસ્ટીઓ-ગો. વા. શાસ્ત્રીજી મમલાલ ગણપતિરામ તથા ગો. વા. શેઠ નરોત્તમદાસ કરસનદાસ-ના ફોટાઓ મૂકવામાં આવેલા છે.

આ ગ્રન્થનાં પ્રૂફ શોધવાનું કામ સંપ્રદાયના ઉત્સાહી યુવાન કાર્યકર્તા શાસ્ત્રી કેશવરામ કાશીરામે ધણા આનંદથી કર્યું છે, તે બદલ અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે આદિત્ય મુદ્રણાલયના માલિક રા. રા. મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, બી. એ. એ પણ આ કાર્યમાં ધણી સરળતા કરી આપી છે અને બીજી ઉપાધિઓ હોવા છતાં પણ આ ગ્રન્થનું મુદ્રણકાર્ય વિના વિલંબે કરી આપ્યું છે, તેને માટે તેમનો આભાર માનવો ઘટે છે.

૬૮-૭૧, ત્રીજો ભોઇવાડો,
ભૂલેખર, મુંબઈ, ૨
તા. ૧૦-૬-૪૦

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ

આમુખ

શુદ્ધાદૈત વેદાન્તમાં ચાર પ્રસ્થાનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે: વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવત. તેમાં પહેલા પ્રસ્થાનોમાં જે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેનો નિરાસ ખીજા પ્રસ્થાન વડે કરવાનો છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવત ત્રણ પ્રસ્થાનોના સંદેહનું નિરાકરણ કરે છે અને તેથી તેનું ગૌરવ વધે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. ગાયત્રી વેદમાતા છે અને ત્રણેય વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ વેદતુલ્ય જ છે તે દર્શાવવાને માટે પહેલા શ્લોકમાં જ વેદમાતા ગાયત્રીનો અર્થ ખીજરૂપે આપવામાં આવેલો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુતઃ ગાયત્રી ખીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ફલ છે, અને આ ફલનું વર્ણન આરમ્ભના ત્રીજા શ્લોકમાં જ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારે ભગવાન વેદવ્યાસની સમાધિ-ભાષા-શ્રીમદ્ભાગવત-દર્શનસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના બાર સ્કન્ધો છે અને ત્રણ પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો બાદ કરીએ તો એકંદરે ત્રણસો બત્રીસ અધ્યાયો છે. આ બાર સ્કન્ધોમાં ભગવાનનાં-શ્રીનાથજીનાં-બાર શ્રીઅંગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને તેથી શ્રીમદ્ભાગવત સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ કારણથી જ શ્રીમહાપ્રભુજી ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે इतीदं द्वादशस्कन्धं पुराणं हरिरेव सः ॥ આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલા દશ પ્રકારની છે અને તેનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કન્ધથી બારમા સ્કન્ધ સુધીમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારવર્ણન છે અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનવર્ણન છે. આ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ ભગવાન છે. આ જ કારણથી શ્રીમહાપ્રભુજી ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे । एकार्थं सप्तधा जानन्न-विरोधेन मुच्यते ॥ શાસ્ત્ર, સ્કન્ધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ સાત અર્થોને જાણીને જે સમન્વય કરે તે સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. આ સાત અર્થમાંના પહેલા ચાર અર્થ ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા છે, અને બાકીના ત્રણ શ્રીસુબોધિનીજીમાં આપેલા છે. આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજીએ રચેલા બે ત્રન્ધો-ભાગવતાર્થપ્રકરણ અને શ્રીસુબોધિનીજી-ધણા ઉપયોગી છે અને તેથી જેટલા પ્રમાણમાં આ બે ત્રન્ધોનું અધ્યયન કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજાશે.

પ્રથમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનું દક્ષિણ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં અધિકારનું વર્ણન છે. દ્વિતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનું વામ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં જ્ઞાનનું-સાધનનું-વર્ણન છે. તૃતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ બાહુ છે અને તેમાં સર્ગલીલાનું વર્ણન છે. ચતુર્થ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામબાહુ છે અને તેમાં વિસર્ગલીલાનું વર્ણન છે. પંચમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સાથળ છે અને તેમાં સ્થાનલીલાનું વર્ણન છે. છઠ્ઠો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ સાથળ છે અને તેમાં પોષણ-લીલાનું વર્ણન છે. સપ્તમ સ્કન્ધ ભગવાનનો દક્ષિણ હસ્ત છે અને તેમાં ઊત્તરીલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અષ્ટમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સ્તન છે અને તેમાં મન્વન્તર-લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. નવમો સ્કન્ધ ભગવાનનો વામ સ્તન છે અને તેમાં ઈશાનુકથા લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. દશમ સ્કન્ધ ભગવાનનું હૃદય છે અને તેમાં નિરોધલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અગિયારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનું શ્રીમસ્તક છે અને તેમાં મુક્તિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. બારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ હસ્તક છે અને તેમાં આશ્રયલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

शेठ नरोत्तमदास करसनदास

जन्म : १९२९ कार्तिक शुक्ल २

अवसान : १९९२ आषढ शुक्ल १३

શ્રીમદ્ભાગવતમાં અનેકવાર કહેવામાં આવેલું છે કે શ્રોતાવ્યઃ કીર્તિતવ્યઃ ઇત્યાદિઃ; અર્થાત્ ભગવાનનું શ્રવણ કરવું, કીર્તન કરવું વગેરે. શબ્દાત્મક અને ભગવદ્રૂપ ભગવદ્લીલાનું શ્રવણ, કીર્તન કરવું એમ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનની સર્ગ વગેરે દશ લીલાઓ છે. આ દશ લીલાઓના શ્રવણ, કીર્તન ઇત્યાદિ માટે અધિકાર અને સાધનની જરૂર હોય છે. આ જ કારણથી પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારનું અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અને ત્યાર પછી જ સર્ગ વગેરે લીલાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ સ્કન્ધમાં શ્રોતા અને વક્તાના અધિકારની ચર્ચા છે. અધિકાર ન હોય તો સ્વરૂપ, અર્થજ્ઞાન અને અભિપ્રાયજ્ઞાન મૂલ્યે નહિ, તેથી અધિકારના વર્ણનની ખાસ આવશ્યકતા છે. આ અધિકાર સ્થૂલ રીતે વિચાર કરતાં ત્રણ પ્રકારનો છે; સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરતાં ઐગણીસ પ્રકારનો છે: સાધારણ, અસાધારણ અને ગુણાતીત: સાધારણ નવ પ્રકારનો છે, અસાધારણ પણ નવ પ્રકારનો છે, અને નિર્ગુણ એક પ્રકારનો છે. આ રીતે આ સ્કન્ધમાં ઐગણીસ અધ્યાય છે. સ્થૂલ દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પ્રકરણનો અર્થ ધ્યાનમાં લેતાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકરણો જોવામાં આવે છે: (૧) હીનાધિકાર પ્રકરણ, (૨) મધ્યમાધિકાર પ્રકરણ અને (૩) ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણ. પહેલા પ્રકરણમાં ત્રણ અધ્યાય છે, બીજા પ્રકરણમાં પણ ત્રણ અધ્યાય છે અને ત્રીજા પ્રકરણમાં તેર અધ્યાય છે. આમ એકંદરે ઐગણીસ અધ્યાય થાય છે.

આ ઐગણીસ અધ્યાયોનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

હીનાધિકાર પ્રકરણ

- અધ્યાય ૧ શ્રોતા જિજ્ઞાસુ છે અને વક્તાએ શ્રીમદ્ભાગવતનું અધ્યયન કરેલું છે.
અધ્યાય ૨ શ્રોતામાં માત્સર્યનો અભાવ છે અને વક્તા ચતુર છે.
અધ્યાય ૩ શ્રોતા શ્રવણમાં આદરવાળો છે અને વક્તાને ગુણજ્ઞાન છે.

મધ્યમાધિકાર પ્રકરણ

- અધ્યાય ૪ શ્રોતા અને વક્તા ઉપર ભગવદ્કૃપા છે.
અધ્યાય ૫ શ્રોતા અને વક્તામાં ભગવદ્દીયત્વ છે.
અધ્યાય ૬ શ્રોતા અને વક્તામાં ભગવદ્દેહત્વ છે.

ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણ

અધ્યાય ૭-૧૯ ઉત્તમાધિકારીને દૃઢ વૈરાગ્યની અપેક્ષા રહે છે. ભગવાનમાં એકતાનતા થાય ત્યારે જ દૃઢ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે. ભગવાન પુરુષોત્તમરૂપ છે, તેથી ભગવાનમાં એકતાનતા દર્શાવવાને માટે બાર અંગવાળા પુરુષનું આધિક્ય દર્શાવવાને માટે તેર અધ્યાય વડે ઉત્તમાધિકારીનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. પુરુષનાં બાર અંગો છે: શીર્ષ, બે બાહુ, બે હાથ, બે સ્તન, હૃદય, બે સાયળ અને બે ચરણ. આ બાર અંગોવાળા પુરુષોત્તમ અંગી છે. બાર અંગો અને અંગી મળીને તેરની સંખ્યા થાય છે. તેથી બાર અંગોવાળા પુરુષોત્તમરૂપ ભગવાનમાં એકતાનતા રાખનારા ઉત્તમ અધિકારીનું નિરૂપણ તેર અધ્યાયોમાં કરવામાં આવેલું છે.

આ વિષયમાં જિજ્ઞાસુએ શ્રીગોકુલરાયકૃત અધ્યાયાર્થ જોવો.

‘શાકુન્તલ’
ખારીવાવ રોડ, વડોદરા
તા. ૮-૬-૪૦

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	કથા	પૃષ્ઠ
૧.	શૌનક સૂતપૌરાણિકને છ પ્રશ્નો પૂછે છે	૧
૨.	ફલ-સાધનરૂપ ત્રણ કર્મોનો નિર્ણય	૪૧
૩.	શ્રીભગવાનના અવતારોનું વર્ણન	૭૭
૪.	શુકના વૈરાગ્યનું કારણ અને વ્યાસજીની ચિંતા	૧૧૪
૫.	લક્ષ્મણનો મહિમા	૧૩૫
૬.	નારદ લક્ષ્મણનું સ્વરૂપ કહે છે	૧૭૫
૭.	અશ્વત્થામાના બાણથી પ્રભુ રક્ષણ કરે છે	૨૦૨
૮.	બાહ્યાસ્ત્રમાંથી પરીક્ષિતનું રક્ષણ અને કુંતીજીની સ્તુતિ	૨૪૨
૯.	બીષ્મની સ્તુતિ અને મુક્તિ	૨૮૯
૧૦.	પાંડવોની સુખકથા	૩૨૮
૧૧.	દ્વારકાવાસી લક્ષ્મણનું સુખ	૩૬૪
૧૨.	પરીક્ષિતના જન્મનો ઉત્સવ	૪૦૧
૧૩.	વિદુરના ઉપદેશથી ધૃતરાષ્ટ્રનું નિર્માણ	૪૨૨
૧૪.	ઉત્પાતોને જોવાથી યુધિષ્ઠિરની ચિંતા અને અર્જુનનું દ્વારકાથી આગમન	૪૬૭
૧૫.	ભગવાનનું ગમન સાંભળી યુધિષ્ઠિરાદિનું સ્વર્ગારોહણ	૪૮૫
૧૬.	કાલથી પિડાયેલી ભૂમિ પાસે પરીક્ષિત જાય છે	૫૩૩
૧૭.	પરીક્ષિત રાજા કલિને શિક્ષા કરી સ્થાનો આપે છે	૫૬૨
૧૮.	પરીક્ષિત રાજાને શમીક ઋષિનો પુત્ર શાપ આપે છે	૫૯૫
૧૯.	પરીક્ષિતનું ગંગા ઉપર પ્રાયોપવેશન અને શુકાગમન	૬૩૯

पाठशुद्धिपत्रम्

प्रथमस्कन्ध-सुबोधिनी-पाठान्तराणि ।

पत्र	पंक्ति	श्लोक	पंडितबलभद्रमुद्रिते	अन्यादर्शे
प्रथमाध्यायः				
४	९	१	साङ्ख्या योगिनश्च । न वैदिकाः	साङ्ख्ययोगिनश्च न वैदिकाः,
७	६	३	अन्ये भगवद्रूपा अवतारा अधिकारिणो वा ।	अन्ये भगवद्रूपा अवतारा अधिकारिणो वा ।
८	१७	४	स च सुखविशेषशरीरः । देववि- शेषो लोकरूपः ।	स च सुखविशेषशरीरदेव- विशेषो लोकरूपः ।
८	१८	४	सत्रे सर्वत्र आसक्तिरेव	सत्रे सर्वत्र आसक्तिरेव
१०	१९	१०	सभां (!) वा न प्रवेष्टव्य (!)मिति	सभां न प्रवेष्टव्यमिति
१४	५	१८	कर्मश्रवणेन यत्फलं तद्भगवता देयं	कर्मश्रवणेन सत्फलं भगवता देयम्
१५	७	१९	किन्तु मूर्तत्वादुदरपूरणेन निवृत्ति- स्तथा श्रवणेऽपि । विशेषोऽप्युक्तः ।	किम्पुनर्मूर्तत्वादुदरपूरणेन निवृत्तिः । तथा श्रवणेऽपि विशेषोऽप्युक्तः ।

द्वितीयाध्यायः

२१	२२	९-१०	गते चार्थे रूपादिप्राप्तिरिति	गते वार्थे रूपादिप्राप्तिरिति
२१	२३	९-१०	अर्थेनाऽर्थ इव न कामः ।	अर्थेन च न कामः ।
२५	१०	१७	पापसामानाधिकरण्ये	पापसामानाधिकरण्ये
२७	३	२१	ईश्वरत्वेन निवर्तन्ते ।	ईश्वरत्वे न निवर्तन्ते ।
२७	३	२१	अन्यस्येश्वरत्वे ज्ञातेऽपि न ह्यन्यस्येश्वरत्वाज्ञानं	अन्यस्येश्वरत्वे ज्ञातेऽपि । नह्यन्यस्येश्वरत्वाज्ञानं
३२	९	३३	नितरां विष्टः अनध्यासेन	नितरां विष्ट अध्यासेन

तृतीयाध्यायः

४०	१६	१९	इह पर (!) आत्मनः	इह परत्र आत्मनः
४१	१३	२३	जन्मद्वयम् । तदुक्तम्—	जन्मद्वयं तदुक्तम्

पत्र	पंक्ति	श्लोक	पंडितबलभद्रमुद्रिते	अन्यादर्शे
४७	५-६	३९	एतदेहावसानपर्यन्तं यथा भवतु तथेति पुनः (?) शब्दार्थः ।	एतदेहावसानपर्यन्तं यथा भवतु । तथेति पुनः शब्दार्थः ।
४७	६	३९	अनादराभावाय—उग्र इति	अनादराभावायोप्रमिति
चतुर्थाध्यायः				
४८	१८	१	द्वितीये तु	द्वितीये नु
५३	१६	१५	भौतिकदैविकात्मीयदोष- त्रयाभाव	भौतिकदैविकः आत्मीय- दोषत्रयाभाव
५५	४	२५	भट्टेष्विव	भट्टेष्वपि
५८	१५	३३	“स्व इत्यत्र व्यासकार्यसाधक इति वा” (अयं विशेषः)	(अत्र नास्ति)
पञ्चमाध्यायः				
५९	५	१	हेतुत्वादुत्तरस्य हि	हेतुत्वाद् दुस्तरस्य हि
६०	१-२	३	इति (?) ते महद्भुत-	इति ते महद्भुतम्
६२	३	१०	ननु प्रतिपादकानां (?)	ननु प्रतिपादितानां
७२	२९	२९	तान (?) नुवदति	तान्यनुवदति
षष्ठाध्यायः				
८१	४	१९	वीक्ष्य(?)माणोऽपि	वीक्षमाणोऽपि
८३	२८	२६	भद्राणि मनोहरादीनि (?)	भद्राणि मनोहराणि
८४	२९	२८	पञ्चभूतानि (?) क्रमेण	पञ्चभूतातिक्रमेण
८६	२८	३४	निवृत्तिन्वात् (?)	निवृत्तत्वात्
सप्तमाध्यायः				
९५	५-६	२०	ब्रह्माखं द्विविधं मतम्	ब्रह्माखं द्विविधं स्मृतं ।
९६	२६	२५	यथा भवान्	यथा भगवान्
९९	२२	३७	प्राणाप्राणैः (?) जीवनं	प्राणाप्राणौ जीवनं
१०३	२२	५२	परस्परकार्यजननाय	परस्परकार्याजननाय
अष्टमाध्यायः				
२०५	३	१	सर्वहेतुकथा यैव	सर्वहेतुकथायै च

पत्र	पंक्ति	श्लोक	पंडितबलमप्रमुद्रिते	अम्बादर्शे
१०७	११	७	महाक्रोध	महान् क्रोध
११२	२०	१९	न तु सेवकं मन्यते	न तु केवलं मन्यते
नवमाध्यायः				
१२९	१२	११	भ्रातृ(?)पुत्रत्वेन	भ्रातृपुत्रपुत्रत्वेन
१३१	२	१५	तथाहि । पाण्डुना	नहि पाण्डुना
१४२	१८	४५	दिवि देवप्रचोदिताः	देवमानववादिताः
दशमाध्यायः				
१४५	२८	४	क्षेत्रविशेषं	क्षेत्रविशेषे
१५२	२१	२१	भिन्नेन तेन व्यामोहितेषु	भिन्ने तेन तेन व्यामोहितेषु
१५८	२४	३३	अम्बिकावरादिः	अम्बिकावनादिः
एकादशाध्यायः				
१५९	१९	१	प्रथमं प्रवेशे मङ्गलमाह ।	प्रथमं मङ्गलमाह ।
१६१	३०	६	प्रभवेत्परप्रभुः ।	प्रभवेत्परः प्रभुः ।
१६५	१६	११	योगितनुं यथा	योगिरक्षितनुं यथा
१६९	१०	२५	अतो विषयाज्ज्ञानं	अतोऽपि विषयाज्ज्ञानं
द्वादशाध्यायः				
१७५	२३	१	एवमैकाग्र्यसिद्धयर्थं	एवमेकाग्रसिद्धयर्थं
१७५	२५	१	यथा वेदान्तविज्ञाने	यदा वेदान्तविज्ञाने
१७७	१८	८-९	अपीच्यवदर्शनं	अपीच्यं दर्शनं
१८१	७	१७	अदृष्टे कालादीना-	अदृष्टकालादीना-
त्रयोदशाध्यायः				
१८६	१२	१	द्वये वक्ष्यति	द्वयेन वक्ष्यते
१८७	१८	५	प्रेमैव आनन्दरूपं भवति	प्रेमेव आनन्दरूपं न भवति
१९१	११	१८	ये पूर्वं भक्ष्यत्वेन	ये पूर्वं भक्षत्वेन
चतुर्दशाध्यायः				
२०५	१९	१	सन्दर्शः प्रश्नश्च विनिरूप्यते	सन्दर्शप्रश्नश्च विनिरूप्यते
२०८	१३	१४	कपोतोऽयमित्यन्तं भिन्नं वाक्यम्	कपोतोऽयमित्यपरं भिन्नं वाक्यं

पत्र	पंक्ति	श्लोक	पंडितबलभद्रमुद्रिते	अन्यादर्शे
पञ्चदशाध्यायः				
२१५	२	१	कृष्णभक्त्येति रूष्यते	कृष्णभक्तो निरूप्यते ।
२१७	१६	७	तेनोऽन्यस्य च संक्षयः	तेनाऽन्यस्य च संग्रहः
२२५	१०	२१	इङ्गालत्वं (?) सम्पाद्यते	इङ्गालत्वं सम्पाद्यते
२२५	१०	२१	तदा रूपं देवत्वं	तथा रूपत्वं देवत्वं
२२९	२१	३६	दारौ (?) तु न तथा तेन	हरौ तु न तथा तेन
षोडशाध्यायः				
२३७	११	२	लौकिकबलशौर्याद्यपेक्षायां	लौकिकबलसौन्दर्याद्यपेक्षायां
२४९	१०	३२	वा मन्यमानाः (?) चेत्	वा मन्यमानश्चेत्
सप्तदशाध्यायः				
२४९	७	३	कृशां द्रव्याभावात् । यत्र यज्ञ- स्तत्र न यज्ञियानि द्रव्याणि	कृशां द्रव्याभावात् । अनेन कर्माभावः । यत्र यज्ञस्तत्र न यज्ञियानि द्रव्याणि
२५४	३०	१९	व्यवस्थान्वा(?)त्तवापि	व्यवस्थात्वात् । तवापि
अष्टादशाध्यायः				
२६६	९	६	तावन्तं कालमनुभवेत्	तावन्तं कं कालमनुभवेत्
२६६	२७	७	कृते तात्क्षणिकः (?) पापः (?)	कृते तात्क्षणिकं पापं
२६७	२६	१०	सद्भावे भवति	सद्भावेन भवति
२७१	१९	१८	सफलं भवति	सफलं भवति
एकोनविंशाध्यायः				
२८४	२५	१	तदङ्गेन नैरपेक्षेण	तदङ्गेन नैरपेक्षेण
२८७	१८	६	क्रियमाणायां प्रक्षालनं जात-	क्रियमाणायां तस्यां प्रक्षालनं जात-

શ્રીમદ્ભાગવત

પ્રથમ સ્કન્ધ સુબોધિનીજી

ગુજરાતી અનુવાદ

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥
શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥
શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥
જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યૅ-વિરચિત

શ્રીમદ્ભાગવત-સુખોદિની

ગુજરાતી અનુવાદ

—○—

પ્રથમ સ્કન્ધ : અધિકારલીલા

[૧. હીનાધિકાર : અધ્યાય ૧ થી ૩]

અધ્યાય ૧ લો

[શ્રીસુખોદિની-મંગલાચરણ]

વન્દે શ્રીકૃષ્ણદેવં મુરનરકમિદં વેદવેદાન્તવેદ્યં
લોકે ભક્તિપ્રસિદ્ધયૈ યદુકુલજલધૌ પ્રાદુરાસીદપારઃ ।
યસ્યાસીદ્રૂપમેવ ત્રિભુવનતરણે ભક્તિવચ્ચ સ્વતન્ત્રં
શાસ્ત્રં રૂપં ચ લોકે પ્રકટયતિ મુદા યઃ સ નો ભૂતિહેતુઃ ॥૧॥

કારિકાર્થઃ—શ્રીભાગવતની વ્યાખ્યા કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યૅ
શ્રીમદ્ભાગવતમાં વર્ણવેલા શ્રીકૃષ્ણપ્રભુને ઈષ્ટની સિદ્ધિને માટે નમન કરે છે:—‘પ્રતિબંધક-
રૂપે રહેલા મુર અને નરકાસુરનો નાશ કરનાર, તેમ જ વેદ અને ઉપનિષદ વગેરેથી
બંધી શકાય, તેવા શ્રીકૃષ્ણપ્રભુને હું નમસ્કાર કરું છું. જેનો પાર ન પામી શકાય,
તેવા શ્રીહરિભગવાન લોકમાં ભક્તિને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે યદુકુલરૂપી સમુદ્રમાં
પ્રકટ થયા છે, તેમ જ જેનું આનંદમય સ્વરૂપ જ ત્રણ લોકને તારવાના નિમિત્ત માટે
પ્રકટ થયું છે અને જે પ્રભુ ભક્તિની માફક સ્વતંત્રપણે શાસ્ત્રાત્મક સ્વરૂપને પણ
લોકમાં આનંદથી પ્રકટ કરે છે, તે શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ અમને શ્રીભાગવતના વ્યાખ્યાનરૂપ
સંપત્તિના કારણરૂપે થાઓ. અર્થાત્ ભાગવતનો યથાર્થ અભિપ્રાય પ્રકટ કરવામાં
શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ જ પ્રેરક થાઓ.’ (૧)

[ભાવાર્થઃ—આરંભમાં શ્રીકૃષ્ણદેવ પ્રભુનું વંદન કરેલું હોવાથી સમગ્ર-
સમા અને આનંદના નિધિરૂપ શ્રીકૃષ્ણ, શ્રુતિઓમાં પ્રતિપાદન કરાયેલા છે,
અને તે જ શ્રીકૃષ્ણ પરાત્પર વસ્તુ છે.

શ્રીશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેનાથી બ્રહ્માનંદરૂપ ચૈતન્યશક્તિ અથવા
તો દેવીરૂપ માયાનો પણ સંબંધ કરેલો છે. કૃષ્ણ શબ્દથી અવતારસ્વરૂપનો

પણ સમાવેશ થાય છે. આગળ દેવપદ આપવામાં આવ્યું છે; તેથી પ્રભુની અનેક નિત્યલીલાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરથી જે પરપુરુષ છે તે બે પ્રકારની લક્ષ્મી, ચાર પ્રકારના વ્યૂહો અને વિવિધ પ્રકારના અવતારોથી કીડા કરે છે. તેવા પ્રભુ જ ભજન કરવા યોગ્ય છે. આવી રીતે સમગ્ર શ્રીભાગવતનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીમન્નારાયણે કહેલા પાંચરાત્રાદિક ગ્રંથોમાં બતાવેલી રીત અનુસાર શ્રીમદ્ભાગવતમાં ચાર વ્યૂહોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તે ચાર વ્યૂહોનો નિર્દેશ કરતા શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ, પહેલાં અનિષ્ટની નિવૃત્તિની માટે અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિને માટે સંકર્ષણ અને વાસુદેવ વ્યૂહનો મુરનરકમિદં અને વેદવેદાન્તવેદ્યં એ બે વિશેષણોથી બોધ કરાવે છે.

સંકર્ષણ પ્રભુ દૈત્યોનો સંહાર કરનારા છે. તેથી મુરનરકમિદં એ વિશેષણથી સંકર્ષણ વ્યૂહનો નિર્દેશ કરેલો છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિમાં મુર અને નરકાસુર નામના બે દૈત્યો ભક્તોને પ્રતિબંધ કરનારા હતા. તેનો નાશ કરવાથી સોળ હજાર રાજકન્યાઓને શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થઈ. માટે ભક્તોના પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ પણ પ્રભુ પોતે જ કરે છે. બીજા વેદવેદાન્તવેદ્યં એ વિશેષણથી વાસુદેવવ્યૂહનો નિર્દેશ કરેલો છે; કારણકે વેદ અને ઉપનિષદ્ વગેરે શાસ્ત્રોથી જે જાણી શકાય તે પ્રભુ જ મોક્ષ આપે છે.

વંશવૃદ્ધિ કરનાર પ્રદુમ્ન વ્યૂહનો નિર્દેશ લોકે ભક્તિપ્રસિદ્ધયૈ એ બીજા પદમાં કરેલો છે. અર્થાત્ પાર વગરના પ્રભુ પણ ભક્તિને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે પ્રકટયા.

યસ્યાસીદ્ધમ્ એ પદથી ધર્મરક્ષારૂપ અનિરુદ્ધ વ્યૂહનો નિર્દેશ કરેલો છે; કારણ કે પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ એમ બે પ્રકારનો ધર્મ છે. તેમાં પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મનું ક્ષણ ત્રિલોકી છે અને નિવૃત્તિરૂપ ધર્મનું ક્ષણ મોક્ષ છે. તે બન્ને ક્ષણમાં નિમિત્તભૂત તો પ્રભુનું રૂપ જ છે; જ્યારે ત્રિલોકી અને મોક્ષ વગેરે અટકી પડે છે; અર્થાત્ ધર્મની ગ્લાનિ અને અધર્મની ઉન્નતિ થાય છે, ત્યારે તેની રક્ષા માટે અનિરુદ્ધ વ્યૂહ પ્રકટ થાય છે.

આવી રીતે પોતાના રૂપાવતારનું પ્રયોજન, વ્યૂહદ્વારા કરીને હવે નામાં-વતારનું પ્રયોજન ભક્તિવચ્ચ સ્વતન્ત્રં એ પદથી જણાવે છે. જેમ પોતાના માટે પ્રભુએ આનંદથી સ્વતંત્ર ભક્તિને પ્રકટ કરી છે, તેમ શાસ્ત્રાત્મક રૂપને પણ આનંદ વડે જ પ્રકટ કર્યું છે. આ ઉપરથી શ્રીમદ્ભાગવતને પ્રકટ કરવામાં ભગવદાનંદ જ મુખ્ય છે. (૧)]

कर्ता ह्यः सकलस्य यो निगमभूः सर्वस्वरूपोऽपि स-
न्मर्वस्यापि विघ्नारणो विजयते निर्दोषसर्वष्टदः ।

યો લીલાભિરનેકથા વિતન્નુતે રૂપં નિજં કેવલઃ

સોડ્યં વાચિ મમાસ્તુ પૂર્ણગુણમ્ઃ કૃષ્ણાવતારઃ પતિઃ ॥૨॥

કારિકાર્થઃ—જે પ્રભુ વિશ્વમાત્રના કર્તા અને જાણનાર છે, તેમ જ વેદાદિ-શાસ્ત્રમાં દરેકના કારણરૂપ છે, અને દાષ વગરના ભક્તોને દરેક અલીપ્ત વસ્તુ આપનારા છે, જે સર્વ રૂપે વિરાજેલા છે, તે પણ સર્વને ધારણ કરતા થઈને વિજય પામે છે, અને જે પ્રભુ વિશુદ્ધ લીલાઓથી અનેક પ્રકારે પોતાના સ્વરૂપને વિસ્તારે છે, તે આ પૂર્ણગુણો સહિત પ્રકટ થયેલા, શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ મારી વાણીમાં સ્વામી તરીકે થાઓ. (૨)

[ભાવાર્થઃ—ગયા શ્લોકમાં ભાગવતની વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રભુ પ્રેરક બનો તેવી રીતે અભ્યર્થના કરી હતી. પરંતુ પ્રભુ તે કેવળ અનુકૂળ થઈ જાય તે પણ વ્યાખ્યાન કરવાની સંપત્તિ મળી શકે છે. અને તેવી સંપત્તિમાં પ્રભુનું અધિષ્ઠાન ન હોવાથી, વાણી લૌકિકવાણીના જેવી થઈ જાય. તેથી તેવી લૌકિકવાણીનું નિવારણ કરવા માટે, વાણીના સ્વામી તરીકે—પતિ તરીકે પ્રભુની સ્થિતિ થાઓ, તેવી પ્રાર્થના કરતા આચાર્યશ્રી શ્રુતિ અને સૂત્રાદિકમાં પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય શ્રીહરિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

જે આવા પ્રભુ વિજયને પામે છે અને આવી રીતે વિસ્તાર કરે છે; તે પ્રભુ મારી વાણીમાં પતિસ્વરૂપે વિરાજે, આવો સંબંધ છે. “જેનાથી આ બધાં ભૂત પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે” વગેરે અને “જે પરબ્રહ્મથી આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ થાય છે” વગેરે શ્રુતિ અને વ્યાસસૂત્રમાં બતાવેલું સ્વરૂપ અહીં કર્તા સઃ એ પદમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

સર્વસ્યાપિ વિધારણઃ એ પદમાં પ્રભુનું ઉપાદાન કારણપણું અને ધારણાત્મક સેતુપણું કહેવાયેલું છે. તેથી વાણીમાં પણ પ્રભુની સ્થિતિ થાઓ, તે સિદ્ધ કર્યું છે.

અંતર્યામી બ્રાહ્મણુમાં યો વાચિ તિષ્ઠન્ વગેરેથી આવા પ્રકારનું જ સાંભળવામાં આવે છે.

પ્રભુ તે પ્રાર્થના કરાયેલી વસ્તુને પૂરનારા જ છે. તે બતાવવા સારું નિર્દોષસર્વેષ્ટદઃ એ પદ આવ્યું છે. અર્થાત્ નિર્દોષ ભક્તોને તે સર્વ ઈષ્ટ વસ્તુ આપનારા પ્રભુ જ છે. તેથી કદાચ પ્રાર્થના કરાયેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન પણ થાય તે તેમાં જીવધર્મ કારણભૂત છે, ભગવદ્ધર્મ કારણભૂત નથી. આ વસ્તુ પણ તે પદમાં સમજાવવામાં આવી છે.

નિર્દોષ ભક્તોને ઈષ્ટ વસ્તુના હાનનો પ્રકાર બતાવે છે: — પ્રભુ અનેક વિશુદ્ધ લીલાઓથી પોતાના સ્વરૂપનો વિસ્તાર કરે છે.

તાપનીય શ્રુતિમાં જે મૂલ સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેના

જેવું જ અત્રે પૂર્ણગુણમૂઃ એ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે શ્રીમદ્-ભાગવતમાં મૂલરૂપ અને અવતારરૂપ બન્ને પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે. (૨)]

શ્રીમદ્ભુવિદ્વદીશવિલસદ્વંશાન્વિપૂર્ણેન્દવે

શ્રીગોપીપતિવન્દિને સુમનસિ બ્રહ્મામૃતસ્યન્દિને ।

શ્રીમલ્લક્ષ્મણમદ્સૂરિરિતિ યન્નામાસ્વિલામીષ્ટદં

તસ્મૈ તાતમહાશ્ચયાય હરયે કુર્મો નમઃ સિદ્ધયે ॥૩॥

કારિકાર્થ:—શ્રીવલ્લભ વિદ્વદીશ્વરના સુંદર વંશરૂપી સમુદ્રને સમૃદ્ધ કરવામાં પૂર્ણચન્દ્રમારૂપ, શ્રીગોપીજનવલ્લભ શ્રીકૃષ્ણને વંદન કરનારા, સુંદર મનરૂપી પુષ્પમાં બ્રહ્માનંદરૂપી મકરંદ (પરાગ)ને પ્રેલાવનારા, અને જેવું શ્રીલક્ષ્મણમદ્સૂરિ એવું પવિત્ર નામ સમગ્ર ધર્મિષ્ઠ વસ્તુને આપનારું છે, તેવા હુરિસ્વરૂપ પિતૃચરણુ શ્રીતાતજીને, સિદ્ધિ થવા માટે અમો નમન કરીએ છીએ. (૩)

[ભાવાર્થ:—હવે ત્રીજા શ્લોકમાં શિષ્ટાચારની પરંપરા પ્રમાણે આચાર્યશ્રી પોતાના પિતૃચરણુને નમસ્કાર કરે છે.

અહીં શ્રીગોપીપતિવન્દિને એ પદથી શ્રીલક્ષ્મણમદ્વિષ્ણુસ્વામિમતમાં પ્રસિદ્ધ ગોપાલોપાસનાના ઉપાસક હશે એમ દેખાય છે. પિતાજીને હરયે એવું વિશેષણ આપવાથી જેમ શ્રીહુરિ પૂર્ણ છે તેમ શ્રીલક્ષ્મણમદ્વિષ્ણુ પણ પૂર્ણ ઉપાસક હતા, તેવું સૂચન કરેલું છે. (૩)]

શ્રીમદ્ભાગવતાગમઃ સુરતરુલોકે ફલત્વં ગતો

ભાષાભેદવિભેદતસ્રયમપિ સ્યાન્નો વિરુદ્ધં મહત્ ।

મત્તયંશે ફલતા પ્રમાણસુબલે વેદત્વમર્થે પુનઃ

સ્કન્ધૈર્દ્વાદશ્શમિર્યુતઃ સુરતરુઃ શાસ્ત્રાદિવહ્નિદ્વયમ્ ॥૪॥

કારિકાર્થ:—વેદસ્વરૂપ શ્રીમદ્ભાગવત કલ્પવૃક્ષ છે અને તે લોકમાં ઉદ્ધાર કરવા માટે ફલપણાને પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેમાં તે મહાપુરાણ હોવાથી લૌકિકીભાષા, પરમતભાષા અને સમાધિભાષા એમ ભાષાભેદનું તારતમ્ય છે, અને તેથી ભાગવતમાં ફલપણું, વેદપણું અને કલ્પવૃક્ષપણું વિરુદ્ધ નથી; કેમકે ભક્તિના અંશમાં ફલપણું છે, પ્રમાણના વિશેષબલમાં વેદપણું છે, અને અર્થમાં બાર મોટી શાખાઓની સહિત કલ્પવૃક્ષપણું છે. નાની નાની ૩૩૨ શાખાઓ તે કલ્પવૃક્ષરૂપ ભાગવતમાં છે (એટલે ૩૩૨ અધ્યાયો છે.) (૪)

[ભાવાર્થ:—હવે આ પ્રમાણે આચાર્યશ્રી શિષ્યની શિક્ષા માટે મંગળાચરણ કરીને ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા અધિકારીઓને યથાયોગ્ય ફળ દેવા માટે આરંભમાં કાંઈપણ સ્પષ્ટ ન કહેવાથી હરેકની શ્રીભાગવતના શ્રવણમાં પ્રવૃત્તિ અટકી જાય, તેના નિવારણને માટે હરેક અધિકારીને તે તે ફળને અનુકૂળ એવા ભાગવતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

એક જ શ્રીભાગવત આગમરૂપે, કલ્પવૃક્ષરૂપે અને ફલરૂપે શી રીતે હોઈ શકે, એવી શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે લોકિકીભાષા, મતાંતરભાષા અને સમાધિભાષા એમ ત્રણ પ્રકારની ભાષાઓમાં પરસ્પર ભેદ રહેલો છે અને તે ભેદથી તારતમ્ય પણ છે. તે કારણથી ઉપર જણાવેલાં આગમત્વાદિ ત્રણે વિરુદ્ધ થતાં નથી; કારણકે આ મહાપુરાણ છે.

એમ હોવાથી એક અંશમાં ત્રિરૂપતા હોય, પરંતુ સમગ્ર ભાગવતમાં તેમ ન હોઈ શકે. અને તેથી ત્રિરૂપતા (આગમરૂપ કલ્પવૃક્ષરૂપ, અને ફલરૂપ)નો ભંગ થાય છે.

જેમ ગૌરપુરુષના નખ કેશ અને નેત્રમાં ક્યામત્વ રક્તાત્વ વગેરે ખીભાં રૂપરંગો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તે પુરુષ ગૌર તરીકે જ ઓળખાય છે, પણ નાના રૂપવાળો છે એમ કહેવાતો નથી; તે પ્રમાણે અહીં પણ સમજવાનું છે; એમ શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે પ્રતિયોગીના ભેદ વડે અર્થાત્ અભાવના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી એક પુરુષ પોતાના પિતાનો પુત્ર હોય છે, અને પોતાના પુત્રનો પિતા હોય છે. પુત્રત્વ અને પિતૃત્વ એ તે પ્રતિયોગીના ભેદથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રમાણે અહીં શ્રીભાગવતમાં પણ તેને અધિકારીના ભેદથી ફલપ્રાપ્તિમાં ભેદ દેખાય છે; જેમ કે “યસ્યાં વૈ શ્રૂયમાણાયાં” એ વાક્યમાં ભાગવતને ભક્તિના ઉત્પાદક તરીકે કહેવું છે. અને તે પ્રમાણે ભક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી સ્વતંત્ર પુરુષાર્થપણે શ્રવણ, કીર્તન વગેરેથી ભક્તિના અંશનું આસ્વાદન થાય છે, ત્યારે તે અંશમાં સંપૂર્ણ ફલરૂપ થાય છે.

ઈદં ભગવતા પૂર્વે એ વાક્યમાં ભાગવતને શ્રીભગવાને પ્રકાશિત કર્યું છે. તેમ જ “સર્વવેદેતિહાસાનામ્” એ વાક્યમાં સર્વ વેદના સારરૂપ પણ કહેવું હોવાથી પ્રમાણબળના જ અંશમાં સમગ્ર ભાગવતનું વેદપણું સિદ્ધ થાય છે.

વિપ્રોઽધીત્યાપ્નુયાત્પ્રજ્ઞા (બ્રાહ્મણુ શ્રીભાગવતના અધ્યયનથી સુંદર બુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે વગેરે) ઇત્યાદિક વાક્યોથી અર્થમાં ઉત્તર શાખા પ્રશાખાઓથી યુક્ત શ્રીભાગવત કલ્પવૃક્ષ હોઈને તે તે કામનાઓને પૂરણુ કરે છે. આવી રીતે સમગ્ર ભાગવતનું ત્રિરૂપપણું (ત્રણ રૂપો) સિદ્ધ થાય છે. (૪)]

अर्थे तस्य विवेचितुं न हि विशुर्वैश्वानराद्वाक्यते-

रन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपतिः ।

दस्वाज्ञां च कृपावलोकनपदुर्यस्मादतोऽहं मुदा

गूढार्थे प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम् ॥૫॥

કારિકાર્થ:—જ્યાં સમગ્ર જગત અલૌકિક સુખ વગરનું છે, ત્યાં શ્રીભાગવતનો યથાર્થ અર્થ પ્રગટ કરવાને માટે વાણીના પતિ વૈશ્વાનર (શ્રીમહા-

આર્થચરણ) સિવાય અન્ય કોઈ સમર્થ નથી, તેથી લક્ષ્મીયુક્ત ભગવાન પોતાના અંશરૂપને, વ્યાસજીની માફક મનુષ્યશરીરયુક્ત બનાવીને, તેમ જ ઉત્તમ અર્થ કરવાની આજ્ઞા આપીને, જે કારણથી કૃપાદષ્ટિ કરવામાં ચતુર થયા, તે જ કારણથી વ્યાસજી અને વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રિય લાગે તેવો. ભાગવતનો ગૂઠ અર્થ હું આનંદથી ઘણા પ્રકારે પ્રગટ કરું છું. (૫)

[ભાવાર્થ:—ઉપરના શ્લોકમાં તે તે ક્રમને અનુક્રમ ભાગવતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને પૂર્વેના અનેક પંડિતોએ ભાગવતની વ્યાખ્યા કરેલી છે તો પણ પોતાની વ્યાખ્યા કરવામાં જે પ્રવૃત્તિ થઈ છે, તેમાં સંગિતને જણાવતા આચાર્યશ્રી વ્યાખ્યાનની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. સમગ્ર લોકમાં જ્યારે અલૌકિક સુખ નષ્ટ થયું, ત્યારથી ભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરવામાં વૈશ્વાનર વાકપતિ સિવાય અન્યમાં સામર્થ્ય રહ્યું નથી. અગ્નિ તો વાણીના પતિ હોવાથી તેમનું સામર્થ્ય અબાધિત રહી શકે. જેમ સ્ત્રી પોતાના પતિના સમક્ષ સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે, તેમ વાણી પણ કોઈકને જ પોતાનો અર્થ પ્રકટ કરે છે, આવી રીતે શ્રુતિમાં સંભળાય છે. વાણીના પતિ તો અગ્નિ જ છે. તસ્યાગ્નિરાસ્યં એ વાક્યમાં વાણીને અગ્નિના મુખ તરીકે વર્ણવી છે. તેથી ભાગવતના સાત અર્થ પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય શ્રીઅગ્નિસ્વરૂપ વાકપતિ (શ્રીવલ્લભાચાર્યજી)માં જ છે.

તેમ હોવાથી લક્ષ્મીપતિ ભગવાને જેમ વ્યાસજીને ભાગવત પ્રકટ કરવા પ્રકટાવ્યા, તેમ પોતાના અંશરૂપ મને (આચાર્યશ્રીને) મનુષ્યતનુ (મનુષ્યના જેવું જેવું શરીર છે તેવો) પ્રકટાવીને કૃપાદષ્ટિથી ભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરવાની આજ્ઞા આપી.

તે કારણથી વેદવ્યાસજી અને ભગવાનને પ્રિય લાગે તેવો ભાગવતનો ગૂઠ અર્થ હું આનંદથી ઘણા પ્રકારે પ્રગટ કરું છું. અહીં ગૂઠાર્થને પ્રકટ કરવામાં પ્રભુની આજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ જ કારણભૂત છે. (૫)]

લક્ષણાં નૈવ વક્ષ્યામિ ન ન્યૂનાદન્યપૂરણમ્ ।

આર્થિકં તુ પ્રવક્ષ્યામિ પરોક્ષકથનાદતે ॥૬॥

કારિકાર્થ:—હું લક્ષણને કહીશ નહિ. તેમ ન્યૂનપદથી ખીજ પદનું અનુ-સંધાન કરીશ નહિ. કેવળ પરોક્ષ કથન પ્રસંગને છોડીને, જેવો યથાર્થ આશય પ્રકટ થાય છે, તેટલો જ અર્થ હું બતાવીશ. (૬)

[ભાવાર્થ:—શબ્દનો અર્થ લક્ષણથી પણ થાય છે. ગજ્ઞાયાં ઘોષ: એ વાક્યનો યથાર્થ શબ્દાર્થ તો “ ગંગામાં નાનું ગામડું ” છે, પરંતુ ત્યાં ગજ્ઞાયાં નો અર્થ ‘ગંગાના કાંઠા ઉપર’ કરવામાં આવ્યો છે. તેને લક્ષણ કહેવાય. તેવો લક્ષણાર્થ હું નહિ કરું. પદ એટલું મૂકીને ખીજ પદથી તેની પૂરવણી પણ નહિ કરું. પરોક્ષકથન જેવાં કે પુરંજનાખ્યાન વગેરેને છોડીને શબ્દનો યથાર્થ અભિપ્રાય જ પ્રકટ કરીશ, તેવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. (૬)]

અવિરોધેન સપ્તાનામર્થનામિહ સંગતિઃ ।

ઉત્તરોત્તરદૌર્બલ્યં વાચ્યં સંકોચતઃ પરમ્ ॥૭॥

કારિકાર્થઃ—સાત પ્રકારના અર્થોનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અહીં અર્થની સંગતિ પણ મળતી આવશે. તેમાં વ્યવહારના કારણરૂપ શક્તિસંકેતને લીધે પૂર્વપૂર્વના અર્થના કરતાં પછી પછીના અર્થનું દુર્બલપણ કહેવાશે. (૭)

[ભાવાર્થઃ—શાસ્ત્રાર્થ, સ્કંધાર્થ અને પ્રકરણાર્થ, અધ્યાયાર્થ, વાક્યાર્થ, પદાર્થ અને અક્ષરાર્થ એમ સાત પ્રકારના અર્થો બતાવ્યા છે.

તે સાત અર્થોનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અહીં અર્થ મળતો આવશે. કેટલાક વ્યવહારને લઈને શબ્દોનો શક્તિસંકેત કરવો પડે છે. ત્યારે ઉપર જણાવેલા સાત પ્રકારના અર્થોમાં પછીપછીના અર્થનું દુર્બળપણ રહેશે; જેમકે સમગ્ર શ્રીભાગવતનો અર્થ આનંદધન શ્રીહરિની લીલાઓનું પ્રતિપાદન કરવું એ જ છે, તેપણ તેમાં રાજાઓ વગેરેની કથા તો આવે છે. તે પણ પ્રભુની લીલા છે એવું તે સ્થળે બતાવવામાં આવશે. તે પણ તે તે કથાઓનો પ્રત્યક્ષ અભિપ્રાય તો રાજાઓની કથારૂપ જ જણાય છે. તે કારણથી રાજકથાનો અર્થ દુર્બલ છે. (૭)]

भाषात्रयविरोधश्च कल्पभेदात्समाहितः ।

भाषात्रयविभेदश्च लक्षणैर्ज्ञाप्यते पुनः ॥८॥

કારિકાર્થઃ—ત્રણ ભાષાના વિરોધનો પરિહાર કલ્પભેદથી સમજવાનો છે. અને તે ત્રણ ભાષાનો ભેદ પણ તેવા સ્વરૂપથી તે તે સ્થળે બતાવવામાં આવશે. (૮)

[ભાવાર્થઃ—શ્રીભાગવતમાં લૌકિકભાષા, પરમતભાષા અને સમાધિભાષા એમ ત્રણ ભાષાઓમાં જ્યારે પરસ્પર વિરોધ આવે ત્યારે તેનું નિરાકરણ કલ્પના ભેદથી કરવાનું છે; એટલે જુદા જુદા કલ્પોમાં કથાનકો પરિવર્તિત થાય છે. અને તે ભાષાત્રયનો ભેદ પણ દરેક લક્ષણોદ્વારા વારંવાર કહેવામાં આવશે. (૮)]

अर्थत्रयं तु वक्ष्यामि निबन्धेऽस्ति चतुष्टयम् ।

अत्र सन्तः स्वसंतोषैराज्ञां यच्छन्तु सिद्धये ॥९॥

કારિકાર્થઃ—સાત અર્થોમાંના પહેલા ચાર અર્થો તો તત્ત્વાર્થદીપનિબંધમાં કહ્યા છે. અને બાકીના ત્રણ અર્થો અહીં બતાવીશ. તેમાં સત્પુરુષો પોતાના સંતોષ વડે અર્થની સિદ્ધિ માટે આજ્ઞા આપો. (૯)

[ભાવાર્થઃ—તત્ત્વાર્થદીપનિબંધમાં આચાર્યશ્રીએ શાસ્ત્ર, સ્કંધ, પ્રકરણ અને અધ્યાયના અર્થો ઉપપત્તિપૂર્વક આપેલા છે. અને અહીં ભાગવતની વ્યાખ્યામાં વાક્ય, પદ અને અક્ષરનો અર્થ ઉપપત્તિપૂર્વક કહેવાશે. (૯)]

ભગવાનની આજ્ઞા વડે ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનારી શ્રીભાગવતસંહિતાનો આરંભ કરતાં વ્યાસજી શિષ્યોને શિક્ષણ આપવા માટે મંગલાચરણ કરે છે અને બીજાભાવથી આરંભમાં ગાયત્રીના અર્થનું નિરૂપણ પ્રથમ શ્લોકથી કરે છે:

જન્માગસ્ય યતોઽન્વયાદિતરતશ્ચાર્થેષ્વભિજ્ઞઃ સ્વરાટ્
તેને બ્રહ્મ હૃદા ય આદિકવચે મુચ્યન્તિ યત્સૂરયઃ ।
તેજોવારિમૃદાં યથા વિનિમયો યન્ન ત્રિસર્ગો મૃષા
ઘાન્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધીમાહિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સમવાચી કારણરૂપ અને નિમિત્ત કારણરૂપ જે બ્રહ્મથી આ જગતનાં જન્મોદ્ભવ થાય છે, જે સમગ્ર જ્ઞાનવાળા છે, પોતાના આનંદમાં જ રમણ કરનાર છે, જેણે આદિકવિ બ્રહ્માજીને માટે હૃદયથી પુરાણ સહિત વેદનો વિસ્તાર કર્યો કે જે વેદમાં મોટા વિદ્વાનો પણ મૂંઝાય છે; તેજ, જલ, અને મૃત્તિકા એ ત્રણેનો એક બીજામાં અધ્યાસ જેમ જોનારના દષ્ટિદોષથી કદપેલો હોઈને મિથ્યા છે, તેવી રીતે જે પ્રભુના અવતારાદિકમાં ત્રણ ગુણોના કર્મરૂપ ધર્મો જીવોને દખવામાં આવે છે તે મિથ્યા છે, તે બ્રહ્મ પોતાના અસાધારણ તેજ વડે હુમરાં કપટ દૂર કરનાર છે; તે સત્ય અને સર્વશ્રેષ્ઠનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

વિવેચન:—અહીં પ્રથમના ત્રણ શ્લોકનો સંબંધ મળતો નથી; કારણ કે કથારૂપ શ્રીભાગવતનો આરંભ તો “નૈમિષેઽનિમિષક્ષેત્રે” એ ૪થા શ્લોકથી થાય છે. આવી શંકાનું સમાધાન કરવા માટે ભાગવતનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરે છે: “કે જેમાં ગાયત્રીનો પ્રારંભ કરીને ધર્મના વિસ્તારનું વર્ણન કરાય, અને વૃત્રાસુરના વધની કથા હોય તે શ્રીભાગવત કહેવાય છે.” જેમ યજુરૂપ વૃત્રાસુરના વધ વડે પ્રવૃત્ત થયેલા દરેક યજુરૂપ નિરૂપણ વેદમાં છે તેમ અહીં ભાગવતમાં પણ ભક્તિરૂપ વૃત્રાસુરના વધના નિરૂપણથી અહીં ભક્તિની પ્રવૃત્તિ થશે. ગાયત્રી વેદમાતા છે અને ત્રણે વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી છે.

તેનો અર્થ પ્રથમ ભાગવતમાં બીજા માટે નિરૂપણ કરાયેલો છે. જેવી રીતે વેદનું બીજા ગાયત્રી છે, તેમ શ્રીભાગવતનું બીજા પણ ગાયત્રી છે. આ કારણથી ભાગવતમાં ગાયત્રીના અર્થનું નિરૂપણ કરવા વડે વેદનો કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો હશે, અથવા વેદથી દુબળાપણું (વેદ પ્રબલ છે અને ભાગવત દુર્બલ છે) હશે, એવા પ્રકારની શંકાના સમાધાન માટે પ્રથમ શ્લોકમાં ગાયત્રીનો અર્થ બતાવ્યો છે: જે બીજરૂપ છે. હવે અહીંથી બીજા શ્લોકની સંગતિનું નિરૂપણ થાય છે કે જેમ વેદમાં યજુસંબંધી પદાર્થો ફલ સહિત અને સાધન સહિત, યોગસિદ્ધિથી અનુભવવામાં આવે છે, તેવી રીતે શ્રીભાગવતમાં પણ વ્યાસજીએ “અપદ્યત્પુરુષં પૂર્ણમ્” (૧-૭)

મુખ્ય, માયા વડે બંધન, અને ભક્તિથી બંધનમુક્ત થવું, એ ત્રણેનો અનુભવ સમાધિદ્વારા કર્યો; તેથી આ “સમાધિભાષા” કહેવાય છે. ત્યાં પુસ્તકનો પ્રયત્ન ભક્તિ માટે છે. અને તે ભક્તિનું સ્વરૂપ નારદપંચરાત્રમાં કહેલું છે: “પ્રભુનું માહાત્મ્ય જાણીને સારી રીતે દહ અને સર્વથી અધિક જે સ્નેહ થાય છે, તેને ભક્તિ કહેવાય છે. અને તેવી ભક્તિથી જ મુક્તિ થાય છે; બીજી કોઈ પણ રીતે નહિ.” તેથી અત્યંત દહ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ તો હરેકને પોતાના આત્મામાં હોય છે, તેવો અન્ય સ્થળે કોઈ શકે જ નહિ; માટે જ્યારે પ્રભુને પોતાના આત્મરૂપ જાણે છે ત્યારે સર્વથી અધિક સ્નેહ પ્રભુમાં થાય છે. અને જ્યારે આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય ભગવાનને અધીન છે, એમ જ સમજે છે ત્યારે તેને પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થાય છે. તે બંને સિદ્ધ કરવા માટે આ શ્રીભાગવત સંહિતા છે. તેથી ભક્તિ સિદ્ધ બને છે, એવો અભિપ્રાય દ્વિતીય શ્લોકમાં બતાવેલો છે.

હવે અહીં ત્રીજા શ્લોકની સંગતિનું નિરૂપણ કરે છે:

જેમ વેદના પૂર્વકાંડમાં યજ્ઞ અને ઉત્તરકાંડમાં બ્રહ્માત્મક જ્ઞાન, આમ બન્ને કાંડોનો અર્થ પરસ્પર કારણભૂત છે, તેમ અહીં શ્રીભાગવતમાં પ્રભુનું માહાત્મ્ય સમજવું અને તેમાં સર્વથી અધિક સુદહ સ્નેહ થવો તે બન્ને પણ ભક્તિના કારણરૂપ છે. તેનું નિરૂપણ કરવા માટે ગાયત્રી બીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીભાગવત ફળ છે, એમ તૃતીય શ્લોકથી નિરૂપણ કરાય છે. તેથી વેદના બન્ને કાંડમાં પ્રવીણ હોય તો પણ ફળ વગરનું વૃક્ષ જેમ નિરર્થક છે, તેમ શ્રીભાગવત વિનાનું બન્ને કાંડનું જ્ઞાન પણ નિરર્થક છે; માટે ભાગવતનો આરંભ છે, એમ પ્રથમના ત્રણ શ્લોકથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું.

જો કે પ્રણવ અને વ્યાહૃતિઓ પણ વેદના બીજરૂપ જ ગણાય છે, તોપણ તેઓનો અર્થ સ્પષ્ટ ન હોવાથી, અહીં ગાયત્રીના અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં અક્ષરશઃ ગાયત્રીનો નિવેશ નહિ કરતાં તેના અર્થનો નિવેશ કર્યો છે; તેનું કારણ એ છે કે અગ્નિના ઉપસ્થાનમાં ગાયત્રીની યોજના છે અને તે સવિતુઃ વગેરેથી બ્રાહ્મણભાગમાં તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમ જ મંદેહ વગેરે દેત્યોનું નિવારણ કરવા માટે ગાયત્રીથી અભિમંત્રિત કરેલું જળ અર્ધદ્વારા ફેંકાય છે, તેથી એક અગ્નિના ઉપસ્થાન માટે અને બીજે મંદેહાદિક દેત્યોનો નિવૃત્તિ માટે ગાયત્રીનો ઉપયોગ થાય છે. એવા ગાયત્રીના હરેક ઉપયોગને સૂચવવા માટે અહીં ગાયત્રીના અર્થથી પ્રારંભ કર્યો છે. ત્યાં ગાયત્રીના મંત્રમાં પ્રથમ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરવાવાળા અને સર્વને જાણવાવાળા પ્રભુનું ધ્યાન છે, તેનું સવિતુઃ અને વેવસ્ય એ બે પક્ષી વિભક્તિના શબ્દો વડે નિરૂપણ કર્યું છે. અને વરેણ્ય એ શબ્દથી ભક્તિનું બીજ બતાવેલું છે.

તથા ભર્ગઃ એ શબ્દથી સંસારથી નિવૃત્તિ કરનારનું ધ્યાન બતાવેલું છે; કારણકે પ્રભુ તો હરેકની ઇન્દ્રિયો, મન, અને બુદ્ધિને પ્રેરણા આપે છે. તેવા પ્રભુનું ધ્યાન હરેકને હિતકારી છે; માટે અહીં પણ શ્રીમદ્ધિથી ધ્યાન બતાવેલું છે.

અહીંથી ભાગવતના પ્રથમ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન શરૂ થાય છે: જે પરમાત્માથી આ જગતનું જન્માદિક થાય છે, અથવા જેનાથી આકાશનો જન્મ થાય છે; કારણકે વેદમાં આત્મરૂપ પ્રભુથી આકાશની ઉત્પત્તિ લખી છે. જન્મ સ્થિતિ અને પ્રલય એમ ત્રણનો નિર્દેશ ન કરતાં કેવળ જન્મનો જ શા માટે અહીં કરેલો છે, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ગાયત્રીના અર્થમાં તો જગતની ઉત્પત્તિ માત્ર જ લખેલી છે, સ્થિતિ અને પ્રલય લખેલાં નથી. ભક્તિના બીજરૂપ વરેણ્ય અને સંસારની નિવૃત્તિરૂપ ભર્ગ શબ્દથી, સ્થિતિ-પ્રલયની સૂચના પાછળ કરી છે, તેમ અહીં પણ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં સૂચવશે. અથવા ગાયત્રીમાં સૂચવેલા અર્થને પણ લઈને ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયનું નિરૂપણ જન્માદિ પદ વડે થઈ શકે છે. વેદમાં પણ “જેથી આ સર્વ બૂત પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં લય પામે છે” વગેરે લખ્યું છે.

જન્માદિ શબ્દોનો જે પ્રકારે અર્થ થાય છે. તેમાં એક અર્થ એવો થાય છે કે “જન્મ છે આદિ જેને, એવો સ્થિતિયુક્ત પ્રલય, આ બ્રહ્માંડનો જેનાથી થાય છે.”

અને બીજો અર્થ ‘જન્મ’શબ્દને ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય એ સમુદાયનું વિશેષણ કરીને થાય છે; તેથી વેદાર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં અધિક અર્થ કે પુનરુક્તિ દોષ આવતો નથી. મનથી પણ બાણી ન શકાય તેવાં કરોડો બ્રહ્માંડરૂપ આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય થાય છે; તેવું નિરૂપણ કરવાથી પ્રભુનું માહાત્મ્ય બતાવેલું છે. યતઃ એ અવ્યયનો નિર્દેશ કરેલો છે, તે બ્રહ્મનું અવિકારિપણ બતાવે છે: સમગ્ર જગતના બીજરૂપે બ્રહ્મ રહેલું છે, છતાં વિકારવાળું નથી. જેવી રીતે કામધેનુ-કલ્પવૃક્ષ-ચિંતામણિ અને મંત્રાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો દેખાય છે, તેથી કામધેનુ વગેરે વિકારી થતાં નથી, તેવી રીતે બ્રહ્મનું અવિકારિપણ બતાવવાથી, વ્યાસસૂત્રના ૨-૧-૨૬મા સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ કરેલો છે કે “જે એક જ બ્રહ્મ પોતાના આત્માને જગદ્ગરૂપે કરે તો સમગ્ર બ્રહ્મ એક જ કાર્યરૂપ થાય અને અંશોદ્ધારા વ્યવસ્થા કરે તો “નિરવયવ બ્રહ્મને અંશ શી રીતે હોઈ શકે, તેવો વિરોધ આવે;” આવી રીતના પૂર્વપક્ષનો અહીં પરિહાર કર્યો છે.

યદ્ અને તદ્ શબ્દો હમેશાં સાથે આવે છે. તેથી અહીં પૂર્વાર્ધમાં યદ્ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. માટે તદ્ શબ્દનો ઉપરથી અધ્યાહાર કરવો જોઈએ. તોપણ ગાયત્રીમાં તદ્ શબ્દ છે. અને ગાયત્રીના વ્યાખ્યાનરૂપ આ શ્લોકમાં

સત્ય અને પર એવા બે શબ્દો છે, તેથી અધ્યાહાર કર્યો નથી. એવી રીતે બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે તેવું પ્રતિપાદન કર્યું.

હવે આ સ્થળે કેટલાક બ્રહ્મને સમવાયિકારણ અને માયાને નિમિત્ત-કારણ માને છે. તેમાંયે બીજા વળી તેથી બિલકુલ જ માને છે; અને કેટલાક તો બ્રહ્મનું માત્ર કર્તાપણું જ માને છે. તે હરેક પક્ષના નિરાકરણ માટે મૂલ શ્લોકમાં અન્વયાત્ અને इतरतः એવાં પદ મૂકવામાં આવ્યાં છે. તેથી સમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ (મૃત્તિકામાંથી ઘડો-ઠૂંડા વગેરે આકારો થાય છે તે હરેક કાર્યરૂપ આકારોનું સમવાયિકારણ મૃત્તિકા કહેવાય છે, અને કુંભાર આકારો ઠંડ વગેરે નિમિત્તકારણ કહેવાય છે,) બ્રહ્મ જ છે અને શ્લોકમાં સ્વકાર છે, તેથી હશમસ્કંધ-ઉત્તરાર્ધમાં વસુદેવજીએ સ્તુતિ કરી છે, તેમાં હરેક વિભક્તનો અર્થ ભગવાન જ છે તેમ જણાવ્યું છે; તેનો પણ અહીં સમાવેશ થઈ જાય છે. તેથી જેમ ઘટાદિ કાર્યમાં સમવાયિકારણ મૃત્તિકા અને નિમિત્તકારણ કુંભાર ચક્રાદિ વગેરે જુદાં જુદાં છે, તેમ જગદ્ગરૂપકાર્યમાં બ્રહ્મ કારણો જુદાં નથી; અર્થાત્ અભિન્નનિમિત્તોપાદાન બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે. જગતની સ્થિતિ અને પ્રલય વગેરેમાં પણ અનુકૂળ અપેક્ષા પ્રમાણે બ્રહ્મ રહેલું છે; તેથી વ્યાસસૂત્રના દ્વિતીયાધ્યાયના દ્વિતીય-પાદમાં સમવાય સંબંધનો જે નિષેધ કર્યો છે, તે કણાદમુનિના ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રચલિત સમવાય સંબંધનો નિષેધ કર્યો છે; પરંતુ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધનો નિષેધ નથી. અથવા વૈનાશિક પ્રક્રિયા (બધું નાશ થઈ જાય છે તેમ માનવું)નો સ્વીકાર ન કરવાથી નાશહયામાં પણ જગતની સ્થિતિ અક્ષર બ્રહ્મમાં રહેલી હોય છે; એટલે સમવાય સંબંધની તો અપેક્ષા રહેવાની જ. કેટલાએક પ્રત્યક્ષ મનાતા અન્વય (અગ્નિ હોય ત્યાં ધુમાડો હોય છે) અને વ્યતિરેક (જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ધુમાડો પણ ન હોય) ને માને છે, તે અહીં ઘટી શકતા નથી, કારણકે જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે. તેનો અનુભવ કોઈને પ્રત્યક્ષ થતો નથી, પણ તે તો કેવળ વેદથી સમજી શકાય છે. તેમ બ્રહ્મ સિવાયનું કોઈ સ્થળ નથી કે જેથી વ્યતિરેક સંભવે. આકાશપુષ્પ વગેરે જે કહેવાય છે, તે પણ બ્રહ્મની સત્તાથી જ કહી શકાય છે; નહિ તો તેવા અસંભવવાળું નામ જ શી રીતે હોઈ શકે? કારણકે “જે કાંઈ છે અને જે કાંઈ નથી” એ બંધું બ્રહ્મનું રૂપ જ છે, આવી રીતે ભાગવતમાં જ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી સર્વ પ્રકારે બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે એમ કહેવાયું છે.

ત્યારે ત્યાં જગતના કારણપણાથી તેને ઉપયોગી સર્વજ્ઞપણું બે કે સિદ્ધ જ છે તથાપિ લોકની માફક ક્ષણના જ્ઞાનનો સંભવ તો નહિ જ રહે; તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે સમગ્ર અર્થોમાં જે અતુર છે. બ્રહ્મને પૂર્ણ

વૈરાગ્ય છે; તેથી કર્મમાં પણ વિભક્તિનો પ્રયોગ નહિ કરતાં સાતમી વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. એક પ્રયોજનમાં અનેક પ્રયોજનો છે, તે દર્શાવવા સારું અર્થેષુ એમ બહુવચનનો નિર્દેશ કર્યો છે. જ્ઞાનશક્તિ અને પ્રયોજનનો સમાસ થતો નથી; તેથી હર્ષ અને વિષાદને સર્વથા અવકાશ નથી. અને બંને પદો જુદાં જુદાં પણ આપેલાં છે.

અર્થ શબ્દનો અર્થ પ્રયોજન થાય છે. અથવા પ્રયોજનોને નિમિત્તરૂપ માનીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, આ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થવા માટે જગત્ ઉત્પન્ન કરેલું છે; અર્થાત્ દરેક જીવને દરેક પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થવા માટે આ જગત્ છે. એક પ્રયોજનમાં પણ અનેક બીજાં પ્રયોજનો જુદાં જુદાં કારણરૂપ છે, તે બતાવવા માટે અમિત્તઃ પદમાં 'અભિ'નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં કેટલાક માને છે કે "આ સમગ્ર જગત્ સ્વાર્થ માટે જ કંસાયેલું છે." તેના સમાધાન માટે કહે છે કે પ્રભુ પોતે 'સ્વરાટ્' છે અથવા પોતે પોતાથી જ પ્રકાશમાન છે. જો કે જીવો પણ પોતાનું જ રૂપ છે, તો પણ પોતે ઈશ્વર છે અને આ જીવો છે, આવો પ્રકારલેહ હોવાથી પોતાના સ્વરાટ્-પણામાં દોષ આવતો નથી. પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપથી જ સ્વયં પ્રકાશે છે; વિષયોમાં ક્યારે પણ રમણ કરતા જ નથી. અથવા વિરાટની અંદર રહેલા સ્વરાટ્ છે. અને તેને લીધે પહેલાં જણાવેલી સર્વજ્ઞતાનું સમર્થન થઈ જાય છે. અથવા કલેશ ન થાય તે માટે પોતાના આનંદમાં જ તે પ્રભુ રમણ કરે છે. આમ શ્લોકના એક પદથી રૂપાત્મક જગત્માં પ્રજ્ઞાનું કારણપણું સિદ્ધ કર્યું.

હવે નામાત્મક જગતનું કારણપણું કહે છે: જો કે અસાધારણપણે કેઈ પણ જાતનો વિશેષ રાખ્યા સિવાય, રૂપ અને નામનું કારણપણું કહી શકાય, તો પણ રૂપપ્રપંચમાં આસક્ત થયેલા જીવોને તેમાંથી નિવૃત્ત કરવા માટે લેહથી બતાવેલું છે. બંધ અને મોક્ષનું જુદી જુદી રીતે નિરૂપણ કરવા સારું લેહ અને જગતનું નિરૂપણ જુદી જુદી રીતે કર્યું છે. જો કે આ ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ વેદમાં નથી, પરંતુ પ્રલય સમયે સૂક્ષ્મપણાથી રહી શકે છે. જેમ અક્ષરોનો અનેક ભાષાઓથી વિસ્તાર થાય છે, તેમ શ્રુતિઓનો પણ વેદ-શાખાઓથી વિસ્તાર થાય છે; તે બતાવવા સારું લખ્યું છે કે 'જેણે અંતઃકરણથી પ્રજ્ઞાજીને વિસ્તારપૂર્વક વેદ સમજાવ્યા છે.' તે સ્થળમાં પણ વેદ શબ્દનો પ્રયોગ નહિ કરતાં તેને બ્રહ્મ આવો પ્રયોગ કરેલો હોવાથી જેમ પ્રજ્ઞા નિર્વિકારિ છે, તેમ વેદ પણ વિકાર વગરનો છે; તેમ જ 'હૃદયપૂર્વક' કહેવાથી તેમાં અંતઃકરણપૂર્વક સ્વાર્થ પણ રહેલો છે, એમ બતાવ્યું છે. અથવા પુરાણનું નામ હૃદય પણ હોવાથી પુરાણની સાથે વેદ બણાવ્યો છે.

વેદમાં કહ્યું છે કે “જે ભગવાન પ્રથમ તો બ્રહ્માણને ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી બ્રહ્માણ માટે વેદોની પ્રેરણા કરે છે.” તેથી વેદનો વિસ્તાર બ્રહ્માણ માટે છે, અથવા તો ભગવાનનું તાત્પર્ય વેદમાં જ છે, લોકમાં નથી, એ બતાવવા સારુ હવર એ પદ મૂકેલું છે. તેમાં ગાયત્રીના ત્રીજા પાદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મનું સર્વને પ્રેરકપણું સિદ્ધ થાય છે; નહિ તો તેમ કહેવાની કાંઈ જરૂર ન હતી; કારણકે યત્તઃ એ અવ્યયથી જ દરેક વાક્યમાં જુદી જુદી વિભક્તિઓનો અર્થ થઈ શકે તેમ છે.

વેદમાર્ગ વડે બ્રહ્મા ‘આદિ કવિ’ કહેવાય છે. વેદોના અર્થોમાં નિષ્કાવાળા બીજાઓને પણ બ્રહ્મરૂપથી મોક્ષ મળે છે, આવો ભાવ છે.

બ્રહ્માણ શબ્દરસને સારી રીતે સમજવાને અને તે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં અતિનિપુણ છે; તે બતાવવા માટે તેને આદિકવિ તરીકે વર્ણવ્યા છે.

અથવા આ વસ્તુ દુર્લભ હોવાથી તેની રક્ષા કરવા માટે ચતુરાઈની જરૂર રહે છે; તેથી ‘કવિ’ કહ્યા છે. બ્રહ્મા જેવો બીજો કોઈ નથી.

અથવા તેમાં કવિનો કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી. તે માટે બ્રહ્માણને ‘આદિ કવિ’ એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે.

અથવા બ્રહ્માણએ નાના પ્રકારનાં સ્તોત્રોથી ભગવાનને સંતુષ્ટ કર્યાં, અને તેથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને તેને વેદજ્ઞાનનો પ્રકાશ કર્યો; તે માટે પણ આદિકવિ તરીકે ઓળખાવે છે.

વેદના અર્થમાં મોટામોટા પંડિતો પણ મૂંઝાય છે; તેથી બીજાઓને તો બ્રહ્માણની માફક વેદ ઉપયોગના નથી જ. તેનાં કારણો બતાવે છે:

યજ્ઞ લૌકિક છે, પરંતુ કૃષ્ણનો સંબંધ થાય ત્યારે કૃત અંશમાં જ યજ્ઞ વૈદિક છે; એમ માનનારા મીમાંસકો મોહ પામે છે.

બ્રહ્મ જીવોનો કેવળ આત્મા જ છે, આવી રીતે માનનારા કોઈ એક વેદાંતીઓ પણ મોહ પામે છે.

સાંખ્ય અને યોગદર્શનના અનુયાયીઓ વૈદિક નથી, પરંતુ પુરાણની રીતિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; જે કે તે સત્કાર્યવાહી છે, અર્થાત્ કાર્યને સત્ માનનારા છે; પરંતુ તેનું જ્ઞાન પુરુષપર્યંત જઈ શકે છે; પુરુષોત્તમના સ્વરૂપને તેઓ ઓળખતા નથી. તેઓ મોહ પામે છે અને તેની પાછળ વર્તનારા બીજાઓ પણ મોહ પામે છે. આ દરેકને મોહ થવાનું કારણ એ જ છે કે તેઓ પ્રભુને શરણે ગયા નથી. તેથી સમગ્ર વેદના અર્થને બાણનાર તો સાક્ષાત્ પ્રભુ અથવા તેને શરણે ગયેલો ભક્ત જ છે.

વેદ, ભગવાનનું સ્વરૂપ હોવાથી, સર્વ કરવાને સમર્થ છે. તેથી અનેક પ્રકારની કામનાઓથી કલેશ પામતા પ્રાણીઓની સર્વ કામનાની સિદ્ધિ માટે

વેદનો પ્રચાર થયેલો છે. અને તેવી રીતે અનેક શાખાઓનો વિભાગ કરેલો છે. તેમ જ ક્યારેક તો હૃદયમાં “પુરૂષરૂપે જ વેદ હતા” અને “આગળ પ્રણવ માત્ર જ વેદ હતો” એવું શાસ્ત્રીય વાક્ય મળે છે; તેથી દરેક પ્રકારે વેદનો ઉપયોગ તો બ્રહ્માણને જ થયો છે, અન્યને નહિ. તે માટે વેદના તાત્પર્યને ન સમજવાથી જેઓ વેદનો અર્થ જુદા પ્રકારથી કરનારા છે, તેના ઉપર ધ્યાન આપવું નહિ.

જીવોને પ્રપંચથી બંધન અને વેદથી મોક્ષ થાય છે, અને પ્રભુ તે બંનેથી કીડા કરે છે; એમ પ્રભુનું માહાત્મ્ય બતાવેલું છે.

આવી રીતે પ્રભુનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ ગુણયુક્ત છે, તેમ કહીને હવે નિર્દોષપણું કહેતાં મર્ગ શબ્દનો અર્થ કરે છે કે મર્ગશબ્દ ગાયત્રીમાં સંસારની નિવૃત્તિ કરનાર તરીકે વર્ણવ્યો છે, અથવા મર્ગ શબ્દ ભક્તિનું બીજ બતાવે છે, માયા અને તેના કાર્યનો સંબંધ લેશ માત્ર પણ બ્રહ્મમાં નથી તેમ સૂચવે છે. તેમાં પણ દોષના અભાવના પક્ષમાં પોતાથી જ દુષ્ટતાનું સંપાદન થાય, અથવા સેવકોનો ઉદ્ધાર ન કરે; એવા બે પ્રકારના દોષો હોય છે. ત્યાં પોતાથી જ દુષ્ટતા સંપાદન કરવાનો દોષ નથી, તેમ દષ્ટાંતદ્વારા સિદ્ધ કરે છે. દેહ ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના ધર્મનો સંબંધ એ દોષ કહેવાય છે. તે પ્રત્યેકમાં થાય છે, તેથી દષ્ટાંતો વધારે છે. અથવા તો સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસના ભેદથી જુદાં જુદાં દષ્ટાંતો આપ્યાં છે. જેવી રીતે પૃથ્વી જળ અને તેજની એકબીજામાં એકબીજાની પ્રતીતિ થાય છે તે મિથ્યા છે, જોનારની જ તેવા પ્રકારની બુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ તેવો પદાર્થ નથી, તેવી રીતે ભગવાનના અવતારાદિકમાં દેહ ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણના ધર્મનો સંબંધ મિથ્યા છે; એટલે તેજમાં જલની બુદ્ધિ જેમ ઝાંઝવાનાં જળમાં થાય છે, જળમાં પૃથ્વીની બુદ્ધિ જેમ અંધારી રાત્રિએ જળાશયમાં થાય છે, પૃથ્વીમાં તેજની બુદ્ધિ જેમ મણુકા વગેરેમાં થાય છે, પૃથ્વીમાં જળની બુદ્ધિ જેમ કાચ વગેરેમાં થાય છે, જળમાં ચંદ્રરૂપી તેજની બુદ્ધિ જેમ વાદળામાં થાય છે અને તેજમાં વસ્તુરૂપ પૃથ્વીની બુદ્ધિ જેમ રાત્રિએ દ્વારમાં આવેલાં ચંદ્રકિરણોમાં થાય છે, તેવી રીતે સ્વસમાન પદાર્થમાં અર્થાત્ શુક્તિ (છીપ)માં રૂપાંનો ભ્રમ થાય છે. આ દરેક ભ્રમ જીવોની બુદ્ધિથી કહેપેલા છે, ખરી રીતે તે પદાર્થો તેવા નથી. તેવી રીતે ભગવાનના અવતારાદિકમાં દેહ ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણના ધર્મનો સંબંધ પણ જીવોની બુદ્ધિથી કહેપેલો છે; માટે મિથ્યા છે.

૧ પુરૂરવસો હૃદિ એવો પાઠ પણ છે. ત્યાં એવો અર્થ કરવાનો છે કે પુરૂરવા રાજના હૃદયમાં વેદત્રયી ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ કથા નવમસ્કન્ધમાં છે.

તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપરનાં દષ્ટાંતોમાં તે દરેક પદાર્થ તે સત્ય છે, પરંતુ તેમાં બીજા પદાર્થની જે બુદ્ધિ થાય છે, તે જોનારના દષ્ટિ-દોષને લીધે જ થાય છે.

તેથી ત્રણ ગુણનાં કાર્ય, દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, અને તેના ધર્મો, તેનું કારણ અથવા તેનાં અધિકરણો, અથવા તે દરેકનાં પ્રયોજનો મિથ્યાજ્ઞાન નથી, કારણકે કેવળ મિથ્યાર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં તેા નિરર્થક થઈ જવાનો દોષ આવે છે. તેમ સર્વના આધારરૂપ બ્રહ્મ, સત્યસ્વરૂપ હોવાથી તેમાં દેહેન્દ્રિયાદિક અને તેના ધર્મો જીવોને પોતાના અજ્ઞાનાદિક દોષને લીધે જ થાય છે; અર્થાત્ અધ્યાસથી જ જણાય છે. તે સિદ્ધ કરવા માટે જ દષ્ટાંતોને કહે છે કે બ્રહ્મમાં દેહેન્દ્રિયાદિક ધર્મોની પ્રતીતિ મિથ્યા છે, તેાપણ કેવળ લોકદષ્ટિથી ત્રણ ગુણોનાં કાર્યો દેખાય છે. તેમાં પ્રભુના અવતારાદિકમાં દેહ ઇન્દ્રિય વગેરેની પ્રવૃત્તિ અને તમસનો પ્રકાશ છે, પરંતુ જીવોને ઇન્દ્રિયાદિકની તેવી પ્રવૃત્તિ અને પ્રકાશ નથી, એમ જુદાઈ સ્પષ્ટ છે, તેાપણ ઉપર જણાવેલાં દષ્ટાંતો પ્રમાણે સત્પદાર્થનો બીજામાં બીજો અધ્યાસ થાય છે; તેથી જુદે જુદે સ્થળે સત્યસંસર્ગીઓનો બ્રહ્મમાં સંસર્ગ જ મિથ્યા છે, એમ સિદ્ધ કરીને તેવા સંસર્ગનો બોધ કરનારા છ મતોનો ઉપન્યાસ કરે છે:

- (૧) કેટલાક તેા ભગવાનમાં દેહેન્દ્રિયાદિકની કલ્પના કરીને તે કલ્પેલા દેહાદિકનું ચિદાનંદપણું કલ્પે છે.
- (૨) કેાઈ ચિદાનંદમાં જ દેહ ઇન્દ્રિય વગેરેને માને છે.
- (૩) કેાઈ આવેશાત્મક શ્રીકૃષ્ણમાં જડ અને જીવના સંબંધની કલ્પના કરે છે.
- (૪) કેાઈ જડ અને જીવવિશેષમાં પણ સામર્થ્ય માને છે.
- (૫) કેાઈ શરીરમાં માયા અને માયાયુક્ત પ્રભુનો અધ્યાસ માને છે.
- (૬) કેટલાક માયાવિશિષ્ટ પદાર્થમાં પોતાની ઈચ્છા વડે જ શરીરનો સંબંધ માને છે.

આ દરેકની બુદ્ધિનો ભ્રમ છે. બ્રહ્મમાં શરીર અને ઇન્દ્રિયનો સંબંધ નથી. અને જેવી રીતે બ્રહ્મમાં શરીર અને ઇન્દ્રિયનો વ્યવહાર છે તે આગળ કહેવાશે. આમ ભગવાનમાં જડ અને જીવના ધર્મો મિથ્યા છે, તે કહેવાયું.

બ્રહ્મમાં માયા કે તેના કાર્યનો સંબંધ લેશમાત્ર પણ નથી. તેથી ગાયત્રીમાં જ વરણ કરવા યોગ્ય સુંદર તેજ બતાવ્યું છે; તેવા અભિપ્રાયથી અહીં પૂર્વમાં જણાવેલો, દુષ્ટતાસંપાદન કરનારો દોષ નથી, એમ નિરૂપણ કર્યું છે.

હવે ભજન કરવા યોગ્ય ગુણોને બતાવતાં સેવકોના ઉદ્ધાર કરવા યોગ્ય ગુણોને બતાવે છે કે પોતાના તેજથી જ દેહેન્દ્રિયાદિકમાં રહેલા આત્મભાવરૂપી કપટને નિવૃત્ત કરે છે; અર્થાત્ પોતાના રૂપની સ્કૃતિથી જ સમગ્ર વિશ્વની સંપૂર્ણ

અવિદ્યાને દૂર કરે છે. તેમાં કલિકાલ વગેરે પણ પ્રતિબંધ કરી શકતા નથી; કારણકે સ્વરૂપ જ અવિદ્યાને દૂર કરનારું છે. આને પ્રમેયબલ કહેવાય છે.

દેહેન્દ્રિયાદિકમાંથી આત્મભાવ નિવૃત્ત થાય ત્યારે જેવો જેનો અધિકાર હોય, તે પ્રમાણે પોતાની મેળે જ અભવ સિદ્ધ થશે; એમ નિરૂપણ કરવાથી સર્વ અવિદ્યાનો નાશ કરનારા, ગાયત્રીમાં કહેલા મર્ગ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે કે ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એમ ત્રણે કાળમાં જેનો બાધ નથી અને જે સર્વ લોકમાં તથા વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેવા પરમ શ્રેષ્ઠ શ્રીપૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રભુનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

શ્લોક પદ ગાયત્રીમાં છે તેમ જ અહીં પણ છે, તે ભાગવતનું વૈદિકત્વ સમજાવવા માટે છે; તેથી આ શ્રીભાગવત પુરાણ વેદની માફક છે, આમ સિદ્ધ થાય છે.

એવી રીતે પ્રથમ પ્રલોકમાં બીજાભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (૧) હવે મધ્યભાવનું (વૃક્ષભાવનું) નિરૂપણ કરવા માટે 'ભાગવત કલ્પવૃક્ષ છે' એમ બતાવે છે:

ધર્મઃ પ્રોજિસ્તકૈતવોઽન્ન પરમો નિર્મત્સરાણાં સતાં
વેદ્યં વાસ્તવમત્ર વસ્તુ શિવદં તાપત્રયોન્મૂલનમ્ ।
શ્રીમદ્ભાગવતે મહામુનિકૃતે કિં વા પરૈરીશ્વરઃ
સદ્યો હૃદયવરુદ્ધયતેઽન્ન કૃતિભિઃ શુશ્રૂષુભિસ્તત્ક્ષણાન્ ॥૨॥

શબ્દાર્થઃ—અહીં શ્રીભાગવતમાં કપટ વગરનો ધર્મ કહેલો છે. મહામુનિ શ્રી-વ્યાસજીએ કરેલા શ્રીમદ્ભાગવતમાં ત્રણ પ્રકારના તાપને ઉખેડનાર, કલ્યાણને આપનાર, અને ઈર્ષ્યા વગરના સત્પુરુષોને જાણવા યોગ્ય સત્ય વસ્તુનું નિરૂપણ કર્યું છે; તેથી બીજાં શાસ્ત્રો વડે શું? અને અહીં તો સાંભળવાની ઈચ્છા રાખનાર ચતુર પુરુષો તે જ ક્ષણમાં તરત જ હૃદયમાં ભગવાનને રોકી રાખે છે. અથવા ભાગવતના માહાત્મ્યનાં બીજાં કારણો તો ઘણાં છે, પરંતુ અહીં તો સાંભળનારા ભાગ્યવાન પુરુષો, તેજ ક્ષણમાં ઈશ્વરને હૃદયમાં રોકી રાખે છે; એટલું જ બતાવવાથી જ પૂર્ણ છે.

ભાવાર્થઃ—ધર્મ અને જ્ઞાન સાધનરૂપ છે અને પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થવું તે સાધ્ય છે અને તે પછી તેમાં પ્રવેશ થાય તે ફળ કહે છે. આ બધું શ્રીભાગવતથી જ થાય છે; માટે ભાગવત વિશિષ્ટ કલ્પદ્રુમ છે; અર્થાત્ ઈચ્છિતથી પણ વધારે આપે છે. જે કાંઈ કરવાની આજ્ઞા વેદમાં હોય તેને ધર્મ કહેવાય છે. અને તે વેદ પ્રમાણરૂપ છે. અને તે વેદ યજ્ઞાત્મક ધર્મ છે. આચાર પણ પુરાણમાં પ્રતિપાદિત કરેલો ધર્મ છે. સત્ય, તપ, અને શ્રવણ વગેરે પણ ધર્મ છે.

હવે ત્યાં યજ્ઞાદિક ધર્મમાં પ્રથમ સ્ત્રોતમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે મોટા વિદ્વાનોને પણ વેદમાં મોહ થાય છે. જો કે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના આનંદની સિદ્ધિ માટે યજ્ઞાદિકોનું વિધાન છે, પણ સ્વર્ગાદિ લોકના ફળ માટે યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું નથી; તેમ છતાં વેદાજ્ઞાન ધર્મ વડે સ્વર્ગાદિકના પદની પ્રાપ્તિ થવાનો જન્મ ઉત્પન્ન થવાથી તેમાં કપટપણું સંભવે છે.

આચારાત્મક ધર્મમાં 'સમાન વસ્તુમાં પણ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનું વિધાન એક જ પદાર્થમાં માનેલું છે. તે કેવળ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની યુક્તિ માટે જ ગુણ અને દોષ ખતાવેલ છે. તે કપટપણું રહેલું છે.

સત્યાદિ ધર્મમાં પણ અભિમાનયુક્ત વ્યવહાર કહેલો છે. અર્થાત્ ક્યારેક અસત્ય બોલવું નિષેધ ગણાય નહિ, તેવો પણ સમય આવે છે. એ કપટપણું રહેલું છે. તેમ જ તપ વગેરે ધર્મમાં પણ કપટપણું રહેલું છે. ભાગવતના ૫૪ સ્કંધમાં ચિત્રકેતુ રાજાની સ્તુતિમાં કહ્યું છે કે "શરીરનો કલેશ સહન કરીને કોઈનું ખૂરું કરવા માટે તપ કરે તેવા દ્રોહાત્મક ધર્મ વડે પોતાનું કે અન્યનું કલ્યાણ અથવા અર્થ શી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે?"

તેમ જ ભગવદ્ગીતામાં આજ્ઞા કરી છે કે "તપ વગેરેથી પોતાના શરીરમાં રહેલાં પંચમહાભૂતો દુઃખ આપે છે; તેનું ચિત્ત પણ કલ્યાણ કરવામાં સમર્થ નથી;" એમ નિંદા લખી છે. આવી રીતે દરેક સ્થળે વિહિત ધર્મનો નિષેધ કરેલો હોવાથી ત્યાં પણ કપટપણાની પ્રતીતિ થાય છે.

તે પ્રમાણે શ્રવણાદિક ભગવદ્ધર્મમાં કોઈપણ પ્રકારનું કાપટ્ય નથી. શ્રવણાદિ કરનારા ભક્તોમાં પણ કાપટ્ય નથી. એ ખતાવવા ઉજ્જિત શબ્દની આગળ પ્ર ઉપસર્ગ મૂકવામાં આવ્યો છે; એટલે કપટ વગરનો શ્રવણાદિક ધર્મ. શ્રીભાગવતથી જ સિદ્ધ થાય છે કે આ ભાગવત ધર્મ સર્વશ્રેષ્ઠ છે; અથવા પર શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ આ ધર્મ વડે જાણી શકાય છે. માટે જ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં આ ધર્મ કારણભૂત છે.

હવે ધર્માચરણ કરનારાઓની મહત્તાથી પણ ધર્મની ઉત્તમતા ખતાવવા માટે કહે છે કે "ઈર્ષ્યા વગરના સત્પુરુષોને જાણવાની ખરી વસ્તુ આ શ્રીભાગવતમાં છે."

કોઈની ઉન્નતિ સહન ન થાય તેને મત્સર કહે છે. એકાદશ સ્કંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દરેકના ઉપર દયા રાખવી, દ્રોહ ન કરવો, વગેરે ધર્મનો સંબંધ હોય તેને ગુણ કહેવાય છે.

૧ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહેલું છે કે શક્તિ અને અશક્તિ, સમૃદ્ધિ અને અસમૃદ્ધિ વગેરે બેદથી પદાર્થ શુદ્ધ અશુદ્ધ થાય છે.

તેથી આ ભાગવત ધર્મના જે સંબંધીઓ છે, તે પહેલાં કહેલા હોવાથી સ્પષ્ટ છે, અને કૃપાક્રિ સ્વભાવી મુક્ત છે એમ ખતાવ્યું છે.

તેથી ભાગવત ધર્મની મોટાઈ સિદ્ધ થાય છે. બીજા ધર્મોમાં તે ઈર્ષ્યા વગેરે હોવા સ્પષ્ટ જ છે. જ્ઞાન પણ આ શ્રીભાગવતમાં જ કહેતું છે, તેથી ખરી રીતે જાણવા યોગ્ય વસ્તુ આમાં છે એમ કહ્યું છે. યજ્ઞ, બ્રહ્મ, કાલ અને મુરુષ, આ ચાર જ દરેક સ્થળે જાણવા યોગ્ય છે. તે તમામના પણ વસ્તુસ્વરૂપ ભગવાન જ અહીં જાણી શકાય છે. તે જ સર્વનું વાસ્તવિક રૂપ છે. તેમ પોતાથી જ પ્રકાશિત થનારા પ્રભુ અહીં ભાગવતમાં જ જાણી શકાય છે, બીજે સ્થળે નહિ. અન્ય ગ્રંથોમાં જે જાણી શકાય છે તે ખરી વસ્તુ નથી. અને જે વસ્તુ છે તે જાણી શકાય તેમ નથી. આમ સ્થિતિ હોવાથી અન્ય શાસ્ત્રોમાં અવિદ્યાવાળાઓનો અધિકાર છે અને ભાગવતમાં તે મુક્ત થયેલાઓનો અધિકાર છે; કારણ કે દરેકથી જાણી ન શકાય તેવા ભગવાન પણ ભાગવત ધર્મમાં પોતાની ઇચ્છાથી પ્રકટ થાય છે, અને તેથી તે પ્રભુ સમજી શકાય છે. બીજાં શાસ્ત્રમાં જેની બુદ્ધિ લાગી ગયેલી હોય તેને જ આવા ભાગવત ધર્મમાં ખરી વસ્તુ નથી, તેવી પ્રતીતિ થાય છે; બાકી દરેકને વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણવાનું અહીં જ છે.

વળી યજ્ઞાદિક કરવામાં આવે અથવા જાણવામાં આવે, તેથી શાંતપણું અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી; કેમકે તેનું ક્ષણ પરલોકના સુખ માટે છે; અને તત્કાળ તે યજ્ઞાદિક કરવામાં પણ દુઃખનો અનુભવ થાય છે; તેમ આત્મજ્ઞાનમાં પણ શાંતપણું છે, પરંતુ પરમાનંદ નથી; કારણકે આત્મજ્ઞાનીને પરમાનંદ માટે શાસ્ત્રોએ જ ના કહી છે. અને પ્રભુના સાક્ષાત્કારમાં અથવા તેની સાથે સાયુજ્ય થવામાં તે પરમાનંદની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તરત જ પરમાનંદની જેને પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેના ત્રણ પ્રકારના તાપ બિખડી જાય છે. તેથી અહીં સાધન અને ક્ષણ બંને ભાગવતમાં જ છે.

તેથી જ્ઞાન કરતાં પણ ઉત્તમપણું ખતાવ્યું છે. તેમ શબ્દના ત્સિક પુરુષોને પણ આ જ ઉત્તમ છે, તે ખતાવવા માટે શ્રી (લક્ષ્મીજી) મુક્ત ભાગવત છે એમ કહ્યું છે. એટલે ભક્તિવત્ની સાથે દશ રસવાણું ભાગવત છે. કાવ્યોમાં બેકે આની છાયા જરૂર છે, તે પણ કાવ્યકર્તાઓએ અતિશય અલંકાર વગેરેનો પ્રવેશ કરાવેલો હોવાથી તેવાં કાવ્યો નિહિત છે, તેવી શંકા અહીં ભાગવતમાં નથી, તે ખતાવવા માટે કહે છે કે “મહામુનિ શ્રી વેદવ્યાસજીએ આ ભાગવત

૧ વેદમાં આનંદ મીમાંસા કરી છે, ત્યાં મનુષ્યોથી આરંભીને બ્રહ્માના આનંદ સુધીની ગણના કરેલી છે. પ્રજાપતિના સો આનંદ થાય તે અક્ષર બ્રહ્મનો એક આનંદ થાય છે, તેથી તે પૂર્ણાનંદ નથી. (જુઓ તૈત્તિરીય-આનંદવલ્લી.)

કરેલું છે.” એ કું ભાગવત વ્યાસકૃત હોવાથી તેમ જ આ પ્રકારે પણ તેમને કહેલો હોવાથી “મેં બનાવ્યું છે” એમ વ્યાસજીએ લખવું જોઈએ, તેને બદલે મહામુનિનું કરેલું છે એમ જે કહ્યું છે તેનો ખુલાસો કરે છે કે “સમાધિમાં અનુભવ કરીને વ્યાસજીએ કહેલું છે, તે ભગવાનની પ્રેરણાથી કરેલું છે.” પોતાની કાંઈ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી.

હવે ઉપાસના કાંઈથી પણ અસાધારણ મોટાઈ બતાવે છે કે મંત્રશાસ્ત્ર અને પંચરાત્ર તે ઉપાસના કાંઈ કહેવાય છે. ત્યાં મંત્રશાસ્ત્રમાં દેવતા સ્વાધીન થાય છે, પણ તે ઈશ્વરરૂપ નથી. પંચરાત્રમાં પણ મંત્રની અધિષ્ઠાન રૂપ વડે જ દેવતા સ્વાધીન થાય છે. તેવી રીતે મથુરા વગેરે સ્થાનોમાં પણ દેવતા સ્થાનસ્વરૂપથી સ્વાધીન થાય છે. તેમાં પુરુષોત્તમપણું નથી. સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ પ્રભુ તો અત્ર ભાગવતમાં જ હૃદયમાં પધારે છે, તેથી જ ભગવાન સિવાય બીજાનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો વડે અથવા લેહથી પ્રતિપાદન કરનારાં બીજાઓથી પણ શું કળ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે? કાંઈ જ નહીં.

ત્યાં જા શબ્દ મૂકેલો છે, તેથી બીજાઓને અનાહર બતાવે છે. અહીં તો પ્રભુ કરવાને, ન કરવાને, અને બીજી રીતે કરવાને, સમર્થ છે, એટલે અદષ્ટ અને કાલાહિકને બાધ કરનારા છે. તેને દૂર કરીને જે કરવું હોય તે કરી શકે છે, અને જાંત થઈ ગયેલા ભક્તોના પણ બ્રમ દૂર કરીને સન્માર્ગે ચઢાવે છે. તેવા ઈશ્વર શ્રીભાગવતના કેવળ સાંભળવાથી જ હૃદયમાં બિરાજે છે; તેમાં વિચાર કે ચિંતન કરવાની પણ જરૂર નથી. આ શ્રીભાગવતનું પ્રતિપાદન કરનારા પ્રહ્લાદ નારદજી વગેરે મહાપુરુષો છે; તેથી તેનાં વાક્યો બરાબર સમજી શકાય નહિ. તે સારું જણવાનો પ્રકાર બતાવે છે કે સાંભળનાર પુરુષ કુશળ બુદ્ધિવાળો તથા શ્રવણની કિંકટ ઈચ્છાવાળો હોવો જોઈએ; કારણકે કુશળ બુદ્ધિ હોય તો જ તેને સાંભળવી શકાય. આ બંને હોવાથી તરત જ પ્રભુ હૃદયમાં પધારે છે.

અથવા ભાગવતની મોટાઈ બતાવવા માટે બીજો પણ અર્થ કહે છે કે ભાગવતની મહત્તા બતાવનારાં બીજાં ઘણાંયે કારણો છે; એટલે અર્થથી અને શબ્દથી મોટાઈના અનેક પ્રકારો છે, તે તમામ કહેવાથી શું કળ છે? પરંતુ આ જ સહુથી વધારે મહત્તા છે કે શ્રવણની ઈચ્છાવાળા અને મહા-ભાગ્યવાન ભક્તો જલદીથી પ્રભુને હૃદયમાં પધારાવે છે. અને ત્રણેય ભાવાને વિરોધ ન આવે તેવી રીતે સમગ્ર પદ અને સમગ્ર વાક્ય ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ સમજવું; નહિતર સાંભળેલું પણ ન સાંભળ્યા જેવું જ થાય છે. તેથી તે પ્રમાણે સાંભળે તો જ તે ઘણાં જ ભગવાન માટે પ્રયત્ન થઈ જાય છે; તેથી ભગવાન હૃદયમાં પધારે છે. આ ઉપરથી સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રીભાગવત છે એમ સિદ્ધ કર્યું. (૨)

પ્રથમ શ્લોકમાં બીજાણું અને દ્વિતીય શ્લોકમાં વૃક્ષપણાનું નિરૂપણ કરીને હવે તૃતીય શ્લોકમાં ક્ષણપણું બતાવે છે:

નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં ફલં શુકમુખાદમૃતદ્રવસંયુતમ્ ।

પિબત ભાગવતં રસમાલયં મુહુરહો રસિકા મુવિ ભાવુકાઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—હું રસિક પુરુષો, પૃથ્વીને વિષે ભાવવાળાઓ, વેદરૂપ કલ્પ-વૃક્ષમાંથી પાકીને પોતાની મેળે ગળી ગયેલું, શુકદેવજીના મુખને પ્રાપ્ત થઈને મોક્ષને શિથિલ કરવાવાળા ભક્તિરસથી યુક્ત, કેવળ રસરૂપ, સર્વના આધારભૂત, અથવા પ્રપંચનો લય કરનાર, એવા શ્રીભાગવતરૂપ ક્ષણનું તમે હૃદયમાં પાન કરો.

ભાવાર્થ:—જો કે કાવ્યની માફક રૂપકાલંકારનું નિરૂપણ કરવાથી અર્થ ક્ષુબ્ધ થાય છે, તો પણ ભાગવત સર્વ વેદોના સારોદ્ધારરૂપ છે અને રૂપકાલંકાર વગેરે તો બુદ્ધિથી કલ્પી શકાય તેમ છે, તેથી રૂપકનું કથન તો સર્વથા અનુચિત છે. તે માટે તેમાં ખરો કહેવા યોગ્ય જે અર્થ છે, તે જ અહીં કહેવાનો છે. તેમાં પ્રમેય પદાર્થ પ્રસિદ્ધ નથી, તો પણ જો પ્રમેય પદાર્થ જ ન હોય તો આવું વાક્ય જ ઘટે નહિ; તેથી તેવું પ્રમેય છે જ એમ સમજવાનું છે. હવે ત્યાં અક્ષરાત્મક વ્યાપિવૈકુંઠ શ્લોકમાં પ્રણવબીજવાળું એક વેદ વૃક્ષ છે. ત્યાર પછી વ્યાસ ભગવાનના અવતારમાં અથવા આદિ નારાયણ ભગવાનના અવતારમાં સમગ્ર મનુષ્યોને આનંદનું દાન કરવા માટે સાક્ષાત્ મૂર્તિ-મત્ આધિદેવિક ક્ષણ અહીં ભાવવામાં આવ્યું છે. તેનું નિરૂપણ અત્રે થાય છે. વેદમાં મધુવિદ્યાની અંદર આદિત્યનું મૂર્તિરૂપપણું અને રસાત્મકપણું સિદ્ધ કરેલું છે. જેમ દરેક પુષ્પના પરાગથી એકદું થયેલું મધ છે તેમ સ્વર્ગમાં કલ્પવૃક્ષની માફક કેવળ વેદથી જ સમગ્ર શકાય તેવા વૈકુંઠમાં પણ શબ્દ રસાત્મક કલ્પવૃક્ષ છે. તેથી અહીં કોઈ લક્ષણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. અર્થાત્ વેદની મહત્તા તો સિદ્ધ જ છે; તેથી વેદનું “નિગમ” એવું નામ છે.

હૃદયમાં બ્રોધ આપે તે “નિગમ” કહેવાય છે. તેથી પરમ ઉપનિષદરૂપ નિગમ સર્વક્ષણ દેવાને સમર્થ વૃક્ષ છે. અને તેથી જ તે “કલ્પતરુ” કહેવાય છે. તેમાંથી આ શ્રીભાગવતરૂપ ક્ષણ ગળીને પોતાની મેળે જ પડેલું છે. આવતી વખતે પડેલું ક્ષણ શકુન રૂપ ગણાય છે; તે પ્રમાણે આ ક્ષણ આણેલું છે. વ્યાસજીના પુત્ર શ્રીશુકદેવજી મુક્ત છે, તેથી તે જ અહીં ભાગવતના અધિકારી છે. પિતા હોય તે પોતાના પુત્રના મુખમાં ઉત્તમ પદાર્થ આપે છે; તેમાં પણ સૌરુ ક્ષણ હોય તો તે આપવાને વધારે ઇચ્છા કરે છે. તેવી રીતે અહીં વ્યાસજીએ શુકદેવજીને ભાગવતરૂપ ક્ષણ આપ્યું છે. ભાગવત ક્ષણ રસરૂપ છે. જેમ ઝરણાંઓથી જળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સર્વ ઇન્દ્રિયો, સાથે સંબંધ રાખીને પ્રેમરસને ઉત્પન્ન કરે છે. તે એકઠો થયેલો પ્રેમરસ હૃદયમાં આવે ત્યારે

ધરાની માફક (નદીના નીચાણવાળા પ્રદેશમાં મોટો ખાડો ખની જાય તેને હૂંઠ અથવા ધરો કહે છે) પૂર્ણ થઈ જાય છે. તે પ્રેમરસમાં સારી રીતે મળેલું શ્રીમદ્ભાગવત ભક્તિરસથી મથન થઈને મુખમાંથી નીકળે છે. તેથી ભક્તિરસ શ્રીશુકદેવજીના મુખને પ્રાપ્ત થઈને અમૃત (મોક્ષ)ને પણ શિથિલ (ઠંડો) કરે છે. તેવા ભક્તિરસથી યુક્ત આ શ્રીભાગવત છે. તેથી બીજા રસથી અહીં અધિક રસ રહેલો છે, એમ કહ્યું છે.

જે કે આલું ઉત્તમ વૃક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ખતાવવાથી વૃક્ષની મહત્તા આવી જાય છે, તેપણુ સારું ફળ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વૃક્ષની મોટાઈ ગણાય છે; તેથી વેદરૂપ વૃક્ષની મહત્તા ભાગવત જેવા ફળથી જ ગણાઈ છે.

અથવા શબ્દાત્મક વૃક્ષમાં શબ્દાત્મક ફળ હોઈ શકે. તેથી પ્રભુના હૃદયમાં સર્વ વેદોના અર્થનો વિચાર થતાં ફળરૂપ અને નિશ્ચય કરેલા અર્થને પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દોનો સમૂહ છે, તે જ આ શ્રીભાગવત છે.

એટલે શુદ્ધ, સુખી, અને બ્રહ્મવિદ્યામાં કુશળ હોય તેવા જ પુરુષો પ્રભુની સેવા કરવામાં યોગ્ય છે, બીજાઓ નહિ જ; એમ ફળ સિદ્ધ થાય છે.

આ અર્થ ગુપ્ત રાખવા જેવો છે, તેપણુ ભક્તની ચિંતાથી પરવશ થયેલા પ્રભુના હૃદયમાંથી આવેલો છે; તેથી ફળ ગળી ગયેલ છે તેમ કહ્યું.

બીજા ભગવદ્વરૂપ અવતારો કે અધિકારીઓ યોગ્ય નથી, તેથી અત્યંત વૈરાગ્યવાળા શુકદેવજીમાં ગ્રંથનો અર્થ ફળરૂપ થયો છે. માટે તેના હૃદયમાં ભક્તિરસ અને શ્રીમદ્ભાગવત બંને રહેલાં છે. ત્યારે શુકદેવજીના મુખમાંથી ભાગવત નીકળે છે, ત્યારે ભક્તિરસને સાથે લઈને નીકળે છે—અર્થાત્ ભગવાન અને ભક્તિરસ એ બંનેનો સારામાં સારો યોગ છે. તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે શ્રીભાગવતનું ગમે તેવી રીતે શ્રવણ કરવાથી પણ અધિકારી ભક્તના હૃદયમાં ભક્તિનો આવેશ થઈ જાય છે.

વેદમાં “સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરવું” તેવો ઉપદેશ છે. તેમ ભાગવતનું પાન કરો, એમ અમે ઉપદેશ આપેલો છે. ખહાર રહેલા પદાર્થને ઈંદ્રિયોદ્વારા અંતઃપ્રવેશ કરાવવો તેને ‘પાન’ કહેવાય છે. તેવું પાન પ્રવાહી દ્રવ્યનું હોઈ શકે છે; માટે અહીં ભાગવતને રસરૂપ કહેલું છે.

ભાગવત એ ગ્રંથનું નામ છે, અથવા ભગવાનની સાથે જોડાયેલું હોવાથી. “ભાગવત” કહેવાય છે. જેમ દૂધ વગેરે પદાર્થ સ્પીસકારાથી પીતાં જુદા રસનો અનુભવ થાય છે, તેમ શબ્દોના શ્રવણમાત્રથી અર્થનું જ્ઞાન થતાં જુદા પ્રકારના રસનો અનુભવ થાય છે; માટે અર્થનો ઓધ થઈ શકે તે પ્રમાણે ભાગવતરૂપ રસનું પાન કરવું જોઈએ, કેવળ શ્રવણમાત્ર જ કરવાનું નથી. આ ફળમાં છાલ કે ગોઠલો તો નથી જ. ઠાડમના ઠાણાની પેઠે કેટલાંક રસાત્મક ફળો.

પણ હોય છે. જેમ પૃથ્વી વગેરે રસરૂપ છે, તેમ રસાત્મક ભંગવાનનો રસ આ શ્રીભાગવત છે. તે કેવળ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી, પણ પાન કરવા યોગ્ય છે. આ રસ સર્વના આધારભૂત છે. અથવા ચોતરફથી સર્વ પ્રર્થયનાં લયનાં કારણરૂપ આ રસ છે. અથવા ભાગવત રસની પાસે મોક્ષ સુખ પણું તુચ્છ છે. તેથી મોક્ષની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને પણ તેનું પાન કરવું.

વારંવાર પાન કરવાનું કહેવાથી વ્યાસજીનું પરાધીનપણું સિદ્ધ થાય છે, નહિ તો રસિક પુરુષો પોતાની મેળે જ ભાગવતનું પાન કરશે; માટે વારંવાર પાન કરવા વિષેનું વચન વ્યર્થ થઈ જાય. અથવા રસનું જ્ઞાન થવા માટે વારંવાર પાન કરવાનું કહેતું છે; કારણકે લૌકિક કર્ણ વડે તો ઉપર ઉપરથી સંભળાય, તેથી તેના રસનો સ્વાદ ખરાબર ન થાય; તેથી વારંવાર પાન કરવાનું કહ્યું છે કે જેથી જ્ઞાનનું લૌકિકપણું દૂર થાય. અને વિશેષ સ્વાદનો અનુભવ પણ થાય.

આગળ તૃતીય સ્કન્ધમાં કહેવાશે કે “આપના ભક્તો પરસ્પર આપનાં ગુણગાનરૂપી અમૃતથી જ દેહાદિકનાં ધર્મોને નિવૃત્ત કરે છે.”

પ્રલોકમાં અહો રસિકાઃ એમ આશ્ચર્ય સાથે સંબોધન કરવાનો આશય એવો છે કે તમારે માટે જ આ રસ લાવવામાં આવ્યો છે; કારણકે પૃથ્વીમાં પોતાનો જન્મ સફળ કરનારા તમે જ છો, અથવા લાવના કરવામાં પણ અતુર છો. કદાચ રસનું વિસ્મરણ થઈ જાય તો પણ તમે તો લાવનાથી રસમાં અભિનિવેશ (ચોતરફથી પ્રવેશ કરવો) કરી શકો છો; એટલે વારંવાર પાન સંભવે છે.

તેમ પૃથ્વીમાં જે ભાગ્યવાન હોય તેમણે પણ વારંવાર પાન કરવું ઘટે છે. ખંડુવચનના પ્રયોગથી પાન કરનારા ઘણા ખતાવ્યા છે; એકને રસનો અનુભવ કાંઈ થતો નથી, એમ સૂચવ્યું છે. (૩)

આવી રીતે બીજ, વૃક્ષ અને ફળપણું કહીને સર્વે શ્રોતાઓને સાવધાન કરીને હવે ભાગવતશાસ્ત્રનો આરંભ કરે છે:

નૈમિશેજનિમિષક્ષેત્રે ઋષયઃ શૌનકાદયઃ ।

સત્રં સ્વર્ગાય લોકાય સહસ્રસમમાસત ॥૪॥

શબ્દાર્થઃ—નૈમિશ નામના વિષ્ણુક્ષેત્રમાં શૌનકાદિક ઋષિઓ ભંગવાનના આર્નદના અંશરૂપ લોકાત્મક સ્વર્ગ માટે, હજાર વર્ષથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવા યજ્ઞ કરતા હતા.

ભાવાર્થઃ—આ ભાગવતના પરંપરાથી ચાલતા આવેલા સાત અર્થો છે અને તે કથાના અર્થથી જુદા થાય છે, તેથી બીજી ટીકાઓમાં તેનું નિરૂપણ નથી; પણ તત્ત્વાર્થદીપનિબંધમાં તે અર્થો ખતાવ્યા છે: જેમકે ભાગવતનો “શાસ્ત્રમાં, સ્કન્ધમાં, પ્રકરણમાં, અધ્યાયમાં, વાક્યમાં, પદમાં, અને અક્ષરમાં, એમ સાત

પ્રકારે વિરોધ ન આવે તેવો અર્થ જે જાણે છે તે સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે,” એમ નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યાં આનંદરૂપ શ્રીહરિની લીલા એ સમગ્ર ભાગવતનો અર્થ છે. આ ભાગવત સંહિતા ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનારી છે. સૃષ્ટિ વગેરે ભગવાનની લીલા છે, તેનું જ્ઞાન થવાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ સૃષ્ટિ એ ભગવાનનું કાર્ય છે તે જાણવાથી ભક્તિ થાય નહિ; કારણકે રમણના નિયમ પ્રમાણે વગર મહેનતે જે કાર્ય થાય તેને લીલા કહેવાય છે. તેવી લીલાનું જ્ઞાન થાય ત્યારે પ્રભુની મોટાઈ અને નિર્દોષપણું સમજાય છે. તે લીલા મુખ્ય દશ પ્રકારની છે. અને મત્ત સર્ગો વિસર્ગમ્ (ભા. ૨-૧૦-૧) એ શ્લોકમાં બતાવેલી છે. તે લીલાઓ તૃતીય સ્કંધથી લઈને દ્વાદશસ્કંધ સુધી દશસ્કંધોવડે નિરૂપણ કરાયેલી છે.

શ્રોતા અને વક્તાના લક્ષણનું નિરૂપણ પ્રથમ સ્કંધમાં છે અને અંગનું નિરૂપણ દ્વિતીય સ્કંધમાં છે. એમ બે ગોણુલીલા છે. કુલ મળીને બાર લીલા છે. તેમાં પ્રથમ સ્કંધમાં ભાગવતનો અર્થ સમજવામાં જુદા જુદા પ્રકાર છે, તેમ બતાવવા માટે હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમપણાથી અધિકાર-લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે; કારણકે દરેક મનુષ્ય એક પ્રકારથી જ ભાગવતને જાણી શકતો નથી. સૂત અને શૌનકે એક પ્રકારે ભાગવતને જાણ્યું. તેમ વ્યાસ અને નારદજીએ જુદી રીતે જાણ્યું. તેમ જ શુકદેવજી અને પરીક્ષિતે ઉત્તમ રીતે જાણ્યું છે. એમ ત્રણ પ્રકારનું નિરૂપણ કરવાથી જેવો જેનો અધિકાર તે પ્રમાણે તેને તેવા અર્થનું જ્ઞાન થશે, એમ સિદ્ધ જ છે.

તેમાં પ્રથમ ત્રણ અધ્યાય વડે પ્રશ્ન અને ઉત્તર કરીને હીન અધિકારનું નિરૂપણ છે. તેમ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સંબંધી જ હોવાથી તેનો એક અધ્યાય છે. અને વેદના પૂર્વકાંડમાં અને ઉત્તરકાંડમાં નિરૂપણ કરેલા યજ્ઞસ્વરૂપે અને જ્ઞાનસ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ હોવાથી ઉત્તરરૂપે બે અધ્યાયો છે. આમ ત્રણ અધ્યાયનું હીન પ્રકરણ છે. તેમાં પણ પ્રથમ બે શ્લોકથી સ્વરૂપ અને સંગતિના લેદથી પ્રશ્નની સંગતિ કહે છે. ત્યાં પ્રશ્નનું સ્વરૂપ કહે છે કે પવિત્ર તીર્થ અને પવિત્ર ક્ષેત્રમાં યજ્ઞયાગાદિકથી શુદ્ધ થયેલાઓ જ યજ્ઞરૂપ ભગવાનના આવેશવાળા છે, અને ભગવાનના પ્રશ્નમાં પહેલા અધિકારી તેઓ જ સ્વરૂપથી અધિકારી છે.

ઋષિઓને તપનું સ્થાન બતાવવા માટે પ્રજાપતિએ સર્જેલા મનોમય ધર્મચક્રની ધરી જે સ્થળે શિથિલ થઈ ગઈ છે તેને “નિમિશારણ્ય” કહે છે અને ત્યાં અધિકપુણ્ય પણ કહેલું છે. કોઈ અંતમાં નૈમિષે એવો પાઠ છે ત્યાં નિમિષ માત્રથી જ દાનવોની સેનાનો સંહાર કર્યો, તેથી તે “નૈમિષારણ્ય” કહેવાયું છે. અને તેથી જ તે સર્વ દોષોને નિવારણ કરનારું છે. તેમના દેવતા વિષ્ણુ ભગવાન છે, તે બતાવવા માટે તેને અનિમિષક્ષેત્ર પણ કહેલું છે. અર્થાત્ અનિમિષ એ વિષ્ણુનું નામ છે. તેના ક્ષેત્રમાં દોષોનો અભાવ છે અને

ગુણોનો ભાવ છે એમ ખતાવ્યું છે. ત્યાં ઋષિઓની પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ શૌનકાદિ ઋષિઓ મંત્રોને જ્ઞેનારા હતા, અને તેઓ સહસ્રસમ નામનો યજ્ઞ કરતા હતા. તે યજ્ઞ હજાર વર્ષથી સાધ્ય થાય છે; તેથી તેમનું નામ “સહસ્ર સમ” છે. જેમાં સર્વ યજ્ઞમાનો જ ઋત્વિજ્ઞેનું કાર્ય કરે તે “સત્ર” કહેવાય છે. ત્યાં પહેલાં હજાર સંવત્સરથી સાધ્ય વિશ્વસુજ વલુદેવોના સત્રમાં અલૌકિક ભગવાનનો આવિર્ભાવ સર્વે જ્ઞેયેલો છે. વેદમાં પણ કહ્યું છે કે “પ્રથમ વિશ્વસુજે સત્ર કરતા હતા.” તેવી રીતે અહીં પણ “સહસ્ર સંવત્સર” નામનો સત્ર કરવાથી ભાગવતરૂપ શ્રીભગવાનનો આવિર્ભાવ થશે, એમ જાણીને ઋષિઓએ સત્રનો આરંભ કરેલો છે. ભગવદાનંદના અંશભૂત સ્વર્ગ છે, અને લોકાત્મક તો મોટો અંશ છે; તે અહીં શૌનકાદિક ઋષિઓને કૃણરૂપ છે. અહીં સ્વર્ગમાં ગવાતા વિષ્ણુ, તેના લોકરૂપી કૃણ છે, એ અર્થ સંભવતો નથી; કારણકે “સ્વર્ગલોક માટે આ દ્રવ્યો હોમાય છે” એ શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. તે સુખવિશેષ શરીરવાળો દેવવિશેષ લોકરૂપ છે; તેથી ગૃહવિમાન વગેરે વિદ્યમાન હોય તો પણ અભાવ થતાં ત્યાં જરા પણ સુખ થતું નથી; કારણકે “દેવો માટે સ્વર્ગલોક તિરોહિત થયો,” એમ વેદમાં તે પ્રમાણે નિર્ણય થયો છે. વેદમાં જ્યાં જ્યાં યજ્ઞ કરવો, એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં કૃ=કરવું એને બદલે આસ્ ધાતુનો પ્રયોગ થાય છે; એટલે આસ્ ધાતુનો અર્થ અહીં “કરવું” સમજવો. આમ શ્રોતા શૌનકાદિના સ્વરૂપની મહત્તા કરેલી છે. (૪)

त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्रयः ।

सत्कृतं सूतमासीनं पप्रच्छुरिदमादरात् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—એક દિવસે પ્રાતઃકાળે હોમ કરેલા યજ્ઞમાં ખીજ વખત હોમ કરીને તે મુનિઓ, સત્કાર પામીને બેઠેલા સૂત પૌરાણિકને આદરપૂર્વક આ રીતે પૂછવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—હવે કથાની સંગતિ કહે છે કે ઉત્સર્ગનો અથવા દીક્ષાનો સમય છે, એટલે નિત્ય નૈમિત્તિક સર્વ હોમ કરીને ભગવાનની કથાના શ્રવણ માટે અવકાશવાળા થયા છે. એકદા એ અવ્યયથી હરિકથાગાનનો સમય ખતાવ્યો છે, તે વખતે સૂતજી વગેરે આવેલા છે. શૌનકાદિ મુનિઓ છે, એટલે તેનું અલૌકિક જ્ઞાન કહ્યું છે, જે જ્ઞાનથી સૂતનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તે પ્રસંગે કોઈ ખીજઓએ પ્રશ્ન કર્યો નથી, તે ખતાવવા માટે તે “મુનિઓએ પ્રશ્ન કર્યો” એમ કહ્યું છે. એક વખત પ્રાતઃકાળમાં તો હોમ કરેલો છે, તે પાછો ખીજ વાર હોમ કરીને મુનિઓ સાવકાશ થયા છે. ખીજ વખત હોમ કરવાનો વેદમાં નિષેધ છે તેથી વેદનો વિરોધ થશે, એવી શંકા કરવાની નથી, કારણકે તે અવ્યયથી વૈષ્ણવ પક્ષનો સ્વીકાર કરેલો છે. અને તેમ કરવામાં મનન

થઈ શકે તે કારણ છે. હોમ કરવાની વ્યગ્રતા હોઈ શકે નહિ. તેમ જ શૌનકાદિમાં કાળના ગુણનું વિશેષ જ્ઞાન પણ છે અને તેથી “આ વિશ્વાસ વગરનું કર્મ છે” એમ આગળ કહેશે.

એમ સારી રીતે સંભાષણ કરીને અથવા બ્રહ્માસન આપીને સૂત પૌરાણિકનો સત્કાર કર્યો છે. સૂતજી પૌરાણિક છે. ઉગ્રશ્રવા તેનું નામ છે. બ્રહ્મણોની સભામાં બીજાઓથી બેસાય નહિ, અને બીજા રહે તો વ્યગ્રતા થવાથી હરિકથામાં ન્યૂનતા થાય; તેથી તેમ ન થવા માટે સૂત બેઠેલા છે. ભગવાનની કથાના રસનો અભિનિવેશ હોવાથી “હું પ્રથમ પૂછું તે ઠીક નહિ” એમ એક બીજાની સ્પર્ધાથી દરેક ઋષિએ પ્રશ્ન કરેલ છે. તે બતાવવા માટે બહુ વચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. આગળ જે કહે છે કે પ્રશ્ન છે: સૂતપૌરાણિકનો ભગવાનમાં આદર જોઈને અથવા પોતાને ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણવામાં આદર છે; તે માટે ઋષિઓએ પ્રશ્ન કર્યો. સર્વ સ્થળે ભગવાનની કથામાં અંદરનો ભાવ જ મુખ્ય છે, કેવળ વાણીથી કાંઈ ક્ષણ નથી, તે બતાવવા આદરથી પૂછ્યું છે. (૫)

ભાગવતના છ ગુણ હોવાથી અહીં ભગવદ્વિષયક છ પ્રશ્નો કરવાનો અભિપ્રાય છે તે માટે પ્રથમ વક્તાની પ્રશંસા ત્રણ શ્લોકથી કરે છે:

ઋષય ऊचुः ।

त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चानघ ।

आख्यातान्यप्यधीतानि धर्मशास्त्राणि यान्युत ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—હું નિષ્પાપ સૂત, તમે નિશ્ચયપૂર્વક, ઇતિહાસ સહિત પુરાણો અને ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે ભણ્યા છો. અને તે ભણીને ફરી તેનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે.

ભાવાર્થ:—અહીં કેવળ સ્તુતિ માત્ર નથી એમ બતાવવા સારું નિશ્ચયાત્મક સ્લુક અવ્યયનો પ્રયોગ કર્યો છે. તમે શતકોટિ વિસ્તારમાં રહેલાં સમગ્ર પુરાણોને ભણેલા છો અથવા સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત, અને વૈષ્ણવ રૂપ મૂળ ચાર સંહિતા પણ ભણેલા છો, ઇતિહાસરૂપ ભારત પણ તમે ભણેલા છો, અને સ્વકારથી બીજી કથાઓ અને ગાથાઓ વગેરે પણ જાણો છો. હાલમાં વિદ્યાથી આજીવિકા નથી, એમ બતાવવા અનઘ-નિષ્પાપ એવું સંબોધન આપ્યું છે. પુરાણો-દિકનું તમે વ્યાખ્યાન કરેલું છે અને ભણ્યા પણ છો, એટલે પ્રથમ અધ્યયન કર્યું, પછી વ્યાખ્યાન કરીને દઢ કરેલું છે. તેમ કરવામાં આવે ત્યારે જ સંદેહની નિવૃત્તિ થાય છે. તમે ધર્મશાસ્ત્રોનું પણ અધ્યયન કરેલું છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર બુદ્ધિમાન પુરુષોના પુરુષાર્થો છે. તે જીવ અને ઇશ્વરના વિચાર વડે બે પ્રકારે નિરૂપણ કરેલા છે. તેમાં ઇશ્વરે વિચારેલા ચાર પુરુષાર્થો વેદમાં જ છે. અને જીવે વિચારેલા પુરુષાર્થોમાંથી સ્મૃતિમાં ધર્મનું નિરૂપણ કરેલું છે, નીતિશાસ્ત્રમાં અર્થનું નિરૂપણ છે, વાત્સ્યાયનાદિકમાં

કામ અને સાંખ્યયનાદિકમાં મોક્ષનું નિરૂપણ છે. તેમાં જ્યાંસુધી સર્વજ્ઞપણું ન થાય ત્યાંસુધી ભગવાનના શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થતું નથી, તે માટે ધર્મશાસ્ત્રો કહેલાં છે અને બીજાં પણ જે પ્રસિદ્ધ અર્થ શાસ્ત્રાદિક છે, તથા લૈકિક કથાનકો છે, તે તમે સારી રીતે જાણો છો. (૬)

હવે સૂતની પરંપરાથી જે જાણેલાં છે તે જ જાણેલાં છે, પણ બ્રાહ્મણોએ જે જાણેલાં છે તે જાણેલાં નહિ હોય, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે:

યાનિ વેદવિદાં શ્રેષ્ઠો ભગવાન્બાદરાયણઃ ।

અન્યે ચ મુનયઃ સૂત પરાવરવિદો વિદુઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થઃ—હે સૂત, જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન બાદરાયણ વ્યાસજી જે જાણે છે, અને થઈ ગયેલા તેમ જ થવાના અર્થને જાણનારા મુનિઓ જે જાણે છે, તે તમે પણ જાણો છો.

ભાવાર્થઃ—ધર્મ, અર્થ અને કામ એ તો સૂત પૌરાણિકની પરંપરાથી પણ જાણી શકાય છે, મોક્ષશાસ્ત્રો તો બ્રાહ્મણો વડે જ જાણી શકાય, તો ત્યાં સૂત પૌરાણિકનું અજ્ઞાન હોય, તેની નિવૃત્તિ માટે કહે છે કે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન વ્યાસજી જે જાણે છે અને થઈ ગયેલા તથા થનારા મુનિઓ જે જાણે છે તે તમે જાણો છો. વ્યાસજી જાણે છે તેમાં દરેક મોક્ષશાસ્ત્ર આવી ગયાં છે. વ્યાસજી તે શાસ્ત્રો સૂતને શા માટે કહે, તે શંકાનું સમાધાન કરે છે કે વ્યાસજીને ‘ભગવાન’ એવું વિશેષણ છે; તેથી ભગવાનને એ બધું સંભવે છે. તો પણ અધિકારી સૂતને વ્યાસ ભગવાન શા માટે તે કહે, તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે બાદરાયણઃ વ્યાસજી બાદરાયણ છે, એટલે અતિ તપ કરીને તેવો અધિકાર મેળવવાની તેમની શક્તિ છે.

એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે “ એક ગુરુ પાસેથી શીખેલું જ્ઞાન સર્વત્ર પ્રવેશ કરનારું નથી ” તેથી સૂતમાં સર્વજ્ઞપણું તો હશે જ નહિ, તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે: જેમ બીજા મુનિઓ મનન કરવાથી જાણે છે, તેમ તમે જાણો છો. અજ્ઞાનથી ઉપદેશ થયો છે એમ ન માનવું; કારણ કે સૂત પૌરાણિક તો પ્રસિદ્ધ છે; તે માટે ફરીવાર સૂત એવું સંપ્રોધન કરેલું છે. ત્યારે તે પ્રસિદ્ધ છે તો તેને ઉપદેશ શા માટે, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે પર બ્રહ્માદિક અને અવર આપણે સહુ, તેને જાણનાર જે જાણી શકે છે અથવા થઈ ગયેલા અને થવાના અર્થને તેમ જ કાળને જાણનારા જ્ઞાનીઓ જે જાણે છે, તે બધું તમે જાણો છો. એટલે ઈશ્વરેચ્છા તેમ જ છે અને કાળ પણ તેમ જ છે; તેનો બોધ કરવા માટે ઉપરનું વચન કહેલું છે. (૭)

હવે આગળના શ્લોકમાં જે શાસ્ત્રો વેદવ્યાસજી જાણે છે અને જૂત

ભવિષ્ય અને વર્તમાનને જાણનારા ખીજા મુનિઓ જાણે છે એમ કહ્યું છે, તેમાંથી જે સિદ્ધ થયું છે, તે જાણાવે છે:

વેત્ય ત્વં સૌમ્ય તત્સર્વં તત્ત્વતસ્તદનુગ્રહાત્ ।

દ્વ્યુઃ સ્નિગ્ધસ્ય શિષ્યસ્ય ગુરવો ગુહ્યમપ્યુત ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—હે શાંત સૂતજી, તેઓના અનુગ્રહથી તે તમે ખરી રીતે જાણો છો; કારણ કે પ્રિય શિષ્ય હોય તેને ગુરુઓ ગૂઢ અભિપ્રાય પણ કહે છે.

ભાવાર્થ:—શિષ્યના ગુણ જતાવવા માટે “હે સૌમ્ય” એવું શાંત સંબોધન કરેલું છે. સેવા કરવી વગેરે સાધારણ ગુણો હોય તો પણ શૂદ્રજાતિનું અસુરપણું હોવાથી કૂરતા, નિર્દયતા વગેરેનો સંભવ થાય. તે જે ન હોય તો ખીજા સદ્ગુણો સિદ્ધ થઈ ગયા છે, એમ જતાવવા માટે “સૂત” એવું સંબોધન કરેલું છે. અને સૂતજાતિને વેદ જાણવાનો અધિકાર ન હોવાથી ‘વેદ સિવાયનું તમે જાણું જાણો છો,’ એમ સૂચવ્યું છે. ઉપર ઉપરથી જાણતા હશે, તેવા સંદેહની નિવૃત્તિ માટે કહે છે કે તમે તત્ત્વથી અર્થાત્ ખરી રીતે જાણો છો. ઉપદેશ કરવામાં આવે તો પણ અધિકારીને જ્ઞાન શી રીતે હોઈ શકે, તેવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે તે જ્ઞાનીઓના અનુગ્રહથી તમે જાણો છો, એમ કહ્યું છે; એટલે ગુરુઓના અનુગ્રહથી સર્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે એમ જતાવ્યું છે. (૮)

આમ સર્વજ્ઞપણું કહીને પહેલેથી ક્ષણને પૂછે છે:

તત્ર તત્રાજ્ઞસાયુષ્મન ભવતા યદ્વિનિશ્ચિતમ્ ।

પુંસામેકાન્તતઃ શ્રેયસ્તન્નઃ શંસિતુમર્હસિ ॥૯॥

શબ્દાર્થ:—હે આયુષ્મન, જે શાસ્ત્રો તમે જાણો છો, તેમાં તેમાંથી સરલપણે દરેક પુરુષને ખરું કલ્યાણરૂપ તમે જે નિશ્ચય કરેલું, હોય તે અમને કહેવાને યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—ક્ષણ માટે સાધનની શોધ થાય છે, તેથી શું ક્ષણ છે અને શું અક્ષણ છે, તેવો વિચાર થાય છે. ચોતરફથી ઉદય થાય અથવા કલ્યાણ થાય, તેને ક્ષણ કહેવું કે ખીજું કંઈ ક્ષણ હોઈ શકે? જે કે દરેક સ્થળે દ્રષ્યુ તો આવે છે તે આગળ કહેવાશે, તેથી સંદેહને લીધે પ્રશ્ન થાય છે. તો પણ શાસ્ત્રોના પ્રમાણનું જાણ વિચારીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. તે માટે અંધની સરલતાથી નિશ્ચય કર્યો હોય એમ કહે છે. તમે આયુષવાળા છો, એમ આશીર્વાદ આપ્યો છે, અથવા નિર્ભયપણું જતાવ્યું છે. ગુરુઓમાં પરસ્પર એક ખીજાના અભિપ્રાયમાં મતભેદ થતો હોય તો પણ ધણા ગુરુઓ કરવાથી ખુદ્ધિ વિશદ થાય છે, એટલે પોતાથી નિશ્ચય થઈ શકે છે; તે માટે તમે નિશ્ચય કરેલો હોય તે કહો, એમ કહ્યું છે. સ્વતંત્ર પુરુષોને જે કલ્યાણ હોય તે કહો; એટલે

દરેકને સરખી રીતે કલ્યાણ થઈ શકતું હોય તે કહો; કારણ કે સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને પુત્રાદિકમાં, યુક્ત પુરુષોને સ્વર્ગમાં, અને ભક્તોને મુક્તિમાં કલ્યાણ હોતું નથી. તેથી જે ખરેખરું કલ્યાણરૂપ હોય તે અમને કહો. (૯)

આ પ્રથમ પ્રશ્ન કરીને હવે સાધનવિષય બીજા પ્રશ્ન અઠી પ્રકારથી કરે છે:

પ્રાયેણાલ્પાયુષઃ સમ્યક્લાવસ્મિન્યુગે જનાઃ ।

મન્દાઃ સુમન્દમતયો મન્દમાગ્યા સ્તુપદ્મતાઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—હે સભ્ય, ઘણું કરીને આ કલિયુગમાં મનુષ્યો અલ્પ આયુષવાળાં, આળસુ, ઘણી જ મંદબુદ્ધિવાળાં, મંદભાગ્યવાળાં અને રોગાદિકથી પીડાયેલાં છે.

ભાવાર્થ:—પોતે ઋષિઓ હોવાથી ઘણા લાંબા વખત સુધી જીવવાવાળા છે; તે સારુ તે સિવાયનાને તે કહેવા માટે પ્રાયેણ પદ મૂક્યું છે, એટલે ઋષિ સિવાયના બીજાઓને સારુ આ ઉપાય છે, એમ સમજાય છે. તેમ જ હજાર સંવત્સરથી સાધ્ય યજ્ઞ અલ્પજીવી પુરુષો માટે યોગ્ય પણ નથી, અને તેઓ અલ્પાયુષી હોવાથી સહજ સમાદિક યજ્ઞો, તેઓને ઉપયોગી પણ નથી, એમ કહ્યું છે; ત્યારે ચાલતા પ્રસંગમાં તેનો ઉપયોગ ન હોવાથી તેનો ઉપાય નહિ કહેવાય? તેવી શંકાના સમાધાન માટે સમ્યક્ એવું સંબોધન આપ્યું છે.

સભામાં પ્રવેશ કરનારને સભ્યનો ધર્મ જાણવો જ જોઈએ. ભાગવત અને મનુસ્મૃતિમાં કહેલું છે કે બુદ્ધિમાન પુરુષ સભ્યના દોષોને યાદ કરીને સભામાં પ્રવેશ જ ન કરે; કારણ કે જે કહેવા યોગ્ય હોય તે કહી ન શકે. અને તેથી ઊલટું વિપરીત કહે તો તેને પાપ લાગે છે; માટે યોગ્ય સભ્ય હોય તેણે સત્ય હકીકત કહેવી જોઈએ; તે ખતાવવા માટે સમ્યક્ એવું સંબોધન કર્યું છે.

ત્યારે બહુ જરૂરનું હોય, પરંતુ તે ઘણા લાંબા સમયથી સાધ્ય થઈ શકે તેવું હોય તો તે સાધન કહેવાશે નહિ, તેવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે કલિયુગના દોષને લીધે જ મનુષ્યો અલ્પાયુષવાળાં થયાં છે, કાંઈ સ્વભાવથી થયાં નથી, તેમ જ કલિયુગના દોષને દૂર કરનારાં તેવાં સાધનથી અલ્પઆયુષવાળો પણ ચિરંજીવી થઈ જશે, તેવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે આ કલિયુગમાં તેવાં માણસો છે. કેવળ કલિયુગમાં તેવાં માણસો છે એમ કહેવાથી તો તે બીજા સમયની હકીકત માનીને હમણાં તેના ઉપાય કહેવાની જરૂર નથી, એવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે આ કલિયુગમાં તેવાં માણસો છે. બીજા યુગમાં થયેલાં માણસોમાં તે દોષ નહિ હોવાથી તેઓનું પૂજ્યપણું ખતાવેલું છે. જીવોમાં સ્વાભાવિક સંસારિપણું નથી, તે જન પદથી ખતાવ્યું છે. એટલે અગ્નિમાંથી જેમ તણખો નીકળે છે તેમ બ્રહ્મમાંથી અંશરૂપ જીવનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તેથી તેની ઉત્તમતા છે. એમ સહજ દોષ કહીને હવે બીજા આવેલા દોષ ચાર વિશેષણોથી ખતાવે છે કે જીવો ચિત્તની જડતાને લીધે આળસુ

બની ગયા છે અને ઘણી જ મંદબુદ્ધિવાળા થયા છે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો ઘણો દોષ છે. મંદભાગ્યવાળા થયા છે એમ કહ્યું છે તે અદૃષ્ટ (ભાગ્ય) કર્મેન્દ્રિયથી સિદ્ધ થયેલું હોવાથી તે કર્મેન્દ્રિયનો દોષ છે, અને રોગાદિકથી પીડાયેલા છે, તે શરીરનો દોષ બતાવ્યો છે. આમ ચાર આગંતુક દોષો કહ્યા છે. (૧૦)

હવે તે જીવો ખીજા કાર્યમાં જોડાયા છે તે બહારનો દોષ છે; કારણકે “ક્ષણ માત્ર પણ કોઈ કર્મ કર્યા વગરનું રહી શકતું નથી,” એમ ભગવદ્ગીતાના વાક્યથી તેઓ લૌકિક કર્મમાં આસક્ત થયા છે અને તેથી શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મોમાં પણ આસક્ત થયા છે. જ્યારે પ્રમાણનો વિચાર થાય ત્યારે પ્રકરણસર ધર્માદિ શાસ્ત્રો જાણવાં જોઈએ. તેમ વિચાર કરવાથી તેમાં અનેક કરવાનાં કર્મો આવે છે. કેવળ તે કર્મોના સાંભળવાથી જ કૃતાર્થ-પણું થતું નથી; પણ તેમાં કહેલાં કર્મો કરવાં પણ જોઈએ. તેથી બહારનો દોષ મોટો છે. માટે આમ ત્રણ પ્રકારના દોષથી ગ્રસ્ત થયેલા માણસો માટે ઉપાય સમજાવવો એમ કહે છે:

ભૂરીણિ ભૂરિકર્માણિ શ્રોતવ્યાનિ વિભાગશઃ ।

અતઃ સાધોઽન્ન યત્સારં સમુદ્ધૃત્ય મનીષયા ।

બ્રૂહિ ભદ્રં હિ ભૂતાનાં યેનાઽઽત્મા સુપ્રસીદતિ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થઃ—જીવોને વિભાગ પુરઃસર સાંભળવા લાયક શાસ્ત્રો ઘણાં છે કે જેમાં અનેક પ્રકારનાં કર્મ કરવાનાં વિધાન છે. માટે તે તે શાસ્ત્રોમાં જે સારરૂપ હોય, તે તમારી બુદ્ધિથી જુદું તારવીને હે સત્પુરુષ, અમને કહો કે જેથી સર્વાત્મા ભગવાન સારી રીતે પ્રસન્ન થાય, અને જેનાથી દરેક ભૂતપ્રાણીનું કલ્યાણ પણ હોઈ શકે.

ભાવાર્થઃ—અમે તમને આનો કોઈ પણ પ્રકારનો બહલો આપીએ તેવી ઇચ્છા તમને નથી, તે માટે સાધો એવું સંબોધન કરેલું છે. તેમાં પારકાનાં દુઃખને દૂર કરવું એ તો સાધુ પુરુષનું જરૂરીનું કાર્ય છે, આવો ભાવ છે.

ખીજાને માટે કહેલા અથવા અન્ય પ્રસંગે કહેલા સાધનની જરૂર નથી, તે બતાવવા કહે છે કે એવા દોષમાં અહીં પણ ઘણાં સાધનો હોય તો તેમાંથી જે સારરૂપ હોય તે સારી રીતે ગ્રહણ કરીને કહેવું. જ્યાં યદ્ શબ્દ આવે છે ત્યાં ‘તે તે’ શબ્દ આવે જ છે. આમ ‘તે’નો નિત્ય સંબંધ હોવાથી મૂળમાં તદ્ શબ્દ મૂકેલ છે. તેથી યદ્ શબ્દનો અર્થ જે ઉપરથી મૂક્યો છે, તેમાં દોષ નથી. માટે જે પ્રસિદ્ધ અને સારરૂપ હોય તે કહો કે જેમાં પરંપરાથી પ્રાપ્ત થતા કૃણમાં ઊણપ ન આવે. ‘સારરૂપ કહો’ તેમાં એકવચનનો પ્રયોગ કરવાથી તેના જેવું ખીજું કોઈ ન હોઈ શકે તેવું, અને સરલતાથી સમજી શકાય તેવું કહો, તેમ કહ્યું છે.

શાસ્ત્રોમાં જે કરવાનું હોય છે, તેનાં જુદાં જુદાં પ્રકરણો બાંધેલાં હોય

છે; તેથી જો કે બધી હકીકત પ્રકરણોમાં સારી રીતે લખેલી છે તો પણ તે તે સ્થળેથી જુદી કરીને કહો. તે બતાવવા સારું સમુદ્ધૃત્યનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી પ્રકરણોમાં તે તે ધર્મો રહેલા છે તે સિદ્ધ થાય છે.

બુદ્ધિથી જુદું કરીને કહેવાનો આશય એવો છે કે તે બુદ્ધિથી જ જુદું થઈ શકે તેમ છે, બીજી કોઈ કૃતિથી નહિ. તેમાં પણ મનીષા શબ્દ કહ્યો છે. મનની ચંચલતાને દૂર કરનારી બુદ્ધિને “મનીષા” કહેવાય છે. તેથી સ્થિર ચિત્તથી કહો, એવો અભિપ્રાય છે. બ્રૂહિ એ આજ્ઞાર્થનું રૂપ હોવાથી પ્રાર્થના કરે છે, અથવા તે કહેવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે, એમ સૂચવે છે. કલ્યાણરૂપ કહો, એટલે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખને દૂર કરીને મહાસુખની પ્રાપ્તિ થાય તેવું કહો, એવો આશય છે.

તેવું મહાસુખ તો પ્રભુની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે; તો જેનાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય તે જ કહો. મૃતાનામ્ એ પદથી ભૂતપ્રેત પિશાચની માફક જીવો ભટકે છે. તેઓના ઉદ્ધાર માટે દયા બતાવી છે. (૧૧)

એવી રીતે ક્ષણ અને સાધનના બે પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કર્યું. ત્યાં ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થયેલા ભગવાન જ ક્ષણ અને સાધન છે, એવી શંકા કરીને ભગવાનનો અવતાર લોકોના માટે છે કે પોતાને માટે છે, એવો સંદેહ યતાં અવતારનું પ્રયોજન પૂછે છે:

સૂત જાનાસિ મદ્રં તે ભગવાન્સાત્વતાંપતિઃ ।

દેવક્યાં વસુદેવસ્ય જાતો યસ્ય ચિકીર્ષયા ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—હું સૂત, દેવતા અને મુક્ત પુરુષોના પતિ ભગવાન, વસુદેવજીનાં શ્રી દેવકીજીમાં જે કાર્ય કરવા સારું પ્રકટ થયા છે તે તમે જાણો છો? (હા.) તમારું કલ્યાણ થાઓ.

ભાવાર્થ:—આ વાત તો ઘણી જ ગૂઢ છે તેથી કોણ જાણે ન જાણતા હોય, તેવા સંદેહથી સૂત પૈરાણિકને પૂછે છે કે તમે જાણો છો? ત્યારે સૂતજીનું પ્રસન્ન મુખકમળ જોઈને તે જાણે છે, એમ નિર્ધાર કરીને હર્ષથી આશીર્વાદ આપ્યો કે તમારું કલ્યાણ થાઓ. મોટો જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે ત્યારે તેને દક્ષિણા આપવી જોઈએ; તેથી અહીં આશીર્વાદરૂપ દક્ષિણા છે.

અમે સાંભળ્યું છે કે શ્રીદેવકીજીના ઉદરમાં શ્રીકૃષ્ણભગવાન પ્રકટ થયા છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે છ ઐશ્વર્યથી યુક્ત ભગવાનને કેવળ બ્રહ્માજીનું કાર્ય જ સિદ્ધ કરવા માટે દેહના સંબંધની જરૂર નથી; તેમ જીવના ધર્મો (દેહસંબંધાદિ) તો ભગવાનમાં છે જ નહિ; તેમ પ્રભુના પ્રાદુર્ભાવનો પ્રકાર તો જીવોની માફક છે; એટલે સંદેહ થાય છે. પ્રભુ સાત્વતના પતિ છે. તેઓને છોડી સંસારી મનુષ્યોને ત્યાં પ્રભુ શી રીતે પ્રકટ થયા? તેમ તે દેવતા અને મુક્તા-

તમાના પતિ હોવાથી તેનો પરિત્યાગ કરવો અયોગ્ય છે. વળી દેવતા અને સનકાદિ મુક્ત પુરુષો પણ બ્રહ્માજ્ઞાના દેહથી અથવા મનથી ઉત્પન્ન થાય છે, સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. તેમાં પણ કોઈકની કન્યામાં ઉત્પન્ન થાય નહિ. શ્રીકૃષ્ણ તો દેવકની કન્યા દેવકીમાં ઉત્પન્ન થયા છે; એટલે જળમાં નારાયણ ભગવાનની માફક પ્રકટ થયા નથી. તેમાં પણ વિશેષ એ છે કે વસુદેવજીની સ્ત્રી દેવકી તો પરાધીન છે. ભગવાનના અવતારમાં સ્ત્રી વગેરેનો વિશેષ સંબંધ નથી, પણ કેવળ સંબંધ માત્ર છે, તે બતાવવા સારુ વસુદેવસ્ય એમ સંબંધના અર્થમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી ઐશ્વર્યસંપન્ન ભગવાનને પરાધીન થયેલાં દેવકીજીને ત્યાં અવતાર લેવામાં શું પ્રયોજન છે?

ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાન પ્રકટ થયા હશે નહિ? તેમ થયા પણ નથી; કારણકે પ્રકટ થયા છે એમ સહુ કોઈ જાણે છે. ત્યારે કંસાદિકના વધ કરવા માટે પ્રકટ થયા છે એમ પણ ન કહેવાય; કેમકે તે તો બીજા કોઈથી પણ થઈ શકે તેમ હતું; માટે જે કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન પ્રકટ થયા છે, તે અમને કહો. આ પ્રમાણે સંબંધ છે. આવી રીતે સાધારણ પ્રયોજન અને કાળાદિકથી ભગવાને શું અવતાર લીધો હશે, વગેરેનું નિરાકરણ કરેલું છે. (૧૨)

તત્ત્વઃ શુશ્રૂષમાણાનામર્હસ્યજ્ઞાનુવર્ણિતુમ્ ।

યસ્યાવતારો ભૂતાનાં ક્ષેમાય ચ ભવાય ચ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થઃ—હું અંગ, અમે બધા સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા છીએ. તેઓને તમે તે હકીકતનું વર્ણન કરવાને યોગ્ય છો; જે ભગવાનનો અવતાર પ્રાણીઓનાં ઐહિક સર્વ સુખ માટે અને મોક્ષ માટે છે.

ભાવાર્થઃ—કેટલાક કારણથી પ્રભુના અવતારમાં પ્રયોજન છે જ; પરંતુ તે પ્રયોજન યોગબલથી જાણી શકાય, તેવી શકાનું નિરાકરણ કરે છે કે અમે ઘણા છીએ. તેઓની સાંભળવાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તમારે કહેવું જોઈએ. સાંભળવાની ઇચ્છા યોગ વડે નિવૃત્ત થઈ શકતી નથી. તેમ જ દરેકથી યોગ થઈ શકે પણ નહિ. અથવા સાક્ષાત્ શ્રીભગવાનના વાક્ય સિવાય ભગવદ્દીય પદાર્થ સમજી શકાય નહિ. તેથી સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી ભગવાનના શ્રીમુખથી કહેવું હોય અથવા ગુરુના મુખથી સાંભળેલું હોય, તે હવે પછીથી કહેવાને તમે યોગ્ય છો. જે કાંઈ જાણેલું હોય તે કોઈને પણ અવશ્ય કહેવું જોઈએ. એમ મંત્રાદિકમાં પણ વ્યવહાર છે; તોપણ અધિકારી હોય તેને કહેવું. તેથી સાંભળવાની પૂર્ણ ઇચ્છાવાળા હોય તે જ અધિકારી હોવાથી અવશ્ય કહેવું જોઈએ. તમે અમારું અંગ છો. અંગ સ્વાધીન હોય છે, તે બતાવવા સારુ કોમળ “અંગ” એવું સંબોધન કર્યું છે. ભગવાનના પ્રકટ થવામાં

જે અસાધારણ પ્રયોજન હોય, તે અમે પૂછીએ છીએ. અસાધારણ પ્રયોજન તો સમજી શકાય છે, તે ખતાવવા માટે પ્રથમ અવતારદ્વારા રૂપનું પ્રયોજન કહે છે કે જે લગવાનનો સામાન્યપણે થયેલો અવતાર પણ દેવતા, પશુઓ અને મનુષ્યાદિકમાં અલૌકિક તેજ લાવવા માટે છે, અને ઉત્પન્ન થયેલાં સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓના આ લોક સંબંધી દરેક સુખ માટે છે. અને મૂળમાં જ્ઞકાર અવ્યય હોવાથી દરેક દુઃખની નિવૃત્તિ અને મોક્ષ પણ લગવાનના અવતારથી થાય છે. ખીજા જ્ઞકારથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ ખતાવી છે.

ભવાય શબ્દમાં મૂ ધાતુ સત્તાવાચક હોવાથી સત્તામાત્રપણું સિદ્ધ કર્યું છે અથવા વ્યાસસૂત્રમાં કહ્યું છે કે “વેદમાં સંધવના દષ્ટાંતથી આત્માને જ્ઞાનધન કહ્યો છે; માટે ચિદ્રૂપ પ્રકારમાં જીવ પણ ચિદ્રૂપ થઈને દરેક ભોગવે છે. તેથી ચૈતન્યમાં જીવનો અનુપ્રવેશ થાય છે એમ પણ જ્ઞકારનો અર્થ થાય છે. (૧૩)

આવી રીતે દરેકના ઉદયરૂપ કલ્યાણ માટે લગવાનનો અવતાર છે, એમ કહ્યું. હવે ઉત્પન્ન થનારા જીવોને તો પ્રભુના નામ વડે જ સિદ્ધિ થાય છે, તેથી પ્રભુના નામનું માહાત્મ્ય કહે છે:

આપન્નઃ સંસ્મૃતિં ઘોરાં યન્નામ વિવશો ગૃણન્।

તતઃ સદ્યો વિમુચ્ચેત યદ્ વિમેતિ સ્વયં ભયમ્ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—ભયંકર યોનિને પ્રાપ્ત થયેલો, અથવા પરાધીન બનેલો જીવ પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણ કરે છે તો તેથી જલદી મુક્ત થઈ જાય છે; કેમકે પ્રભુના નામથી ખુદ ભય પણ ભય પામે છે.

ભાવાર્થઃ—સર્પ વ્યાઘ્ર વગેરે યોનિમાં જન્મ લઈને અથવા મહારોગથી ગ્રસ્ત થયેલો જીવ પરવશ થઈને, તથા કાલને વશ થઈને જે પ્રભુના નામના ઉચ્ચાર થવાની સાથે જ તે યોનિથી જલદી મુક્ત થઈ જાય છે; ત્યાં અંતકાલ વખતે—કાલનો અધિકારી કોઈ એક ભય નામનો આવીને મૃત્યુના પાશથી દરેકને પકડી લે છે, જે પ્રસંગ ચતુર્થ સ્કન્ધમાં પુરંજનના આખ્યાનમાં આવશે, તેવા તે કાલના પાશથી, નામ લેનાર જીવ મુક્ત થાય છે. ભગવન્નામના કેવળ ઉચ્ચાર વડે જ પાશથી શી રીતે મુક્ત થવાય, તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે: ભય પોતે જ લગવાનના નામથી ડરે છે, અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપનો નાશ થઈ જશે, તેવા ભયથી ડરે છે; કાંઈ બહારના પદાર્થનો નાશ થઈ જશે, તેથી ભય ખીતો નથી.

આવી રીતે લગવાનના નામનું માહાત્મ્ય જે સાંભળનારા છે તેને મુક્ત કરે છે. તેથી ભય પણ મુક્ત થઈ જાય છે, અથવા સ્વરૂપાત્મક ભય પણ મુક્ત થઈ જાય છે; એટલે દ્વૈતદષ્ટિ જતી રહે છે; કારણકે વેદમાં કહ્યું છે કે

“દ્વૈતભાવથી ભ્રમ થાય છે” માટે આગળ ઉત્પન્ન થનારા જીવોની ભગવાનના નામથી મુક્તિ થાય છે. (૧૪)

હવે નામોચ્ચાર કરવામાં અસમર્થ એવાં વૃક્ષ-પક્ષી-પશુ વગેરેની શી ગતિ થશે ? એવી શંકાનું નિવારણ કરે છે:

યત્પાદસંશ્રયાઃ સૂત ઋષયઃ પ્રશમાયનાઃ ।

સઘઃ પુનન્યુપસ્પૃષ્ટાઃ સ્વર્ધુન્યાપોઽનુસેવયા ॥૧૬॥

શબ્દાર્થઃ—હે સૂત, જે પ્રભુના ચરણનો આશ્રય કરનારા શાંતિવાળા ઋષિઓ સમીપમાં સ્પર્શ કરવાથી જલદી પવિત્ર કરે છે, જેમ ગંગાજીનું જળ સેવા કરનારાઓને પવિત્ર કરે છે.

ભાવાર્થઃ—નામોચ્ચારણ કરવામાં જેનું સામર્થ્ય નથી, તેવાં પશુપક્ષ્યાદિક પણ ભક્તના સ્પર્શથી મુક્ત થઈ જાય છે; કારણકે ભક્તોને તો પ્રભુના ચરણકમળનો સારી રીતે આશ્રય હોય છે. ભગવાનનો આશ્રય જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ થાય છે, તો પણ જ્ઞાનીઓને દેહાધ્યાસ ન હોવાથી, તેનો સ્પર્શ કરવાથી મુક્તિ થતી નથી, તેના તો ઉપદેશથી મુક્તિ થાય છે. તે માટે ભગવાનના ચરણનો આશ્રય કહેલો છે. ચરણનો આશ્રય ભક્તિમાર્ગમાં જ છે. પોતાની મોટાઈ છોડીને દૈન્યભાવથી આશ્રય કરવો તે બતાવવા માટે સંશ્રય પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. સૂત એવું સંબોધન પવિત્રતાનો અનુભવ કરવા માટે છે. એથી “સૂત” હોવા છતાં પણ મહાપુરુષોની કૃપાથી બ્રાહ્મણોની સાથે યજ્ઞયાગાદિકમાં પણ સારી રીતે વ્યવહાર કરે છે. મંત્રને જોનારા ઋષિઓ અને ઉત્તમ શાંતિનો આશ્રય કરનારા જ્ઞાનીઓ પણ ભગવાનના ચરણારવિંદમાં એક આશ્રયવાળા થઈને પવિત્ર કરે છે. અથવા ભગવાનના ચરણનો જ આશ્રય કરનારા ઋષિઓ જ્ઞાનયુક્ત થઈને તેમ જ જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિને પ્રાપ્ત કરીને, દરેકને પવિત્ર કરવાના કારણરૂપ થાય છે; અર્થાત્ પોતે શુદ્ધ થઈને બીજાઓને પવિત્ર કરે છે. એટલા માટે પોતાની શુદ્ધિ સારું જ્ઞાન અને કર્મ કહ્યાં છે, પણ બીજાને પવિત્ર કરવામાં જ્ઞાન અને કર્મનો સંબંધ નથી.

સમીપમાં દેહનો કેવળ સંબંધ થવાથી જ પવિત્ર કરે છે, આવો અભિપ્રાય છે. સમયના વ્યવધાનથી દરેક સ્થળે પવિત્રતા દેખાય છે. કહ્યું છે કે “ત્રણ વખત વેદનું અધ્યયન કરે અથવા ત્રણ વખત ગાયત્રીનું અધ્યયન કરે તો એક જ વર્ષમાં પોતાના આત્માને પવિત્ર બનાવે છે.” તેમ કરતાં સમય લાગે છે. અને ભક્તો તો તરત તૂર્ત પવિત્ર કરે છે.

મુનયઃ એવા પાઠમાં મનન કરનારા અથવા કર્મયોગ કરનારા, એવો અર્થ થાય છે. કૂરતા વગેરેથી સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ તે માટે ઉપ (સમીપમાં) ઉપસર્ગ મૂક્યો છે, અથવા આગળ ઉપર સંબંધ થાય છે તેમ તે બતાવે છે. તેવા ભક્તોની દષ્ટિથી પવિત્રતા થાય છે. એટલે ભગવાનના આશ્રિતો તરત જ પવિત્ર

કરે છે. પણ સ્પર્શ કરાયેલ ગંગાજળ તો ભગવત્સેવા કરનાર સેવકને જ અવિત્ર કરે છે. અષ્ટમસ્કંધના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “ ગંગાદિક લીર્ણો જેમ મહિશના ઘડાને અવિત્ર કરી શકતાં નથી, તેમ પ્રભુથી વિમુખ થયેલાંને અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો મુક્ત કરી શકતાં નથી.” જે કે ગંગાજળનું જળ શીઘ્ર પવિત્ર કરે છે; તે પણ પ્રભુને સન્મુખ કરીને પવિત્ર કરે છે. અથવા પ્રભુના સન્નિધાનમાં સ્પર્શ કરાયેલ ગંગાજળ જલદી પવિત્ર કરે છે એમ દર્શાવેલ છે. તેમ તેનો અર્થ ચિત્કં કરવાનો થાય છે, એટલે ભગવાનના ભક્તો અને ગંગાજળ પવિત્ર કરે છે. તે પ્રભુની સેવાથી અવિત્ર કરી શકે છે, યીજ કોઈપણ પ્રકારથી નહિ. ઉપર ઉપરથી અવિત્ર કરવાનો અભિપ્રાય અહીં નથી, પણ ખરેખરી પવિત્રતા તો માયાનો સ્પર્શ છૂટી જાય ત્યારે છે. તે ભગવત્સેવાથી જ થઈ શકે છે. (૧૫)

આવી રીતે અહીં શ્લોકથી ભગવાનના રૂપ અને નામના સંબંધનું માહાત્મ્ય કહેવાયું. ત્યાં શંકા થાય છે કે ભગવાનનું શાસ્ત્ર જાણ્યા બગર આ કેવી રીતે થયું? અને જાણતા હોય તો પછી પ્રશ્ન ન થઈ શકે? તેનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે:

કો વા ભગવત્સ્તસ્ય પુણ્યશ્લોકેઢયકર્મણઃ ।

શુદ્ધિકામો ન ગૃણ્યાદ્ યશઃ કલિમલાપહમ્ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થઃ—પુણ્ય યશસ્વી પુરુષો વડે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય જેનાં કર્મ છે, તે ભગવાનનો યશ કલિયુગના પાપને નાશ કરનારો છે. તેવા યશને શુદ્ધિની ઈચ્છાવાળો કયો પુરુષ ન સાંભળે?

ભાવાર્થઃ—ભગવાનના યશનું શ્રવણ કરવાથી નામરૂપનું માહાત્મ્ય અમારા હૃદયમાં પોતાની મેળે જ સ્પુર્થુ છે. એથી સામાન્યપણે તો તે જાણીએ છીએ, પણ વિશેષ જાણવા માટે આ પ્રશ્ન છે. જે કે ભક્તિ ન હોય તો કેવળ પોતાના પુરુષાર્થ વડે પ્રભુના યશનું શ્રવણ થતું નથી, તો પણ સન્માર્ગમાં રહેનારાઓને શુદ્ધિની જરૂર છે. તે માટે શ્રવણ કરવું જોઈએ. તેમાં જે કલિયુગ તો દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છએને અશુદ્ધ કરનાર હોવાથી શ્રવણ કરવું જ જોઈએ. પરાધીન હોય તેનાથી શ્રવણ ન થઈ શકે. માટે પરતંત્રપણું દૂર કરવા કોણ ન સાંભળે? અર્થાત્ દરેક સાંભળે. વા અવ્યય અનાદર બતાવનાર છે. એટલે દૈત્યોના અંશો પ્રભુને સાંભળનાર નથી જ; તેથી તેની ગણના કરવાની નથી. પોતાની મેળે જ સર્વોત્તમ પ્રદક્ષથી જ જીવોની શુદ્ધિ છે. તેથી ભગવાનનો યશ કહેલો છે. પ્રકટ થયેલાઓનો યશ સુલભ હોઈ શકે છે, તે માટે મૂળમાં તસ્યનો પ્રયોગ કર્યો છે.

લૌકિક સ્વામીની સ્તુતિની સાક્ષ-અર્થાત્ જે જેનું અજ્ઞાપાતો હોય તે તેની સ્તુતિ કરે, તે પ્રમાણે અહીં નથી; કારણકે પુણ્ય કીર્તિપ્રાપ્તિ ભક્તો જ

પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે. અર્થાત્ કીર્તન કરનારાઓની કીર્તિ પણ જ્યાં સામાને પવિત્ર કરે છે, તે પછી ત્યાં કીર્તન દરેકને પવિત્ર કરે તેમાં શું કહેવું જોઈએ ?

અર્થાત્ સ્તુતિરૂપ કર્મ કરનારાઓને પવિત્ર કરે છે. અથવા તેઓને પછી પવિત્રપણાની જરૂર પણ રહેતી નથી. આમ કહેવાથી કીર્તિ કેવળ પવિત્ર પુરુષોમાં જ સ્થિર થઈને રહેલી છે, એમ સમજાવ્યું છે. સામાન્ય કર્મો લખ્યાં છે; તેથી તેની મહત્તા બતાવનાર કર્મ ન હોય, અને કેવળ સાધારણ કર્મ હોય તો તે પણ કરે છે.

પુણ્યસ્ત્રોક શબ્દના પ્રયોગથી એમ સમજાય છે કે કીર્તિવાળાઓની સાથે સંબંધ ધણે ભાગે દરેકને હોય છે. અને તેવા કીર્તિવાળા મહાનુભાવો ભગવાનનું જ કીર્તન કરે છે. આ જ કારણથી ભગવાનની કીર્તિનું શ્રવણ સુલભ થઈ શકે છે. જ્યાં પ્રભુના યશનું શ્રવણ કરવાથી ઉપર ઉપરથી શુદ્ધિ થાય છે તો પછી ખાસ શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળો પુરુષ શા માટે શ્રવણ ન કરે ?

જેનું વર્ણન થાય તેની મોટાઈને બતાવનાર, અને સર્વ લોકોને આનંદ આપનાર, એવા જગતમાં ફેલાયેલા ગુણને કીર્તિ કહેવાય છે. અને તેનું નામ જ યશ છે. કલિયુગમાં સર્વે મનુષ્યો પાપરહિત નથી, માટે તેનાથી કલિયુગના દોષની નિવૃત્તિ થતી નથી. અને ભગવાન તો કાળથી પણ પર છે, તેમ તેમની કીર્તિ પણ તેવી છે. તેથી કલિયુગના દોષને નિવૃત્ત કરે છે. (૧૬)

આમ ભગવાન શા માટે પ્રકટ થયા, તેનું પ્રયોજન કહીને હવે તેમના કર્મનો પ્રશ્ન કરે છે:

તસ્ય કર્માણ્યુદારાણિ પરિમીતાનિ સૂરિભિઃ ।

બ્રૂહિ મંઃ શ્રદ્ધામ્ભાનાં લીલયા દ્વક્તઃ કલાઃ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થઃ—કવિઓએ ચોતરફ ગાયેલાં એમાં ભગવાનનાં ઉદાર કર્મો, સાંભળવા માટે શ્રદ્ધાવાળા એવા અંશને કહેા; કારણકે તે પ્રભુ લીલા વડે જુદી જુદી કલાઓને વારણ કરનારા છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રભુને પ્રકટ થવાનું પ્રયોજન સાંભળેલું છે. તેને હૃદયમાં આવવા માટે અસ્ત્રોને જ પૂછે છે. અરિત્ર સાંભળવાથી જે ફળ થાય, તે ભગવાને દેવું જોઈએ, એમ પણ નથી. અને ખીજાં ફળો કર્મ છે. તે પાત્ર અપાત્રનો વિવેક કર્યા વગર જ અદષ્ટને પણ ધણું આપે છે; તે બતાવવા માટે કર્મને ઉદાર કર્યા છે. અને ‘ઉદાર’ વગેરે ‘કર્મ’નાં વિશેષણો છે, તે કર્મનું સ્વરૂપ બતાવવામાં નથી, કર્મના ઉદ્દેશથી જ ઉદારતા વગેરે રહેલાં છે, તેનું વિધાન કરે છે; કારણકે કર્માણિ એ વિશેષ્યપદ પ્રથમથી જ મૂક્યું છે. ખીજાં અર્વાંતર ફલની પ્રાપ્તિ માટે કર્મનું ઉદારપણું બતાવ્યું છે. બાકી મુખ્ય ફળ તો ભગવાનથી જ મળી શકે છે. તે પ્રભુનાં અરિત્ર અજ્ઞાણનાં નથી. તે માટે “કવિઓએ ચોતરફથી

ગાયેલાં છે” એમ કહ્યું છે. તેથી દૂરથી પણ શ્રવણ થઈ શકે છે; કારણ કે મોટા પુરુષો કવિઓ ખીજી રીતે કહે જ નહિ ! ત્યારે શૈનકાદિક ઋષિઓને પણ ભગવાનનાં ચરિત્રો સુલભપણે સંભળાય છે; તેથી સૂતને કહેવાની જરૂર નથી; એવી શંકાનું નિરાકરણ કરે છે કે અમે તો શ્રદ્ધાવાળા છીએ. શ્રદ્ધા વડે વારંવાર શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા બતાવી છે. ક્યારે પણ પ્રભુચરિત્ર સાંભળતાં અરુચિ થશે નહિ, તેવા અભિપ્રાયથી કહે છે: “લીલા વડે જુદી જુદી કલાને ધારણ કરનાર પ્રભુનાં ચરિત્રો કહો.” એટલે વગર મહેનતે આનંદથી જે ચેષ્ટા કરાય તેને લીલા કહે છે. તે લીલા વડે ભગવાન ક્ષણક્ષણમાં નવી નવી કલાને ધારણ કરે છે. તેમ ચંદ્રની માફક ભગવાનનાં ચરિત્રોને પણ નવી નવી કલા કરવાનો સંબંધ હોય છે; તેથી ક્યારે પણ અરુચિ થતી નથી. આ વિશેષણ પૂર્વમાં કહેલા ચરિત્રકથનને સિદ્ધ કરનારું છે. (૧૭)

આવી રીતે એક પ્રારંભથી ભગવાનને પ્રકટ થવાનું પ્રયોજન અને ચરિત્ર પૂછ્યું છે; હવે જુદા ક્રમથી અવતારની કથા પૂછે છે:

અથાઽઽસ્મ્યાદિ હરેર્ધીમન્નવતારકથાઃ શુભાઃ ।

લીલા વિદધતઃ સ્વૈરમીશ્વરસ્યાઽઽત્મમાયયા ॥૧૮॥

શબ્દાર્થઃ—હે બુદ્ધિમાન સૂત, પોતાની માયા વડે લીલાઓને ધારણ કરનાર અને ભક્તોનાં દુઃખોને દૂર કરનારા ઇશ્વરની મંગળકારી અવતારકથાઓ હવે પછી કહો.

ભાવાર્થઃ—જે કે પ્રભુના કેટલાક અવતારો તે તે આખ્યાનોમાં સાંભળેલા છે, તેા પણ એક ક્રમથી દરેક અવતારો વિશેષે કરીને જાણવા જોઈએ; માટે ઉત્સાહથી જુદો પ્રશ્ન કર્યો છે. અથ અવ્યયથી જુદો ઉપક્રમ બતાવ્યો છે. ભગવાનના અવતારમાં સાધારણ રીતે પારકાના દુઃખને દૂર કરવાનું નિમિત્ત ખાસ કરીને હોય છે; તે બતાવા માટે હરિ પદ મૂકેલું છે. અવતારનું સ્વરૂપ સમજી શકાય તેવું ન હોવાથી તેનું જ્ઞાન દરેકને હોતું નથી; તે સારુ વિશેષ સંબોધન આપ્યું છે કે ‘તમે બુદ્ધિવાળા છો’.

અવતારોની કથા એટલે કેવી રીતે અવતાર ? કોનો અવતાર ? કયે સ્થળે અવતાર ? અને શા માટે અવતાર ? એવી રીતે ચાર પ્રકારની કથા, વક્તા, શ્રોતા, અને પ્રવૃત્તિ કરાવનારને શુભ ક્ષણ આપનાર છે. લોકમાં પણ પુત્રજન્મ થયાની વાત જેમ શુભ છે, તેમ કથા પણ ખરેખર શુભ છે. તેમાં પણ અવતારોમાં જે પોતાની ઇચ્છાથી વિહાર કરેલા હોય, તે અવતારો કહેવા જોઈએ, અને જે અવતારોમાં મર્યાદાને છોડીને પણ લીલા કરેલી હોય, તે અવતારો કહેવાના છે. તેમ કરવામાં પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય બતાવવા માટે ‘ઇશ્વર’ છે એમ બતાવ્યું છે.

સર્વ થઈ શકાય તેવા સામર્થ્યને માયા કહે છે. તે બીજી રીતે કરવામાં, અને દોષ ન થવામાં, કારણપણે બતાવેલી છે. પોતાની માયા હોવાથી, બીજાઓ તેને જાણી શકે નહિ અને તેનું ઉલ્લંઘન પણ કરી શકે નહિ. (૧૮)

આવી રીતે વિશેષે કરીને સર્વ અર્થ જાણનારાઓને ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાથી શું થાય, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે:

વયં તુ ન વિતૃપ્યામ ઉત્તમશ્લોકવિક્રમે ।

યચ્છૃણવતાં રસજ્ઞાનાં સ્વાદુ સ્વાદુ પદે પદે ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—અમે તો ઉત્તમ પુરુષોએ જેનાં ગુણગાન કરેલાં છે, તેવા પ્રભુના પરાક્રમમાં તૃપ્ત થતા નથી; કેમકે જેનું શ્રવણ કરનારા તેનો રસ જાણતા હોય તો તેને પદ પદમાં અધિક રસાસ્વાદ મળે છે.

ભાવાર્થ:—જે ભગવાનની કથાના સ્વરૂપને ન જાણતા હોય તે થોડા સમય સાંભળીને પાછા ફરે છે; પરંતુ અહીં તો કથારસને જાણનાર ક્યારે પણ પાછો ફરતો નથી. માટે તૃપ્ત થઈને પાછા ફરતા હોય તે સુખેથી પાછા ફરે; પરંતુ અમે તો પ્રભુની કથામાંથી નિવૃત્ત થવાના નથી જ.

અમે શા માટે નિવૃત્ત થઈએ? કારણકે આનાથી બીજા કોઈ ઉત્તમ રસ હોય અથવા આ રસ ન મળે, અથવા આ રસનું જ્ઞાન ન હોય એમ ત્રણ પ્રકારે નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. તેમાં પહેલા બે પ્રકારનું નિરાકરણ કરે છે:

ઉત્તમશ્લોક પ્રભુના પરાક્રમમાં અમે નિવૃત્ત થતા નથી; કારણકે બ્રહ્માનંદના અનુભવવાળા, ઉત્તમ મુક્તપુરુષો પણ પ્રભુનું જ્ઞાન કરે છે. તે વૃત્તાંત પ્રથમસ્કંધના સપ્તમાધ્યાયમાં इत्थंभूतगुणो हरिः તે સ્થળે વિસ્તારથી કહેવાશે કે મુનિઓ આત્મારામ છે. તેને ગ્રંથ ભણવાની પણ જરૂર નથી; તો પણ તેઓ પ્રભુની નિષ્કામભક્તિ કરે છે. એવા પ્રભુના જ ગુણો છે. તેથી ભગવાનના કથારસથી બીજા કોઈ અધિક રસ નથી જ. બ્રહ્માનંદનો રસ પણ ન્યૂન છે. આથી દુર્લભપાણું પણ નિવૃત્ત કરેલું છે. તે તો વિક્રમ એટલે વિશેષથી ચરણને પધરાવવાં, તે જ્યાં હોય તેને પરાક્રમ કહેવાય. તે પરાક્રમમાં ક્રિયાશક્તિનો વિશેષ આવિભાવ છે. તે દરેક સ્થળે પૂર્ણ છે. તેથી તે દુર્લભ નથી; એટલે પ્રભુચરિત્રથી નિવૃત્ત થવામાં જે પ્રથમ બે કારણ બતાવ્યાં હતાં, તેમાંનું એક પણ અહીં નથી. હવે ત્રીજા કારણનું નિરાકરણ કરે છે કે “સાંભળનાર રસજ્ઞને પ્રત્યેક પદમાં અધિક આનંદ ઉપજે છે;” એટલે રસનું જ્ઞાન શ્રવણથી જ થાય છે. જેમ લોકમાં ક્ષુદ્ર વિદ્યાઓમાં ઇચ્છાની નિવૃત્તિ થતી નથી પણ તે અહ્ય હોવાથી ઉદરપૂરણ વડે નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ શ્રવણમાં વિશેષપણું બતાવ્યું છે; કારણ કે શ્રવણ વડે ગ્રહણ કરાયેલા રસનું માપ થઈ શકતું નથી. તેથી રસના જાણકારો દરેક રીતે રસથી નિવૃત્ત થતા નથી; કારણ કે આ રસ ઉત્તમોત્તમ હોવાથી પોતે જ રસજ્ઞને નિવૃત્ત થવા દેતો નથી. બધી

જેવો જેનો અધિકાર તે પ્રમાણે અહીં રસનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેમ જેમ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય છે, તેમ તેમ ભગવદ્રસનો સ્વાદ આવતો જાય છે; જેમ તાવવાળા પુરુષને તાવ ઊતર્યા પછી ધીરે ધીરે અન્નનો સ્વાદ આવે છે. જ્યારે ભગવાનની કથાનો રસ પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે શ્રોતામાં પૂર્ણ અવિદ્યા હોવાથી થોડો રસાસ્વાદ થાય છે. પછી પ્રથમ શ્રવણ કરવામાં કેટલીક અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ જાય તો બીજી વખતે અધિક રસ થાય છે. આમ ઉત્તરોત્તરે વિશેષ રસ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે દરેક રીતે મુક્ત હોય છે, તેને સર્વોત્તમ રસ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જ પહિલાં પૂર્ણ વાક્યમાં ભગવાનની પ્રતીતિ થાય છે. પછી પ્રત્યેક વાક્યમાં અને પ્રત્યેક પદમાં પણ પ્રતીતિ થાય છે. એટલે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય સહિત દરેક શબ્દ ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે. તેથી અક્ષરના અર્થપણા વડે ભગવાનનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અધિક રસ મળે છે. (૧૯)

હવે વિશેષપણાથી શ્રીકૃષ્ણાવતારની કથા સાંભળવી છે, એવા અભિ-પ્રાયથી કહે છે:

કૃતવાન્કિલ વીર્યાણિ સહ રામેણ કેશવઃ ।

અતિમર્ત્યાનિ ભગવાન્ ગૂઢઃ કપટમાનુષઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—ગૂઢ કપટથી મનુષ્યાવતારને ધારણ કરનાર, એવા કેશવભગવાને, બલદેવણની સાથે નિશ્ચયપણે પરાક્રમો કર્યા છે, જે સાંભળવાથી કરીને મનુષ્ય-દંહનો સંબંધ રહેતો નથી.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનનાં પરાક્રમે પ્રસિદ્ધ છે, માટે કિલ અગ્રથ આપેલ છે. અવસ્થા અને સાધનાદિક નહિ હોવા છતાં પણ પૂતનામારણાદિ પરાક્રમે કર્યા છે. તેથી આશ્ચર્યની સાથે પ્રસિદ્ધિ કહેલી છે. માટે શ્રીકૃષ્ણાવતારનાં પરાક્રમે ખરે અલૌકિક છે. વળી એક જ સ્થળે એક જ વખતે આવેશ અને અવતાર બન્ને સાથે મળીને પરાક્રમે કરાયાં નથી. અહીં તો બલદેવણની સાથે હોવાથી, બન્ને સ્વરૂપોથી પરાક્રમે કર્યા છે.

વળી દરેક અવતારમાં બ્રહ્મા અને મહાદેવણ બન્ને દેવોને મુખ અપાયું નથી. તે બન્ને ગુણના અધિષ્ઠાતા દેવ હોવાથી તેઓને સ્પર્ધા (ખરોખરી) વગેરે થવાનો સંભવ રહે છે. તેમ તેના માટે બીજા અવતારોમાં હિત કર્યું નથી. બાકી તેઓના ભક્તોનો વધ કર્યો છે, તેમાંનું અત્રે કાંઈપણ નથી, એ બતાવવા સારુ કેશવપદનો પ્રયોગ કર્યો છે, એટલે બ્રહ્મા અને મહાદેવણ બન્નેને જેનાથી નિત્યમુખ થાય છે, અર્થાત્ તે બન્નેને પણ આનંદ આપનારા શ્રીકૃષ્ણ જ છે. પરાક્રમેની ઉત્તમતા કહે છે કે ભગવાનનાં પરાક્રમે સાંભળવાથી ધાણે મનુષ્યના શરીરનો સંબંધ રહેતો નથી. અથવા મનુષ્યપણાને ઉલ્લંઘન

કરાવવામાં પરાક્રમે છે; કારણકે શ્રીકૃષ્ણ અવતાર નથી, તે તો સાક્ષાત્ ભગવાન હોવાથી કર ચરણ ઉઠર વગેરે આનંદમય છે.

ત્યારે ભગવાનને શરીરનો સંબંધ શી રીતે હોઈ શકે ? તેનું નિરાકરણ કરે છે કે આ ભગવાન લોકમાં ગુપ્ત છે. પોતાના સચ્ચિદાનંદપણાનો પ્રકાશ કરતા નથી; કારણકે લોકોની બુદ્ધિમાં જેવી રીતે મોહ થાય, તેવા પ્રકારવાળા કપટથી મનુષ્યપણાને ગ્રહણ કર્યું છે. અને તેજ સ્વરૂપ મનુષ્યરૂપની માફક ભાસ કરાવે છે. માટે તમારે તે પ્રભુનાં ચરિત્રો કહેવાનાં છે; એમ સિદ્ધ કર્યું. (૨૦)

કથાશ્રવણ કરવામાં બે શ્લોક વડે પોતાના અધિકારનું નિરૂપણ કરે છે:

કલિમાગતમાજ્ઞાય ક્ષેત્રેઽસ્મિન્ વૈષ્ણવે વયમ્ ।

આસીના દીર્ઘસત્રેણ કથાયાં સક્ષણા હરેઃ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—કલિયુગ આવેલો જણીને આ વૈષ્ણવ ક્ષેત્રમાં હરિભગવાનની કથા સાંભળવામાં સાવકાશ થયેલા અમે. ઘણા લાંબા સમયના યજ્ઞવડે બેઠેલા છીએ.

ભાવ્યાર્થ:—કલિયુગમાં તો દરેક ધર્મની નિવૃત્તિ થયેલી હોવાથી જેમ સૂતકમાં મનુષ્યને અવકાશ છે, તેમ કલિયુગમાં અન્યધર્મનો અભાવ હોવાથી હમેશાં અવકાશ જ રહે છે. એટલે જ્યાંસુધી ધર્મ કરવાનો અધિકાર હોય છે, ત્યાંસુધી ધર્મત્યાગ થઈ જવાનો ભય હોવાથી, તે કર્મ કરવા માટે વ્યગ્રતા રહે છે. અથવા કર્મ કરવાં પડે છે. અને પોતાના અધિકારની મર્યાદાને ઉલ્લંઘન કરે તો ફરી ઘણું ચે પાપ લાગવાથી ભગવાનની કથામાં રુચિ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને કથા ન જ સંભળાય. માટે તે દરેક દોષને દૂર કરનારો કલિયુગ છે. તે કલિયુગ આવતાં અમે પ્રભુની કથામાં સાવકાશ થયા છીએ. બીજા કોઈ સ્થળમાં કથા શ્રવણ કરવામાં તો દૈત્યોદ્ધારા બુદ્ધિના નાશનો સંભવ રહે છે. અને તેમ બુદ્ધિનો નાશ થવાથી સાંભળેલું દરેક નષ્ટ થઈ જાય. તેમ ન થાય તે સારુ “આ વૈષ્ણવ ક્ષેત્રમાં આંબ્યા છીએ,” એમ કહ્યું છે. વળી અહીં યજ્ઞની વેદી હોવાથી પણ દૈત્યનો સંબંધ થઈ શકે તેમ નથી. તેથી પવિત્ર દેશનો નિર્દેશ કર્યો છે. ત્યારે કલિકાલાદિકનું સ્માર્તપ્રણું હોવાથી તેનો વૈદિક વિચારથી શા માટે અધિકાર નથી ? તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે “અમે દીર્ઘ સત્રથી બેઠેલા છીએ.” તેમ જ જેની યજ્ઞમાં દીક્ષા થઈ હોય છે, તેને બીજાં કર્મો કરવાની નિવૃત્તિ વેદસિદ્ધ જ છે. અને તે દીક્ષા લીધેલા કર્મની સમાપ્તિ થાય ત્યારે પાછો તેને કર્મનો સંબંધ થાય છે. તે કારણ કે અમેએ દીર્ઘ (લાંબા) સત્રનો આરંભ કર્યો છે; માટે બીજાં કર્મનો સંબંધ ન હોવાથી અમે દરેક રીતે અવકાશવાળા છીએ. જો કથાનો આરંભ થાય તો હજાર વર્ષનો સમય પણ ક્ષણની બરાબર થઈ જાય. તે બતાવવા માટે ક્ષણ પહોનો પ્રમેણ કર્યો છે. એટલે દરેક સ્થળે સાવકાશ નથી, પરંતુ ભગવાનની કથા સાંભળવામાં જ સાવકાશ છીએ. (૨૧)

અહીં એક સામગ્રી ન્યૂન હતી તે પ્રભુએ મેળવી આપી છે. તે કહે છે:

ત્વં નઃ સંદર્શિતો ધાત્રા દુસ્તરં નિસ્તિતીર્ષિતામ્ ।

ક્લિં સત્ત્વહરં પુંસાં કર્ણધાર ઇવાડર્ગવમ્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—દુઃખથી ન તરી શકાય એવા, અને મનુષ્યના ધૈર્યને હુરણ કરનારા એવા કલિયુગને તરવાની ઇચ્છાવાળા અમોને, જેમ સમુદ્ર તરનારને કોઈ વહાણ ચલાવનાર નાવિક મેળવી આપે તેમ બ્રહ્માણ્યે તમને મેળવી આપ્યા છે.

ભાવાર્થ:—સર્વને સર્જનાર ભગવાન અથવા કથારસને જાણનારા બ્રહ્માણ્યે તમારો સમાગમ કરાવ્યો છે. તમે તો અમારા છો અને સ્વાધીન છો. કથા સિવાય કલિયુગ તરી શકાય તેવો નથી; દુઃખથી તરી શકાય તેવો છે. કથા વગરના પણ ઋષિઓ તો કલિયુગને તરી જશે, તેથી તમારામાં શો વિશેષ છે? ત્યાં ખુલાસો કરે છે કે કલિયુગ વિવેક, ધૈર્ય અને જ્ઞાનને હુરનારો છે, એટલે સત્ત્વગુણ નિવૃત્ત થતાં, રજોગુણ અને તમોગુણથી લય અને વિશ્લેષ જ થાય. તેથી તેનું સર્વસ્વ નષ્ટ થઈ જતાં કલિયુગનું તરવું થશે નહિ, એવો અભિપ્રાય છે. ઇચ્છિત સમયમાં ઇચ્છિત દેશનો સંબંધ થતો નથી, જેમકે સમુદ્ર પાર કરવામાં નાવિક (પાર કરાવનાર) ન મળે, તેમ કલિયુગમાં ભગવાનની કથા કહેનાર ન હોય ત્યારે કલિયુગ તરી શકાય નહિ. (૨૨)

પહેલાં અમે ધર્મની સાથે રહેતા હતા. તે તો અમે અહીં આવ્યા અને કથામાં જોડાયા. હવે અહીં ધર્મની હકીકત કેવી છે, તે સમજવો; એમ છઠ્ઠો પ્રશ્ન પૂછે છે:

બ્રૂહિ યોગેશ્વરે કૃષ્ણે બ્રહ્મણ્યે ધર્મવર્મણિ ।

સ્વાં કાષ્ટામધુનોપેતે ધર્મઃ કં શરણં ગતઃ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—યોગેશ્વર, બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરનાર, અને ધર્મના કવચરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વૈકુંઠમાં પધાર્યા, ત્યારે હાલમાં ધર્મ કેને શરણે ગયો છે?

ભાવાર્થ:—જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે ધર્મની રક્ષા કરવા માટે તે ભગવાન અવતાર લે છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ “યદા યદા હિ ધર્મસ્ય” એમ કહ્યું છે. તેમ જ “યોગવટે આત્માનું દર્શન કરવું. આ ઉત્તમોત્તમ લાભ છે,” એ વાક્યથી યોગ પણ ધર્મનો રક્ષક છે. તે યોગના ઇશ્વર પણ કૃષ્ણપ્રભુ છે. બ્રાહ્મણો પણ ધર્મનું પાલન કરે છે. એટલે તે યોગાવતાર અને બ્રાહ્મણરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વૈકુંઠમાં પધાર્યા પછી ધર્મનું કોઈ સંભવિત સ્થાન રહ્યું નથી. તેમ જ ધર્મના કાર્યરૂપ ભગવાનના વિષયવાળી બુદ્ધિ વિદ્યમાન હોવાથી ધર્મ છે, એવી પ્રતીતિ જરૂર થાય છે. માટે ધર્મ કેને શરણે ગયો? એવો પ્રશ્ન થાય છે. ૨૩

ઇતિ શ્રીભાગવત સુબોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમ-સ્કન્ધમાં

હીનાધિકારપ્રકરણાંતર્ગત પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૨ બે

દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રારંભમાં બે કારિકા વડે સંગતિ અને અધ્યાયનો અભિપ્રાય દર્શાવે છે:

કથાશ્રવણભાવેન મનોરથમહાર્ણવે ।

નિમગ્ન સૂતદાનેન હુજ્જહાર ઋષીન્હરિઃ ॥ ૧ ॥

ફલસાધનરૂપાણાં નિર્ણયઃ કર્મણામપિ ।

ત્રયાણાં વક્ષ્યતેઽધ્યાયે દ્વિતીયેઽન્યત્ર શેષિણામ્ ॥ ૨ ॥

ભગવત્કથા સાંભળવાના ભાવ વડે, મનોરથરૂપ મોટા સમુદ્રમાં મગ્ન થયેલા શૌનકાદિક ઋષિઓને ભગવાને સૂત પૌરાણિકનું દાન કરીને સમુદ્ર-માંથી બહાર કાઢેલા છે. (૧) આ અધ્યાયમાં કૃણ અને સાધનોના પ્રકારોનો તેમ જ કર્મનો પણ, આમ ત્રણેયનો નિર્ણય કરવામાં આવશે. બાકીના પ્રશ્નોનો નિર્ણય આ પછીના અધ્યાયમાં થશે. (૨)

હવે સૂત પૌરાણિક ઉત્તર આપવા માટે પ્રથમ દેવતા અને ગુરુનું નમસ્કારાત્મક મંગલાચરણ, તથા શૌનકે કરેલા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરે છે—એમ વ્યાસજીએ કહ્યું.

વ્યાસ ઉવાચ ।

इति सम्प्रश्नसम्पृष्टः स विप्रै रौमहर्षणिः ।

प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—આવી રીતે બ્રાહ્મણોએ પુરુષાર્થ બાબતના પ્રશ્નો વડે પૂછાયેલા, રૌમહર્ષણના પુત્ર ઉચ્ચશ્રવાએ તેઓનાં વચનની પ્રશંસા કરીને શ્રીભાગ-વતને કહેવા માટે ઉપક્રમ કર્યો.

ભાવાર્થઃ—આવી રીતે પુરુષાર્થ બાબતના બ્રહ્મવિષયક પ્રશ્નો વડે, ઘણા જ આદરથી સૂત પૌરાણિકને પૂછવામાં આવ્યું છે. પૂછનારા વિપ્રો છે. વિપ્ર શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે પ્રા ધાતુ પૂરણ કરવાના અર્થમાં છે, તેને વિ ઉપસર્ગ લગાડીને વિપ્ર શબ્દ બનેલો છે. એટલે વિશેષ કરીને વક્તાને અથવા પોતાને ભક્તિ વડે પૂર્ણ કરનારા શૌનકાદિક છે. તેથી તેના વચનનો અવશ્ય ઉત્તર દેવો જ બેઠાં. સૂત પૌરાણિક રૌમહર્ષણના પુત્ર છે. રૌમહર્ષણના સ્વાડામાં જ હંમેશાં હર્ષ રહ્યા કરે છે. અને તેને હંમેશાં ભક્તિનો વધારો પણ છે. તેના પુત્ર ઉચ્ચશ્રવા પણ તેવા જ છે, એમ બતાવવા માટે રૌમહર્ષણના પુત્ર કહ્યા છે. તેઓના વચનનું અભિનંદન કર્યું; એટલે સામાન્યપણે તેઓના વચનની પ્રશંસા કરી. તે ગ્રંથની બહાર જ કરેલ છે; કારણ કે ચાલુ ક્રમને

અનુરોધ થાય. અને આગળ જે અભિનંદન કરે તે સામાન્ય રીતે ઉત્તર આપીને કરશે એમ સમજવાનું છે. પોતાની બુદ્ધિ વડે જ નિર્ધારિત કરેલો અર્થ અને ભાગવત કહેવા માટે પ્રવક્તુમ્ (આનંદથી કહેવાને)નો પ્રયોગ કર્યો છે. (૧)

હવે શ્રીભાગવત કહેવા માટે દેવતા અને ગુરુને નમસ્કાર કર્યા છે. તેમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન વડે બે શ્લોકથી ગુરુને નમસ્કાર કરે છે. ત્યાં પણ પ્રથમ વૈરાગ્ય કહે છે:

યં પ્રવ્રજન્તમનુપેતમપેતકૃત્યં દ્વૈપાયનો

વિરહકાતર આજુહાવ ।

પુત્રેતિ તન્મયતયા તરવોઽભિનેદુ-

સ્તં સર્વભૂતહૃદયં મુનિમાનતોઽસ્મિ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—જેને જનોઈ આપેલું નથી તેા પણ કર્મ માત્ર નિવૃત્ત થઈ ગયેલાં છે, અને તેથી જ ચાલી નીકળેલા શુકદેવજીને વિરહથી દીન થયેલા દ્વૈપાયન વ્યાસજીએ, હું પુત્ર, હું પુત્ર, એવી રીતે બોલાવ્યા. ત્યારે શુકદેવજી તેા બ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તેની તન્મયતાને લીધે વૃક્ષોએ વ્યાસજીને જવાબ આપ્યો, તે સર્વભૂત પ્રાણીઓના હૃદયરૂપ શ્રીશુકદેવજીને હું ચોતરૂંથી નમસ્કાર કરું છું.

ભાવાર્થ:—આ શ્રીભાગવતમાં જેમ જેમ વૈરાગ્યવાળો થાય તેમતેમ અધિકારી થાય છે. તેમાં શુકદેવજી તેા પૂર્વ જન્મમાં જ જ્ઞાનસહિત હતા. અને તેથી યોગ્ય દેહ માટે વિષ્ણુરૂપ વ્યાસજીથી દેહને પ્રાપ્ત કરીને બંને પ્રકારની સંપત્તિ સિદ્ધ થતાં, હમણાં જનોઈ વગરના જ ચાલી નીકળ્યા છે; કારણ કે સંગથી જ્ઞાનનો નાશ થઈ જાય છે, તેવો ભય હતો; તેમ તેમને પૂર્વજન્મના સંસ્કાર પણ સુદૃઢ હતા. વ્યાસજી વેદનો વિસ્તાર કરી પુરાણ રચવાના અધિકારી હોવાથી દેહાદિક ધર્મો તેઓમાં રહ્યા છે. અને આ શુકદેવજીનું ચાલ્યા જવું તે કોઈ આશ્રમ નથી, પરંતુ સંગના ભયથી ગમન માત્ર છે. તે અયોગ્ય છે, એમ માનીને તેને પાછા વાળવા માટે વ્યાસજીનું તેની પાછળ જવું થાય છે. ભગવાનના ધર્મો જ્યારે હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ખરેખર ભય પાછો ફરે છે; કારણ કે બળવાનને ભય હોતો નથી. તે બળ પણ ભગવાનનું જ હોય છે. તેથી શુકદેવજીના હૃદયમાં ભગવદ્ધર્મનો પ્રવેશ થવાથી લેશ માત્ર પણ ભય નથી. કાંઈ ક્રોધાદિકથી ચાલ્યા જતા નથી, તે માટે પ્ર ઉપસર્ગ મૂકેલો છે. ત્યારે તેને પાછા વાળવાનું કારણ કહે છે કે શુકદેવજીને જનોઈ આપ્યું નહતું, માટે વ્યાસજી પાછળ ગયા હતા, અને યજ્ઞોપવીત થયા સિવાય શુકદેવજીને જવાનું કારણ એટલું જ કે તેને કાંઈ કર્તવ્ય રહ્યું જ નથી. જે કાર્ય હોય તેા જ ઉપનયન સંસ્કાર હોઈ શકે. તેમ વિષ્ણુરૂપી વ્યાસજીથી

ઉત્પન્ન થયેલા દેહને સંસ્કારની જરૂર હોતી નથી, વ્યાસજી મોહનું કારણ કહે છે કે એ તરફ જળનો પ્રવાહ છે, તેવા દ્વીપમાં તેનું જન્મસ્થાન છે. શ્રી યમુનાજીના જલમાં તેવી રીતે જ વ્યાસજીનું પ્રાકટ્ય થયું છે, તેમ જ પિતા પરાશરે ધ્યાન કરેલા ભગવાનના અવતારરૂપ હોવાથી બધું ઘટે છે. નારદજીના ઉપદેશ પહેલાં વ્યાસજી પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયા હતા, તેથી પુત્રના વિરહથી દીન થઈને 'હિ પુત્ર,' આ પ્રમાણે બોલાવવા લાગ્યા. વ્યાસજીનો કંઠ પ્રેમથી રૂંધાઈ ગયેલો હોવાથી બોલાવવામાં 'હિ પુત્ર' એ સંબોધનને છેડે પ્લુત ઉચ્ચાર થતો નથી. જો પ્લુતનો ઉચ્ચાર થયો હોય તો પુત્ર અને इति એ સ્થળે વ્યાકરણના નિયમથી સંધિ ન થાય; પરંતુ અહીં પ્લુત ન હોવાથી પુત્રેતિ એવો સંધિ થયો છે. " તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થયેલ છે " એ વાક્યથી બ્રહ્મજ્ઞાનમાં રૂળ કહેલું છે; તેથી શુકદેવજીને સર્વભાવ સ્ફુર્યો છે. તેમ જ યોગથી પણ પ્રવેશ તો થઈ શકે છે. તેમ કર્તાનો પ્રધાનતામાં ચદ્ શબ્દથી કર્મનો સંબન્ધ હોવાથી તદ્ શબ્દ વડે કર્મ જ કહેવાય છે. તેમ " વનસ્પતિ વૈષ્ણવ છે " એ શ્રુતિથી જેમ વિષ્ણુથી વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં છે, તેમ શુકદેવજી પણ ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે શુકદેવજી અને વૃક્ષોનું ઉપાદાન કારણ એ વિષ્ણુ જ હોવાથી વૃક્ષોએ શુકદેવજીની તન્મયતાને લીધે ઉત્તર આપ્યો. જેમ પડછંદો બોલે તેમ વૃક્ષોએ જવાબ આપ્યો. અથવા વેદમાં કહ્યું છે કે " યજ્ઞ માટે રહેલી વાણી દેવતાઓ સારુ પ્રકટ થઈ અને તેણે વનસ્પતિમાં પ્રવેશ કર્યો. તો આ વાણી વનસ્પતિમાં બોલે છે. " આમ વૃક્ષોથી શબ્દોની ઉત્પત્તિ કહી છે. તેવાં વૃક્ષોને કહેવાતા કારણરૂપ બતાવવાથી શુકદેવજીનો બ્રહ્મભાવ કહે છે કે શુકદેવજી હરેકના હૃદયને પ્રેરણા કરવા માટે સર્વના હૃદયમાં જાય છે, પ્રેરણા કરે છે. અથવા તેમ જ સર્વભૂત પ્રાણીઓમાં પ્રેરણા કરવાના સામર્થ્યવાળા શ્રીકૃષ્ણ છે. શુકદેવજી બ્રહ્માત્મભાવનો વિચાર કરતા પધાર્યા છે; તેથી વ્યાસજીને ઉત્તર આપ્યો નથી. તેવા શુકદેવજી સર્વત્ર વિરાજમાન હોવાથી ચોતરફ નમન કર્યું છે. (૨)

આમ પ્રથમ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કહ્યાં છે. પછી ભક્તિ વડે ભગવદ્જ્ઞાન થતાં વિશેષ બતાવે છે:

ય: સ્વાનુભાવમખિલશ્રુતિસારમેક-

મધ્યાત્મદીપમતિતિર્ષિતાન્તમોઽન્ધમ્ ।

સંસારિણાં કરુણયાઽઽહ પુરાણગુહ્યં

તં વ્યાસસૂતુમુપયામિ ગુરું મુનીનામ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—પોતાના ચિંતન કરનારને પોતાનો પ્રભાવ બતાવનાર સમગ્ર શ્રુતિઓના સારરૂપ, ઘોર અંધકારને તરવાની ઈચ્છા રાખનારાઓના અંતરાત્મામાં એક દીવારૂપ અને પુરાણોમાં ગુપ્તરૂપે રહેલા શ્રી ભાગવતને સંસારી જીવો ઉપર

હયા કરીને જેણે કહ્યું છે, તે વ્યાસજીના પુત્ર અને મુનિઓના ગુરુ શ્રીશુકદેવજીને હું શરણે જાઉં છું.

ભાવાર્થ:—શુકદેવજીને સંગનો ભય તો નિવૃત્ત થયો છે. ઘણો સમય મનન કરવા વડે ભગવાનનો આવેશ થવાથી તે વ્યાસજીની સમીપ આઠ્યા છે અને ભાગવતનું અધ્યયન પણ તે જ સમયે થયું છે એમ સમજાય છે. ત્યારપછી ભાગવત રસમાં શુકદેવજી દરેક સ્થળે મુનિઓને ઉપદેશ કરે છે, તે માટે મુનિઓના ગુરુ કહેલા છે. ભાગવતના સ્વરૂપનો ઉત્કર્ષ બતાવવા માટે ચાર વિશેષણો દ્વારા પ્રમેયરૂપતા, પ્રમાણરૂપતા, અસાધારણપણું અને સાધનોની ઉત્તમરૂપતાનું ક્રમશઃ પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ પ્રમેયરૂપપણું બતાવે છે કે ભાગવત ભગવાનનું રૂપ હોવાથી જેમ સર્વ ભક્તોમાં ભગવાનનો અસાધારણ પ્રભાવ છે તેમ ભાગવતનો પણ અસાધારણ પ્રભાવ તેના ચિંતન કરનારાઓમાં છે. વળી સર્વશ્રુતિના સારરૂપ છે; કારણ કે કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડાદિકમાં પણ જે પ્રતિપાદન કરેલ છે તે ભક્તિ થવા માટે છે, અને શ્રુતિઓના તાત્પર્યરૂપ ભગવાનનું પ્રતિપાદન આ ભાગવતમાં છે, તેથી સર્વ શ્રુતિના સારરૂપ કહ્યું છે. તે પ્રમાણરૂપતા કહેલી છે. સમગ્રશ્રુતિઓના સારરૂપ કહેવાથી દેવ અને દૈત્ય વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થયેલી શ્રુતિ તે તે અભિપ્રાયથી અર્થ કહે છે; તેથી તેમાં સમગ્રપણું રહેતું નથી. તેનું નિવારણ કરે છે કે ભાષ્યાદિકમાં રહેલા સર્વ વેદાર્થના રસરૂપ આ ભાગવત છે. અને તે એક છે, એટલે અસાધારણ છે. જે આમ ન હોય તો એક એવા ભાગવતની બીજા રસ તરીકેની સંભાવના થાય; કારણકે તેવા અનેકનો નિર્દાર થાય છે. વળી ભાગવત આધ્યાત્મદીપ છે; એટલે બહારના પદાર્થનો બોધ કરાવનારા દીવાઓ અને પુરુષો હોય છે; પરંતુ આત્મામાં બતાવનાર થોડાક જ હોય છે. અને તે વાણી બંધે જ બોધ કરનારા છે. માટે તેવો ઉપાય શ્રીભાગવતથી બીજો નથી કે જેથી ગુરુના કેવલ ઉપદેશમાં તપ વગેરે સાધન સિવાય દરેકને આત્મરૂપ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય. જેમ ઘરમાં દીવો રાખવાથી ઘરની અંદર રહેલા ઘટપટાદિનો બોધ થાય છે, ત્યાં ગુરુ વગેરેની જરૂર રહેતી નથી, તેમ શ્રીભાગવત પ્રાપ્ત થયા પછી બીજા કોઈની જરૂર રહેતી નથી. માટે ઘોર અંધકારને તરવાની ઇચ્છા કરતા મનુષ્યોનો તો આ અંદરનો દીવો છે, એમ ઉત્તમસાધન બતાવ્યું છે; એટલે આત્માસંબન્ધી દરેક પદાર્થોનો બોધ કરવા માટે દીવારૂપ છે. આ કેવળ મુનિઓને જ કહેલ છે તેમ નથી, પરંતુ સંસારીઓને પણ કૃપા કરીને પરીક્ષિતની સભા વગેરેમાં કહેલ છે. જેમ મેલને દૂર કરવાથી વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરેમાં મલની નિવૃત્તિ થઈને શુદ્ધિ થાય છે, વળી સ્વચ્છ વસ્ત્રાદિકની તો દરેક કાર્યમાં યોગ્યતા જ છે, તેમ સંસારીઓ માટે છે. અને

મુનિઓમાં વિશેષતા છે. અર્થાત્ મલિન વસ્ત્રને સ્થાને સંસારીઓ હોવાથી તેની શુદ્ધિ થયા પછી દરેક કર્મમાં યોગ્યતા છે અને શુદ્ધ વસ્ત્રની માફક મુનિઓને શુદ્ધિની જરૂર રહેતી નથી, આવો અભિપ્રાય છે. સૂત પૌરાણિક માયાના શુકદેવજીને નહિ, પણ વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજીને શરણે જવાનું કહે છે; એટલે હમણાં જ સમીપમાં જઈને તે વ્યાસપુત્ર શુકદેવજીનું વાક્ય સાંભળીને કહીશ, એમ બતાવવા માટે ઉપ ઉપસર્ગ મૂકેલો છે. (૩)

એવી રીતે અસાધારણ મંગલાચરણ કરીને સર્વને કરવા યોગ્ય મંગલ કહે છે:

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં વ્યાસં તતો જયમુદીરયેત્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—નારાયણ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને અને નરમાં ઉત્તમ એવા નરને, સરસ્વતી દેવીજીને તેમ જ વ્યાસજીને નમસ્કાર કરીને ત્યારપછી પ્રથમો ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ.

(આ શ્લોકનું ભાષ્ય કૃત ત્યાર કારિકાઓથી જ કરવામાં આવ્યું છે.)

જયો નામ પુરાણાદિઃ કૃષ્ણદ્વૈપાયનેરિતઃ ।

અષ્ટાદશપુરાણાનિ ભારતં તત્પ્રકીર્તિમમ્ ॥ ૧ ॥

નારાયણો વ્યાસ ઇતિ વાચ્યવક્તૃસ્વરૂપકઃ ।

એક એવ પરો હ્યાત્મા આદાવન્તે નિવેશિતઃ ॥ ૨ ॥

ઉપસાધકો નરશ્ચોક્તશ્ચકારાદ્ ગુરુતાઽપિ ચ ।

અવશ્યમેવકારેણ સૂત્રાત્મા ચ નરોત્તમઃ ॥ ૩ ॥

દેવી ભાગ્યાત્મિકા નૃણાં વાક્યરૂપા સરસ્વતી ।

સર્વે તે ભગવદ્રૂપાસ્તસ્માન્નમ્યા હિ તે સદા ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—વેદવ્યાસજીએ કહેલા પુરાણાદિકનું નામ જય કહેવાય છે અને તે અઠાર પુરાણો અને મહાભારતને કહેવાય છે. (૧) કહેવા યોગ્ય શબ્દને કહેનાર એક જ પરમાત્મરૂપ, નારાયણ વ્યાસરૂપ છે. તેથી આ મંગલાચરણમાં આરંભમાં નારાયણ મૂકેલા છે અને અંતમાં વ્યાસજીને મૂકેલા છે. (૨) સમીપમાં સાધન કરનારા નર છે અને ચકારથી મોટાઈ બતાવી છે. અને શ્વકારથી સૂતરૂપ નર-ઉત્તમ નર તરીકે અવશ્ય બતાવેલા છે. (૩) વાણીરૂપ સરસ્વતી દેવી મનુષ્યોના ભાગ્યસ્વરૂપે રહેલાં છે. અને તે સર્વે ભગવદ્રૂપ છે: તેથી તેઓ દરેક હમેશાં નમન કરવા યોગ્ય છે. (૪)

વ્યાસજી વડે નમસ્કાર થતા હોય ત્યાં વ્યાસપદનો પ્રયોગ ન હોઈ શકે, અને સરસ્વતી શબ્દ પાસે રહેલો ચકાર તે શ્લોકના વક્તાનો ખોધ કરે,

તેથી વ્યાસ અને ચૈવએ બન્ને પાઠ લોકમાં વ્યવસ્થાથી સમજવાના છે. (૪)

શૌનકાદિકે કરેલા પ્રશ્નોનું અભિનંદન કરીને હવે સૂતજી તે પ્રશ્નોના નિર્ધારિત અર્થ કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

મુનયઃ સાધુષ્ટોઽહં ભવદ્ગિર્લોકમઙ્ગલમ્ ।

યત્કૃતઃ કૃષ્ણસમ્પ્રશ્નો યેનાત્મા સુપ્રસીદતિ ॥૬॥

શબ્દાર્થઃ—સૂતે કહ્યું કે હું મુનિઓ, તમારો મને લોકના મંગળરૂપ બહુ સારું પૂછેલું છે, કારણ કે આનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણના વિષયનો જ તમે પ્રશ્ન કરેલો છે, જેનાથી આત્મા સારી રીતે પ્રસન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—કૃષ્ણ તો શ્રીકૃષ્ણ જ છે. પ્રાણીઓને આ લોક અને પરલોકના કૃષ્ણને આપનારા પણ તે જ છે. વળી ભક્તો-મુક્તિ-લીલાઓ અવતારો અને ધર્મના રક્ષક પણ તે જ છે. એથી પૂર્વોક્ત છ પ્રશ્નોનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. બીજા પ્રશ્નમાં બીજું કૃષ્ણ તેઓથી જ થાય છે. હું મુનિઓ, તમે તો મુનિ હોવાથી અર્થનો નિર્ધાર કરેલો છે. જો કે જે પુછાતું હોય તેમાં જ ઉત્તર દેવો જોઈએ, તો પણ તમે જે પૂછેલું છે તે જ શ્રેષ્ઠ છે, અને એ જ લોકના મંગળરૂપ છે કે જે શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કરાય છે, જેનાથી આત્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. ભગવાન અને ભગવાનના ધર્મોનો આવેશ થાય ત્યારે અંતઃકરણની પણ પ્રસન્નતા થાય છે. આ જો કે સામાન્ય રીતે શૌનકાદિના પ્રશ્નોનો ઉત્તર છે. બીજાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ થયા પછી મનન અને નિદિધ્યાસન વડે કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે અને અહીં શ્રીભાગવતમાં તો તે કાર્યસિદ્ધિ પ્રશ્નો વડે જ થઈ જાય છે; એથી પ્રશ્નમાં જ અન્ય શાસ્ત્રની સમાપ્તિ થાય છે. (૫)

હવે કૃષ્ણ અને સાધનને એક કરીને પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સત્તર શ્લોકોથી શાસ્ત્રના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે. શ્રીભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય તે કૃષ્ણ છે. તેની સાધનપરંપરામાં પ્રથમથી ધર્મ અને છેવટે ભગવાનનો અનુગ્રહ છે. અને તે અનુગ્રહ દરેક સાધનમાં જુદો જુદો કહેવો જોઈએ. તેમ થાય ત્યારે સાધનોની પરંપરાને છેડે, ભગવાનનો મહાન અનુગ્રહ થાય છે. ત્યારે ભગવાન પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે. ત્યાં ભગવત્કથામાં રુચિ, શ્રવણાદિક અને પ્રેમ એમ ત્રણ પ્રકારની ભક્તિ છે. અને આત્મજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ ભગવદ્જ્ઞાન એમ ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. ત્યાં ધર્મ અને વૈરાગ્ય સાધનરૂપ છે. હવે, તેની પરંપરામાં યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રવેશનું નિરૂપણ થાય છે. તેમાં પહેલી એક શૃંગલા કહે છે:

સ વૈ પુંસાં પરો ધર્મો યતો ભક્તિરધોક્ષજે ।

અહૈતુક્યપ્રતિહતા યયાત્મા સુપ્રસીદતિ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન જ્યાં થઈ શકતું નથી, એવા ભગવાનમાં જેના વડે સ્વાર્થ વગરની અને ક્યારે પણ નષ્ટ ન થાય તેવી ભક્તિ થાય તે ખરેખર ઉત્તમ પુરુષોનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. કે જે ભક્તિથી આત્મારૂપ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ:—ધર્મ સાધન છે અને ભક્તિ ફળ છે. ત્યાં શાસ્ત્રોમાં જેનું વિધાન કરેલું છે, તેવાં શ્રવણાદિક ધર્મરૂપ છે. તેઓ જાણવામાં આવે તેવા પ્રકારથી જ ભક્તિને સિદ્ધ કરે છે અને સ્નાનાદિક ધર્મનું ફળ જાણવામાં ન આવે તે પ્રકારે ભક્તિને સિદ્ધ કરે છે. તેમાં બીજાં સાધનોનો પ્રવેશ થાય તો ફળમાં ફરક પડી જવાનો પણ સંભવ રહે છે; તેથી પ્રથમ સ્નાનાદિક ધર્મનો નિર્ધાર કરાય છે. જે કે પ્રમાણ સરખું હોય છે તો પણ ફળના બલથી વિશેષ થાય છે; માટે નિશ્ચયપૂર્વક પુરુષોનો ઉત્તમ ધર્મ તે છે કે જેનાથી શ્રદ્ધાના લક્ષણવાળી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વર્ગાદિકને સિદ્ધ કરનારા યજ્ઞાદિમાં ધર્મપણું છે કે ઉત્તમપણું છે તે સંદેહ છે. તેનો વિચાર આગળ થશે. ધર્મમાં સ્વતંત્રપણું સહાયક છે, તેવું સ્વાતંત્ર્ય પુરુષોને હોવું જોઈએ એમ બતાવેલું છે. અને તે ઉત્તમપણાનું વિધાન પણ કરાય છે. અહીં કેટલાક “બીજા ધર્મોથી જુદો પાડવા માટે ઉત્તમપણું કહ્યું છે,” એમ કહે છે. ઇન્દ્રિયોથી થતું જ્ઞાન જે પ્રભુથી નીચે રહે છે, એટલે ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન ઇશ્વરને ગ્રહણ કરી શકતું નથી. માટે જ્યાં ઇન્દ્રિયો પહોંચી શકે નહિ ત્યાં ઇચ્છા વગેરેથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઇન્દ્રિયો પહોંચી શકે છે ત્યાં ઇન્દ્રિયો વડે પ્રીતિ થાય છે. ત્યાં ધર્મ વડે શું થઈ શકે? કારણકે ધર્મ એક બલવાન પુરુષાર્થ છે. તે ધર્મ, પ્રતિબંધ કરનારાઓને દૂર કરીને અને જોઈએ તેવાં સાધનોનો સંગ્રહ કરીને છેવટના ફળને આપે છે. તેમાં જે ભગવાનમાં રુચિ સાધનરૂપ હોય તો પણ તેનું ધર્મપણું નથી, તેમ કદાચ દુઃસંગાદિકથી રુચિ નષ્ટ થઈ જાય તો પણ તેનું ધર્મપણું નથી, તે બતાવવા માટે કહે છે કે કોઈપણ ફળની આશા રાખ્યા વગર તેમ જ સંગાદિક પણ જેમાં પ્રતિબંધ કરી શકે નહિ, તેવી ભક્તિ જેનાથી થાય તે ઉત્તમ કહેવાય છે. તેનું ફળ કહે છે કે તેનાથી અંતઃકરણના સાક્ષી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે; એટલે છેવટમાં તે જીવનું પોતામાં પર્યાવસાન થાય છે. (૬)

હવે ભક્તિ કેવી કરવી? તેનું પ્રાયજન શું, તે કહે છે:

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ ।

જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનં ચ યદહૈતુકમ્ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—વાસુદેવ ભગવાનમાં જોડેલો ભક્તિયોગ જલદી વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અને અનુમાનથી ન સમજી શકાય તેવું આત્મામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.

ભાવાર્થ:—શુદ્ધસત્સ્વરૂપ અંતઃકરણમાં વાસુદેવ ભગવાન પ્રકટ થાય છે; કારણ કે સત્ત્વં વિશુદ્ધં એવું વાક્ય પણ છે. તે વાસુદેવ ભગવાન ધ્યાન વગેરેના ભેદરૂપ બીજા દેવતાના વિષયથી બીજા કોઈ વાસુદેવપણુ થાય છે; તે અહીં થવાના નથી; એ બતાવવા માટે ‘ભગવાન’ કહ્યા છે. કેવળ રુચિમાત્રના નિરાકરણ માટે અને પરંપરાની સિદ્ધિ માટે યોગ શબ્દ કહ્યો છે; એટલે ભક્તિ તે જ યોગ છે. તેવો ભક્તિયોગ ઘણા લાંબા સમયના આદરથી નિરંતર જોડાવો જોઈએ. તેવા યોગનું પરમકૃણ ભગવાનની કૃપા છે, એમ દરેક સ્થળે સમજવાનું છે. હવે ભગવત્પ્રસાદ સિવાય બીજું પણ કહે છે કે વિષયોમાં વૈરાગ્ય અને આત્મામાં જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ્ઞાન કારણ વગરનું છે, અર્થાત્-અનુમાનથી થઈ શકે તેવું નથી, પરંતુ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારું છે. (૭)

આમ ધર્મથી આરંભીને જ્ઞાન સુધીની એક પરંપરાનું નિરૂપણ કર્યું; હવે તે પરંપરાનો પણ નિર્ધાર કરનારી બીજી પરંપરા કહેવાને માટે જે ધર્મ ઉપર જણાવેલી પરંપરાને ઉત્પન્ન કરે નહિ તે ધર્મનું બાધકપણું કહે છે:

ધર્મઃ સ્વનુષ્ટિતઃ પુંસાં વિષ્વક્સેનકથાસુ યઃ ।

નોત્પાદયેદ્ યદિ રતિં શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરી સિદ્ધ કરેલો ધર્મ પુરુષોને વિશ્વક્સેન (ચોતરફ જેની આજ્ઞા તેવા) પ્રભુની કથામાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે નહિ તો તે કેવળ મહેનત જ બાધકવી.

ભાવાર્થ:—ધર્મ સાધન છે, તેથી કથામાં રુચિ સિદ્ધ કરવાની છે. તેમાં સ્વરૂપનો ઉપકાર કરનારો ધર્મ આગળ કહેવાનો છે. ન દેખી શકાય તેવી રીતે ઉપકાર કરનારા ધર્મમાં તક્ષાવત આવવાનો સંભવ હોવાથી તેવા ધર્મની નિંદા કરે છે કે સારી રીતે અનુષ્ઠાન દ્વારા સ્નાનાદિક ધર્મ સિદ્ધ કરેલો હોય તો પણ ચોતરફ જેની સેના અથવા આજ્ઞા વ્યાપ્ત રહેલી છે, તેવા પ્રભુની કથામાં રુચિ ઉત્પન્ન કરે નહિ, તો તે કેવળ શ્રમ જ છે. આથી ભગવાનમાં પ્રીતિ ન હોય તો બધું વિપરીત થાય છે, એમ બતાવવા વિશ્વક્સેન શબ્દને હેતુ તરીકે મૂકેલ છે. કોઈ પ્રસંગને લીધે કથામાં પ્રીતિ નષ્ટ ન થવી જોઈએ, તે માટે કથાસુ કથાઓમાં એમ સાતમી વિભક્તિ કહી છે. તે કથાઓ દરેક સ્થળે સર્વને સામાન્યપણે છે, તે બતાવવા સારુ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રભુનાં પરાક્રમો હોય તેમાં જ પ્રીતિ રાખવી એ નહિ, એ બતાવવા માટે કથા શબ્દ કહે છે. જે ધર્મ એમ કહ્યું છે, તેથી પહેલાં જણાવેલા ધર્મના બલની સૂચના કરી છે. રતિ એટલે પ્રીતિને ઉત્પન્ન ન કરે તેવા ધર્મનું સ્વરૂપ કહે છે કે જેમ મલ્લોને હંડ બ્રેઠક વગેરે કસરત કરવાનો અભ્યાસ છે તેમ સ્નાનાદિક

ધર્મ પણ એક પ્રકારનો કેવળ અભ્યાસ છે. તેમાં ખીણું ફળ નથી એ ખતાવવા સારુ ઘણું શબ્દ આપેલો છે; તેથી અદૃષ્ટ (ન દેખાય તેવું) ફળ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી ! એટલે આ અર્થ યોગ્ય છે, કેમ કે ફળમાં-લગવત્કથામાં પ્રીતિ ઉપજાવવાનો તદ્દાવત આવે છે. અહીં શંકા કરે છે કે મલ્લો કસરત કરવાનો શ્રમ કરે તો તેના ખલમાં વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ લગવત્કથામાં અરુચિ કરનારા ધર્મમાં પણ કાંઈક લૌકિક ફળ થતું હશે, તો તેનું સમાધાન કરે છે કે ત્યાં તો કેવળ શ્રમ થાય છે, ખીણું કોઈપણ ફળ દેખાતું નથી. તેમ સત્પુરુષો તેવા ધર્મની પ્રતિષ્ઠાનું નિરૂપણ પણ કરતા નથી. સ્વર્ગાદિકનું ફળપણું નથી તેવું નિરૂપણ આગળ થશે. આમ સાધારણ ધર્મનું વ્યર્થપણું કહ્યું. પુત્રાદિકની ઈચ્છાથી કરેલો તે ધર્મ ધર્મ જ નથી, કારણ કે ત્યાં તો ફળરૂપ પુત્રાદિક છે અને તે અવિદ્યાનાં કાર્ય હોવાથી દુઃખરૂપ છે; જેમકે, રહેવા માટે મકાનની ભીંત વગેરેનું નિર્માણ કરવું એ કાર્ય નૈમિત્તિક છે, તેમાં યજ્ઞતિ (યજ્ઞ કરે છે) યજ્ઞેત (યજ્ઞ કરવો જોઈએ) વગેરે લખેલું છે, તે કેવળ અનુવાદરૂપે છે. (એક સ્થળે લખેલું હોય તેને કહેવું તે અનુવાદ કહેવાય છે. એટલે યજ્ઞ કરવાનો વિધિ છે તે પ્રમાણે કરતા નથી, પણ ખીણનું લખેલું જેમ વાંચવામાં આવે તેમ ક્રિયા કરવાપણું છે.) ચિત્ત શુદ્ધ થયા વગર ધર્મનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ વિપરીત કર્મ કરવાથી તેમાં દેવતા આવતી નથી; એટલે તે ક્રિયાને લૌકિક-પણું છે. સામાન્ય રીતે ફળ અને સાધનની પ્રતીતિ પ્રથમથી જ છે તેમ જ ઐષધાદિકની માફક જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજ્ઞેત (સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળો જ્યોતિષ્ટોમ નામના યજ્ઞ વડે યજ્ઞન કરે) ઇત્યાદિ વાક્યોમાં 'યજ્ઞ'વડે એમ તૃતીયા વિભક્તિથી કેવળ સાધનનો જ ઐષધ થાય છે. બાકી યજ્ઞ કરવાનો વિધિ તો નિરર્થક જ છે. તેથી પુત્રકામનાથી કરેલા યજ્ઞનું ધર્મપણું નથી જ. (૮)

ત્યાં શંકા થાય છે કે પુત્રાદિક જે ઈચ્છિત છે તે ફળ તો જોવામાં આવે તેવો પુરુષાર્થ છે, તો તેને સિદ્ધ કરનાર યજ્ઞાદિકને ધર્મપણું શા માટે નહિ ? તેવો શંકાનું સમાધાન કરે છે:

ધર્મસ્ય દ્યાપવર્ગસ્ય નાર્થોઽર્થાયોપકલ્પતે ।

નાર્થસ્ય ધર્મકાન્તસ્ય કામો લાભાય હિ સ્મૃતઃ ॥૯॥

કામસ્ય નેન્દ્રિયપ્રીતિર્લાભો જીવેત યાવતા ।

જીવસ્ય તત્ત્વજિજ્ઞાસા નાર્થો યશ્ચેહ કર્મભિઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થઃ—મોક્ષપર્યંત કરાતા ધર્મનું પ્રયોજન, અર્થ સિદ્ધ કરવા માટે કલ્પાતું નથી, તેમ ધર્માચરણરૂપ ફળ સિદ્ધ કરનાર અર્થથી કામનો ઉપભોગ

કરવો, તે લાભ મેળવવા માટે નથી. તેમ જ કામનો લાભ ઇન્દ્રિયોની પ્રીતિરૂપ નથી, પરંતુ જેટલા કામ વડે શ્વે શકાય તેટલો કામ પ્રાપ્ત કરવો એ લાભ છે. તેવી જ રીતે શ્રવણનો લાભ પણ કર્મો દ્વારા બીજા પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવા માટે નથી, પરંતુ તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા રાખવા માટે છે.

ભાવાર્થ:—અર્થશબ્દના-કહેવાનો પદાર્થ, ધન, વસ્તુ, પ્રયોજન અને નિવૃત્તિ એમ પાંચ પ્રકારના અર્થો કોશમાં લખેલા છે. તેમાં અહીં શબ્દનું પ્રકરણ છે માટે અભિધેયત્વ (કહેવા યોગ્ય પદાર્થપણું) નથી. અને અહીં સમીપમાં અભિપ્રાય સૂચકપદ ન હોવાથી નિવૃત્તિપણું પણ નથી, કારણ કે આગળ વ્યાખ્યાન લખીને **इत्यर्थः** લખેલ છે એમ અભિપ્રાયની નિવૃત્તિ કરે છે. તેથી હવે ધન, વસ્તુ, અને પ્રયોજન એ ત્રણ અર્થ બાકી રહ્યા. તેમાં ધન પશુ અને પુત્રાદિક એ બધાં ધનરૂપ છે. તે ધર્મનું કાર્ય થાય નહિ, કેમકે વેદમાં જે કાર્ય કરવાની પ્રેરણા કરી છે, તેને ધર્મ કહેવાય છે; તેથી ધનપુત્રાદિકને લૌકિકપણું હોવાથી વેદાદિકમાં પણ બતાવેલા વિધિવાક્યનો તેમાં અભાવ છે, તેથી ધર્મપણું નથી; જો લૌકિકમાં પણ ધર્મપણું થતું હોય તો ઔષધપાન કરવું વગેરેને પણ ધર્મપણું થાય, તેમ જ ધન, પશુ અને પુત્રાદિક જે પ્રતિગ્રહરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં ધર્મથી જે ન દેખાય તેવું અપૂર્વ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો અંશ તો નથી જ. વળી આ ધન પુત્ર વગેરે અર્થરૂપ નથી, પણ અનર્થરૂપ છે; કારણકે પોતાને તેમાં મમતાબુદ્ધિ થવાથી આત્માનો નાશ કરનારાં ધનપુત્રાદિક છે. તેમ જ કોઈના ઉપર મારણાદિક અભિચાર પ્રયોગ કરવા માટે ક્યેમયાગ-બાજનો યજ્ઞ કરે છે, તે ધર્મરૂપ નથી. તેમ પુત્ર વગેરેને સિદ્ધ કરનાર યજ્ઞાદિક પણ ધર્મ નથી, અને જે ધર્મ છે તે ધનાદિકને સિદ્ધ કરનાર નથી; તેથી તે પશુ પુત્રાદિક પરમાર્થરૂપ નથી, તેમ જ પ્રયોજનરૂપ પણ નથી. વળી ક્યારેક કર્મને ધર્મપણું કહેલ છે, તેથી તેને ગૌણધર્મ માનવો હોય તો સુખેથી તેમ માનો; પરંતુ દ્રવ્યાદિક અર્થ પુરુષાર્થથી નિવૃત્ત થયેલ, ધર્માચરણ કરનારા સ્તુમુક્ત પુરુષ (સંસારમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળા)નો ધર્મ શી રીતે અર્થને માટે થાય ? તે માટે કહે છે કે મોક્ષ સંબંધી અથવા મોક્ષપર્યંત કરાતા ધર્મનું ફળ અર્થ કેવી રીતે હોય ? ત્યાં શંકા કરે છે કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોમાં પૂર્વના પુરુષાર્થ, પછીના પુરુષાર્થના સાધનરૂપ છે; એટલે ધર્મથી અર્થ સિદ્ધ થાય છે; અર્થથી કામ, અને કામથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે; માટે ધર્મથી અર્થ કેમ સિદ્ધ ન થાય ? ત્યાં સામાધાન કરે છે કે ન દેખાય તે કરતાં દેખાય તે બલવાન છે; તેથી દ્રવ્યાદિક અર્થ વડે ધર્મ થાય છે તે દેખાય છે; પણ ધર્મ વડે અર્થ થાય છે તે દેખાતું નથી; તેથી ધર્મ જ એક અંતે છે એટલું કાર્ય જેનું એવો અર્થ છે, અર્થાત્ અર્થથી જ

ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ગમે તેવા ઉપાય વડે પણ અર્થને મેળવીને ધર્મ કરવો નોંધ્યો; પરંતુ ધર્મથી અર્થ મેળવવો નહિ. ત્યારે તો અર્થથી જ બધું સિદ્ધ થાય છે, કામ પણ અર્થથી જ સિદ્ધ થાય છે એમ જ કહેવું નોંધ્યો, તો એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે અર્થથી કામ સિદ્ધ થાય તેમ નથી. કારણ કે વિષયોના સુખને કામ કહે છે, અને તે વિષયસુખ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને અધીન રહેલું છે. તેમાં વિષયના કોઈપણ અંશ વડે ધનાદિક અર્થનો ઉપયોગ થાય છે; કેમકે રૂપ રસ વગેરેને જ વિષયપણું છે. તેમ જ અર્થ, રૂપાદિકનું સંપાદન કરનાર નથી. એકમાં રૂપ સિદ્ધ થયેલું હોય તે બીજાનું થઈ જાય તો બધું થઈ પડે છે; કેમકે અર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે રૂપાદિક જતું રહે છે; અને અર્થ જતો રહે છે ત્યારે રૂપાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. કહાચિત્ત લોગવનારમાં રહેલો અર્થ લોગવવાની ચીજને અધીન થઈ જાય છે, એટલે લોગવવાની ચીજ સૌ વગેરે છે, તે અર્થને પોતાના કબજામાં લઈ લે છે; તેથી સૌ વગેરેથી ઉત્તમ વિષયસુખની સિદ્ધિ થાય છે; માટે અર્થ કામને ઉત્પન્ન કરે છે તે સિદ્ધ જ છે એમ કહેશે. તો એક અર્થ બીજા અર્થને સિદ્ધ કરે છે એમ થયું, ત્યારે સૌ રૂપ અર્થથી પુત્રરૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ, ત્યાં સૌરૂપમાં રહેલ રૂપાદિકનો નાશ થવાનું દેખાય છે; એટલે વિષયનો નાશ કરીને કામને નાશ કરવાપણું અર્થમાં સિદ્ધ થયું; તેથી પહેલાંની માફક વિપરીતપણું આવ્યું. માટે ચીજની અદલાબદલીની પેઠે અર્થ વડે અર્થ સિદ્ધ થાય છે, કામ સિદ્ધ થતો નથી અને રૂપાદિક વિષયો જે અર્થરૂપ છે તે કામને સિદ્ધ કરે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તે અર્થોની પ્રસિદ્ધિ નથી. તેમ ધર્મથી અર્થ અને અર્થથી કામ સિદ્ધ થાય છે, એમ માનવામાં ધનાદિકને સિદ્ધ કરતી ચોરીને પણ ધર્મપણું સિદ્ધ થશે; માટે અર્થ કામને સિદ્ધ કરતો નથી, પણ રૂપાદિક વિષયોને ઉપયોગી અન્ય અર્થ તે સિદ્ધ કરે છે. એટલે તે અર્થમાં વિષયો સાથે હોવાથી અર્થથી કામની સિદ્ધિ થાય છે એમ લોકમાં પ્રતીતિ છે; કારણ દ્રવ્યવાળા લોભીને કામનો અભાવ હોય છે અને અર્થ વગરના પશુ વગેરેને કામ દેખાય છે; તેવી રીતે સંન્યાસી અને આત્મજ્ઞાનીને પણ સર્વ કામ સિદ્ધ હોય છે. એવી રીતે વેદમાં "આત્મકામ-ડડલકામ" લખેલું છે, તેને અર્થથી કામ સિદ્ધ કરવાપણું રહેતું નથી; માટે દેહ જ આત્મા છે એવી લોકમાં પ્રતીતિ છે, તે જેમ મિથ્યા છે, તેમ અર્થથી કામ થવાની પ્રતીતિ પણ ખોટી છે; માટે અર્થથી કામ સિદ્ધ થાય છે એમ જે દેખાય છે, તે તો કેવળ અર્થમાં રૂપાદિક વિષયો સાથે હોવાથી કોઈ સ્થળે દેખાય છે. તે બતાવવા સારું દિ અન્યથ મૂકેલો છે. માટે અર્થથી કામ સિદ્ધ થતો જ નથી. વળી સત્પુરુષો સાથે દુર્જનો હઠામ્હ કરે ત્યારે દુર્જનની પ્રસન્નતા માટે તેની

વાત ખરી ઠરાવીને અર્થ વડે કામ સિદ્ધ થતો હોય તો લલે થાઓ; પરંતુ તે કામ કેટલો અને કેવો એ વિચારવું જોઈએ. જે જીવમાત્રમાં તે કામ રહેલો હોય તો તે બ્રહ્માથી લઈને તૃણપર્યંત ઈશ્વરે નિર્માણ કરેલો છે, તેથી તે કામ અર્થથી સાધ્ય નથી. અને જે ઈન્દ્રિયની પ્રીતિરૂપ તે કામ અર્થથી સિદ્ધ થાય છે, તેમ કહીએ તો “કામના ભોગથી કામ ક્યારે પણ શાંત થતો નથી, જેમ ધી વડે અગ્નિની વૃદ્ધિ જ થાય છે, તેમ વધારે વધે છે,” એવું વાક્ય છે; તેથી ઈન્દ્રિયની પ્રીતિરૂપ કામને અગ્નિપાત્રું છે, તેથી તે પૂર્ણ થતો જ નથી. તેમ તેવા પ્રકારનો અનુભવ થાય છે, જે કે તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે તો કેવળ ભ્રમથી જ થાય છે. તેમ જ વિષયના ભોગરૂપ કામ ઈન્દ્રિયોની પ્રીતિના કારણરૂપ થતો નથી. શ્લોકમાં લાભ પદ મૂકેલું છે, તે જેમ જીબરામાં મૂકેલો દીવો અંદર અને બહાર પ્રકાશ કરે છે તેવી રીતે પૂર્વાર્ધમાં અને ઉત્તરાર્ધમાં બન્નેમાં લઈ શકાય છે; માટે ચાર પુરુષાર્થ સિદ્ધ થવાનો ક્રમ સાધનની પરંપરા પ્રમાણે છે; એટલે કામ વડે અર્થરૂપ જીવન થાય છે, અને જીવનથી ધર્મ અને જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે અને તેનાથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે; એટલે કામ અર્થ ધર્મ અને મોક્ષ એવી રીતે પુરુષાર્થનો ક્રમ સમજવાનો છે. એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે “જીવનનો લાભ તત્ત્વનો વિચાર કરવા માટેનો છે.” તે તત્ત્વવિચાર ઈચ્છાને પૂર્ણ કરનાર અને જ્ઞાનનો સાધક છે; માટે જીવવાનો લાભ તત્ત્વ જાણવાનો ઈચ્છા રાખવી એમ સમજવાનો છે. કેવળ કર્મથી સાધ્ય કામ અર્થ અને ધર્મ એ જીવવાનો લાભ નથી. ધર્મ પણ કેવળ કર્મથી સાધ્ય નહિ, પરંતુ વેદમાં કહેલાં કર્મો વડે સાધ્ય છે. તેમાં પણ અહીં કર્મો વડે સિદ્ધ થનાર સંસારવિષયક પુરુષાર્થ જીવનના લાભ માટે નથી; અથવા દૈવગતિથી પ્રાપ્ત થયેલ અર્થ પણ જીવનના લાભ માટે નથી; એમ જ કારનો અર્થ છે. ૯-૧૦

હવે તત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છામાં સંદેહ છે કે ધણું તત્ત્વો જાણવાની ઈચ્છા કે એક તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છા? તેવી જ રીતે “તત્ત્વ”પદમાં પણ સંદેહ છે કે તે એકનું સ્વરૂપતત્ત્વ કે જેનો આરોપ ન થયેલો હોય તે તત્ત્વ? તેમાં જે એકનું સ્વરૂપ તે જ તત્ત્વ, એમ હોય તો ત્યાં પૂર્વમાં કહેલ સમગ્ર જીવનના લાભરૂપ ફળ ન હોવાથી કાંઈપણ તત્ત્વપાત્રું રહે નહિ, ત્યારે ધણાંનું સ્વરૂપ, એ તત્ત્વ એવો સમુદાયપક્ષ માનીએ તો ભ્રાંતિ વગરના પુરુષોના જ્ઞાનનો વિષય થાય છે; તેથી બધુંય તત્ત્વ થાય. અને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેપેલાં ધણું તત્ત્વો જાણવાની ઈચ્છા હોય તો તેમાંથી એક તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છા પણ કઠણ છે. ત્યારે જીવનના ફળરૂપ એક તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છા કહીએ તો, અનેક શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરોધ આવવાથી સર્વેનું એક તત્ત્વ થતું નથી; તેથી શી રીતે તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છા? એવી શંકા કરીને કહે છે:

વદન્તિ તત્તત્ત્વવિદસ્તત્ત્વં યજ્ઞાનમદ્વયમ્ ।

બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દ્યતે ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મ, પરમાત્મા, અને ભગવાન, એવી રીતે શબ્દના ભેદથી જુદું જુદું ખોલાતું જે એક જ્ઞાન છે, તેને તત્ત્વને જાણનારા તત્ત્વ કહે છે.

ભાવાર્થ:—જો કે બધાઓ પોતપોતાના શાસ્ત્રમાં તત્ત્વવેત્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ પ્રમાણબલના વિચારથી, વેદ દરેકને આશ્રય કરવા યોગ્ય છે; તેથી વેદના અર્થને જાણનારાઓ જ તત્ત્વને જાણનાર છે, એમ માનવું જોઈએ. ત્યારે તો દરેક ઋષિઓ હોવાથી વેદાર્થ જાણનારા હશે, એમ કોઈ કહે તો તે સત્ય છે, તો પણ પરસ્પર વિરોધ હોવાથી, થોડા જ ઋષિઓ તત્ત્વને જાણનારા છે, એમ કહેવું જોઈએ. ત્યાં ઋષિઓમાં જે એક અક્ષરનો પણ વેદમાં વિરોધ ન આવે, અર્થાત્ આદિથી અંત સુધી તમામ વેદની શ્રુતિઓમાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અર્થ કરે, તે જ તત્ત્વને જાણનારા છે, એમ માનવું. તેવા અર્થને જાણનારા હશે નહિ, એમ ન માનવું; કારણ કે એ પ્રમાણરૂપ વેદ વિદ્યમાન છે ત્યારે તે તત્ત્વવેત્તાઓ શું કહે છે ? એ ખતાવે છે કે: નામ અને રૂપ, કારણ અને કાર્ય, ઈશ્વર અને જીવ, એમ જુદા પ્રકારનું જ્ઞાન તે દ્વૈતભાવ કહેવાય. તેવા દ્વૈતભાવને દૂર કરનાર જે જ્ઞાન છે તે તત્ત્વ કહેવાય છે. તેવા તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એમ દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધિ છે; તેથી શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને પુરાણોમાં, તે તત્ત્વનો જ નામભેદ છે, તે કમથી કહે છે કે વેદમાં તે તત્ત્વને બ્રહ્મ કહે છે, ભગવદ્ ગીતા વગેરે સ્મૃતિમાં તેને પરમાત્મા કહે છે અને પુરાણ શ્રી-ભાગવતમાં તે તત્ત્વને ભગવાન કહે છે. તે કેવળ શબ્દમાત્રનો ભેદ છે; પરંતુ અર્થનો ભેદ નથી. (૧૧)

આવી રીતે તત્ત્વ સુધી પદાર્થોનું સ્વરૂપ અને તેના ક્રમને કહીને, તેમાંથી જે સિદ્ધ થયું તે કહે છે:

તત્ત્વજ્ઞાના મુનયો જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્તયા ।

પદ્યન્તમાત્માનિ ચાત્માનં ભક્ત્યાં શ્રુતિગૃહીતયા ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—તે તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા રાખનારા મુનિઓ, જ્ઞાન વૈરાગ્યથી યુક્ત, અને શ્રુતિ વડે ગ્રહણ કરાયેલી ભક્તિથી, પોતામાં આત્મરૂપ ભગવાનનાં દર્શન કરે છે.

ભાવાર્થ:—તે હેતુથી, અથવા બ્રહ્મમાં શ્રદ્ધા રાખનાર, એમ કહ્યું, ત્યાં આવી રીતનો ક્રમ છે કે જીવવાનું ફળ તત્ત્વજિજ્ઞાસા છે; એટલે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય, તેવો અર્થ થાય છે. ત્યાં વિચારપૂર્વક પ્રમાણથી જો કે સંશય વગરનું

શબ્દ સંબન્ધી જ્ઞાન થાય છે, તે પણ અંતઃકરણના દોષથી સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થતો નથી. તે માટે પહેલાં ધર્માચરણ કરવું, ત્યારબાદ વેદાદિમાં અર્થનું મનન કરે, તે પછી, તે વેદાર્થના નિદિધ્યાસનથી (હૃદયમાં સ્થિર રાખવાથી) સાક્ષાત્કારની માફક જ્ઞાન થાય, પછી વિષયોમાં વૈરાગ્ય, પછી શ્રવણ-કીર્તન વગેરે સાધન ભક્તિ થાય, તે પછી પરમ સાધ્ય ભક્તિ સિદ્ધ થાય. પછી હૃદયમાં અને બહાર પણ દરેક સ્થળે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય, તે પ્રભુ આત્મારૂપ છે, તેમાં ઉપર જણાવેલા ક્રમાનુસાર જેવું સાધન હોય તેવો પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ત્યાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું સાથે નિરૂપણ કરવાથી ભક્તિ મુખ્ય છે એમ સમજવું. ભક્તિની સ્થિતિનું કારણ કહે છે કે તે ભક્તિ પ્રભુચરિત્ર સાંભળવાથી ગ્રહણ કરાયેલી છે; એટલે જેમ જેમ કથાનું શ્રવણ થાય તેમ તેમ ભક્તિ થાય છે. ત્યારપછી સર્વ થાય. (૧૨)

આમ બીજા પ્રકારથી જ્ઞાન કહ્યું. હવે ત્યાં બીજા પ્રકારમાં ધર્મનો સંબન્ધ કહે છે:

અતઃ પુમ્ભિર્દિજશ્રેષ્ઠા વર્ણાશ્રમવિભાગશઃ ।

સ્વનુષ્ટિતસ્ય ધર્મસ્ય સંસિદ્ધિર્હ્યાત્મતોષણમ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ શૌનકાકિક ! આથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય. એજ વર્ણાશ્રમના વિભાગથી સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરાયેલા ધર્મનું ફળ છે.

ભાવાર્થ:—પહેલા ઉત્તરમાં સાધારણ ધર્મનું સાધનપણું કહ્યું અને વિશેષ ધર્મનું સાધનપણું બીજા ઉત્તરમાં કહ્યું; જેનાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા સિવાય અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતી નથી અને ભગવત્કથામાં રુચિ પણ થતી નથી; એટલે ધર્મનું મુખ્ય ફળ પ્રભુની પ્રસન્નતા છે. જેઓ ગર્ભસંસ્કારથી સંસ્કારવાળા છે, અર્થાત્ વેદમાં બતાવેલી પંચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રકાર વડે જેનું શરીર સિદ્ધ થયું છે તેઓ તેવો ધર્મ કરે છે. અને તેવા શરીર સિવાય પણ કેટલાક ધર્મ કરે છે. તેઓ ધર્મનું પોષણ કરનાર, ભગવાનની ઇચ્છા વડે, ધર્મ કરે છે.

૫૪ સ્કન્ધમાં પ્રચેતાના પુત્ર પ્રત્યે ભગવાને કહ્યું છે કે “તને હું પ્રસન્ન થયો છું, અને જે ભૂત પ્રાણીઓને સારી વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે મારી જ ઇચ્છા છે.” એ વાક્યથી ભગવાનની ઇચ્છા વડે થાય છે. પુરુષોએ કરેલો ધર્મ એ કર્મણિ પ્રયોગથી એમ સમજવું છે કે અનુષ્ઠાનમાં કર્મ જ વિકૃત થાય છે, કર્તા નહિ; એટલે “દેવદત્ત વડે ચોખા રંધાય છે” ઇત્યાદિ કર્મણિ પ્રયોગમાં પાકવાની ક્રિયાથી વિકૃતરૂપ થયેલું ફળ ચોખામાં જ થાય છે, પણ કર્મકર્તા દેવદત્તમાં નહિ. તેવી રીતે અહીં ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં સારાપણાથી ધર્મ જ્યારે વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે ભગવત્પ્રસાદ થાય છે. તેમ ન હોય તો ફળ કર્મથી જ ફળ મળી શકે.

તમે જ્ઞાણીમાં શ્રેષ્ઠ છો, એમ કહેવાથી જન્મ અને ઉપનયન સંસ્કાર, એમ જ્ઞાણીના જે જન્મ કહ્યા છે. તેવા દિવેથી તમે તો ત્રણ જન્મવાળા શ્રેષ્ઠ છો; એટલે યજ્ઞમાં દીક્ષારૂપ તમારો ત્રીજો જન્મ થયો છે, તેથી તમારાં કરાયેલાં કર્મથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે, એમ સૂચવ્યું છે. વર્ણ, ધર્મ (આશ્રમના ધર્મ), શમદમાદિ, અગ્નિહોત્રાદિક, કાલયજ્ઞ, દ્રવ્યયજ્ઞ અને ગુરુની શુશ્રૂષા વગેરે આશ્રમોના ધર્મ, એ હરેકના અનુષ્ઠાનનું ફળ ભગવત્પ્રસાદ છે. વિભાગશઃમાં શાસ્ત્ર પ્રત્યયથી પરધર્મનું નિવારણ કર્યું છે. સપ્તમસ્કંધમાં વિધર્મ, પરધર્મ, આભાસ, ઉપમા, અને છલ, એ અધર્મની પાંચ શાખાનો દોષ નિવૃત્ત કર્યો છે. સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવું એટલે દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છએની શુદ્ધિ કરી, તેને સમજીને અનુષ્ઠાન કરવું. અથવા તેવી રીતે અનુષ્ઠાન થાય તે ધર્મ કહેવાય, “નહિ તો અધર્મ થાય” તેવું વાક્ય છે. તેથી સારી રીતે અનુષ્ઠાનની સિદ્ધિ તે ફળરૂપ છે. જો કે “ધર્મ સમન્ન જગત્ની પ્રતિષ્ઠારૂપ છે,” ઇત્યાદિ શ્રુતિ વડે ધર્મનાં ફળ ઘણાં છે, તો પણ તે ધર્મથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો ધર્મ સફળ છે, નહિતર તે ધર્મ વ્યર્થ જ સમજવો. બધું આત્મા માટે છે અને હરેકના આત્મા ભગવાન છે, તેથી “જેઓને ભગવાન પ્રસન્ન થયા નથી તેનું બધું વ્યર્થ છે” તે વાક્યનો અર્થ અહીં દ્વિ અવ્યયથી સૂચવ્યો છે. (૧૩)

ઉપર નિરૂપણ કર્યું ત્યાં સન્દેહ થાય છે કે ઘણાઓ વર્ણ અને આશ્રમના વિભાગ વડે ધર્મોને કરે છે, તેઓમાં ભગવાનના શાસ્ત્રને અનુસરનારી ભક્તિ જોવામાં આવતી નથી; એથી સમજાય છે કે તેઓને ભગવાન પ્રસન્ન થયા નથી; તેમ જ કર્મ કરવાની દશામાં તદ્દાવત દેખાય છે, તેથી સંશય વગરની તેઓની પ્રવૃત્તિ શી રીતે હોય ? માટે જે ધર્મોમાં ફેરફાર ન હોય, તેવા ધર્મો વિશેષે કરીને કરવા લાયક છે, એમ કહે છે:

તસ્માદેકેન મનસા ભગવાન્સાત્વતાંપતિઃ ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યઃ ધ્યેયઃ પૂજ્યઃ નિત્યદા ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—તેથી એક મન વડે, સાત્વતોના પતિ ભગવાન, હૃદયમાં શ્રવણ કરવા યોગ્ય, કીર્તન કરવા યોગ્ય, ધ્યાન કરવા યોગ્ય અને પૂજન કરવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—બીજા ધર્મમાં વ્યભિચાર (ફળમાં તદ્દાવત) પણ સંભવે, એથી શ્રવણાદિક જ કરવું યોગ્ય છે, અને “સાંભળે સંભળાવે”, એવું વિધિવાક્ય હોવાથી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવું વગેરે ધર્મ પણ છે. એક મનથી શ્રવણ કરવું એટલે ચિત્તમાં વ્યગ્રતા ન હોવી જોઈએ. જેવી રીતે શ્રવણ કરવામાં તદ્દાવત ન થાય તે પ્રકાર આગળ કહેવાશે. અથવા એક મનથી શ્રવણ કરવું, તેથી બીજા ધર્મોનો પરિત્યાગ કરવો, એમ સૂચવાય છે. ભગવા-

નું શ્રવણાદિક કરવું તે જીવના અત્રેસરપણાથી નહિ, પરંતુ સાક્ષાત્ પ્રદાના અત્રેસરપણાથી કરવું. તેમાં પણ વૈષ્ણવ શાસ્ત્રના અનુસાર જ શ્રવણ કરવું, એ ખતાવવા માટે ભગવાનને “સાત્વતોના પતિ” કહ્યા છે; એટલે શુદ્ધ સત્વમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાનને “સાત્વ” કહેવાય છે. તે ભગવાન જેની પાસે હોય તે સાત્વત્ સાત્વત્ કહેવાય (સાત્વવાળા). તેવા અર્થમાં સાત્વવતાં એમ થવું જોઈએ, તેને ખદલે સાત્વતાં લખ્યું છે તે ભક્તોનું અલૌકિકપણું ખતાવવા માટે અલૌકિક પ્રયોગ કરી વકારનો લોપ કર્યો છે. તેવા અલૌકિક ભક્તોના પતિ દરેક રીતે નિભાવનાર છે. માટે પોતાને પણ ભક્તપણું હોય તો કોઈપણ ચિંતા નથી, એવો અભિપ્રાય છે. અથવા તેવા ભક્તોમાં ભગવાન ખિરાજે છે, તેથી તેને શ્રવણાદિક ધર્મ સુલભ છે, કારણ કે પોતાના પતિની કથા સર્વ કોઈ સાંભળે છે અને તેનું કીર્તન પણ કરે છે. આ શ્રવણાદિક ધર્મરૂપ છે, ભક્તિરૂપ નથી, એમ પ્રકરણથી સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિરૂપ શ્રવણાદિક દ્વિતીય સ્કંધમાં કહેવાશે. ભગવાનને કહેનારાં પદો અને વાક્યો વડે, ભગવાનમાં તેની શક્તિ અને તાત્પર્યનો નિર્ધાર કરવો, તે શ્રવણ કહેવાય છે; એટલે પદ, વાક્યોની શક્તિ, અને તાત્પર્યના નિશ્ચય ભગવાનમાં થાય, તે શ્રવણ કહેવાય છે અને વાક્યોની શક્તિ અને તાત્પર્યના નિર્ધારનો ખીજને ખોધ કરવો તે કીર્તન કહેવાય છે અથવા તેવી રીતે જાણેલાં વાક્યાદિકનો પોતાની મેળે ઉચ્ચાર કરવો તેને પણ કીર્તન કહે છે. એમ શ્લોકમાં મૂકેલા ચકારથી ખન્ને પ્રકારનું કીર્તન થાય છે. હવે તે શ્રવણ કીર્તન ખીજ ભક્તિને સહાયતા કરશે તે આગળ કહેવાશે. એ ખન્ને ખહારની ઇન્દ્રિયોથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. હવે અંદરની ઇન્દ્રિયોથી સિદ્ધ કરવાનું કહે છે કે તે પ્રભુ ધ્યાન કરવા યોગ્ય અને પૂજન કરવા યોગ્ય છે. ભગવાનમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું, અથવા પ્રભુના સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવું, તે ધ્યાન કહેવાય છે. પૂજા ખાહ્ય અને આંતર એવા ભેદથી બે પ્રકારની છે. તે શ્લોકમાં ખતાવેલા ચકારથી ખતાવી છે. પૂજા વખતે ખીજ કાર્યનો વ્યાસંગ ન રાખવા માટે, નિત્યદા—હુમેશાં એમ કહ્યું છે; તેથી આવી રીતે શ્રવણાદિક કરવું, એ જ મુખ્ય ધર્મ હુમેશાં કરવા લાયક છે. (૧૪)

વાદી શંકા કરે છે કે ત્યાં પણ રુચિ ન હોવાથી તે શ્રવણાદિક શી રીતે સિદ્ધ થશે ? તેનું સમાધાન કરે છે:

यदनुध्यासिना युक्ताः कर्म-ग्रन्थिनिबन्धनम् ।

छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिम् ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—જે ભગવાન તલવારથી યુક્ત થયેલા, ચતુર પુરુષો, કર્મ અને કર્મની ગાંઠના અંધનને કાપે છે, તે ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ કોણ ન કરે ?

ભાવાર્થ:—તમામ અલૌકિક પદાર્થોમાં, તેના માહાત્મ્યને સાંભળવાથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ભગવત્પ્રજ્ઞાની પ્રસિદ્ધિ નથી, તે પણુ યોગાદિક પ્રસિદ્ધ હોવાથી ભગવાનનું ધ્યાન પ્રસિદ્ધ છે. તે અંગભૂત ધ્યાનનું પણુ માહાત્મ્ય છે, એમ બતાવવા માટે ધ્યાનરૂપ તલવાર એમ કહ્યું છે. એટલે તે પ્રભુનું ધ્યાન કરવું તે જ ખડ્ગ છે. તે ધ્યાનરૂપ ખડ્ગથી ભગવત્પ્રસાદ થાય તેમ માનવું નહિ, પરંતુ તેવા ધ્યાનરૂપ તલવારવાળા પુરુષો કર્મને કાપી નાખે છે. જ્યાંસુધી કર્મ રહેલાં હોય ત્યાંસુધી જન્મમરણ મટતાં નથી. અને કર્મો જ્યાંસુધી ભોગવાય નહિ ત્યાંસુધી તેનો ક્ષય થતો નથી. ત્યારે કર્મ ભોગવીને તેનો ક્ષય કરે તો તે ભોગવતાં પાછાં ખીજાં એકઠાં થાય છે. તેથી કર્મને કાપવું ઘણું જ કઠણુ કામ છે. તે પણુ ધ્યાનથી થાય છે. તે માટે ચિન્ત્વન્તિ કાપે છે એમ કહ્યું છે.

જ્યાંસુધી જીવભાવ રહેલો હોય ત્યાંસુધી કર્મને કાપી નાખવાથી શું થાય ? તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ભગવાનથી અવિદ્યા નામની શક્તિ વડે ચૈતન્ય, અચૈતન્ય અને મોહથી ગાંઠ બંધાય છે. તે ગાંઠને હમેશાં વિવિધ પ્રકારની વાસનારૂપ કર્મ હોવાથી વધારે મજબૂત બનાવે છે. માટે તે વાસના નિવૃત્ત થશે ત્યારે અવિદ્યાની ગાંઠ પણુ જતી રહેશે, એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે. લાકડાને અંદર કોતરનારો એક ઘુણુ નામનો કીડો થાય છે. તે કોતરતાં કોતરતાં દૈવયોગથી એકાદ અક્ષર જેવો આકાર થઈ જાય છે. તેવી રીતે કોઈ એકાદ કર્મને કાપી શકતો હશે. તેવી શંકાના સમાધાન માટે અહીં બહુવચન મૂકેલું છે કે જેઓ ભગવાનના ધ્યાનરૂપ તલવારવાળા છે, તેઓ દરેક કર્મની ગાંઠને કાપે છે. અહીં કર્મ કાપવામાં ચતુરાઈની જરૂર છે; કેમકે ચતુરાઈ ન હોય તો ધ્યાનનો ઉપયોગ ભગવાનમાં ન થતાં, ખીજામાં ધ્યાન જોડાઈ જાય. માટે યોગની અણિમાદિક સિદ્ધિની પરવા કર્યા વગર, જ્ઞાનથી અવિદ્યાને જ જેઓ દૂર કરે છે તે ચતુર પુરુષો સમજવા. તેમાં ધ્યાન પોતે જ પોતાની મોટાઈ ઉત્પન્ન કરતું નથી; કેમકે અનેક વિષયોનું ધ્યાન તો હમેશાં બંધનનું કારણુ થાય છે, તેથી ભગવાનના માહાત્મ્યથી જ ધ્યાનનું માહાત્મ્ય છે, એમ બતાવવા માટે શ્લોકમાં તસ્ય તે ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ કોણુ ન કરે, એમ કહ્યું છે. એટલે ભગવાનના ધર્મરૂપ ધ્યાન વડે કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ત્યાં કથા વડે ભગવાન હૃદયમાં પધારે ત્યારે સિદ્ધિ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય, એમ બતાવવા સારુ કહે છે કે તેવા ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ કોણુ ન કરે ? જેઓ પ્રભુની કથામાં પ્રીતિ કરતા નથી તેઓને પ્રભુના માહાત્મ્યની ખબર જ નથી, એમ સમજવું. (૧૫)

આમ બીજી ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું. એવી રીતે મધ્યમ જ્ઞાન ભક્તિનું નિરૂપણ કરીને હવે ઉત્તમનું નિરૂપણ કરે છે:

શુશ્રૂષોઃ શ્રદ્ધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ ।

સ્યાન્મહત્સેવયા વિપ્રાઃ પુણ્યતીર્થનિષેવણાત્ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થઃ—હે બ્રાહ્મણો ! શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળા અને શ્રદ્ધા રાખનાર પુરુષને મોટા પુરુષની સેવા વડે અને પવિત્ર તીર્થોનું સેવન કરવાથી, વાસુદેવ ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—અહીં ક્ષણ ઉપજવનારાં સાધનોનું નિરૂપણ થાય છે. જે સાધનોમાં ફેરફાર થવાની જરાપણ શંકા નથી, તેમાં વૈરાગ્ય કારણ છે. તેનો આવી રીતે ક્રમ છે: પ્રથમ તો ઘરનો ત્યાગ કરીને તીર્થોમાં ફરવું; નહિતર મોટા પુરુષોની સેવા કરવામાં ઘર સાંભરવાથી ઉદ્વેગ થાય. આમ તીર્થોટન કરવાથી મોટા પુરુષોનો સંગ થાય; પછી તેઓની સેવા મળે. પછી તે તે મોટા પુરુષો પાસેથી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ થાય, એટલે કથામાં રુચિ થાય. પછી કથામાં અને મોટા પુરુષોમાં શ્રદ્ધા થાય છે. પછી તેની સેવા કરવાની ઇચ્છા થાય. આમ ક્યારે પણ ફેરફાર ન થાય, તેવા પોતાના સ્વરૂપથી જ ઉપકાર કરનારા ધર્મથી, સેવા કરવાની ઇચ્છા થાય છે. અહીં પહેલાંનાં સાધનો દઠ હોવાથી પછી સાધનોની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેવો અધિકાર દુર્લભ છે એમ સૂચ્યું છે. શુદ્ધ સત્ત્વમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરે તો જલદી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. તે માટે વાસુદેવ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. આમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગૃહત્યાગથી આરંભીને શુશ્રૂષા સુધીનાં સાધન કરનારા જીવનો અંગીકાર થવા માટે મોટા પુરુષોની સેવા બતાવી છે. પુણ્યરૂપ તીર્થ કુરુક્ષેત્ર અને ગંગાજી છે. તેનું હમેશાં સેવન કરવું. એટલે દેવની પેઠે તે તીર્થના જળનું સેવન કરવું; કોઈ વખતે પણ તેનો અનાદર કરવો નહિ. (૧૬)

આમ કરવાથી શું થાય, તે કહે છે:

શૃણ્વતાં સ્વકથાઃ કૃષ્ણઃ પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ ।

હૃદયન્તઃસ્થો હ્યમદ્રાણિ વિધુનોતિ સુહૃત્સતામ્ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થઃ—જેના પુણ્યરૂપ શ્રવણ અને કીર્તન છે, એવા સત્પુરુષોના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ પોતાની કથાનું શ્રવણ કરનારા પુરુષોના હૃદયમાં અંદર રહીને, તે ભક્તોના પાપને ધોઈ નાખે છે.

ભાવાર્થઃ—ઉપર જણાવેલાં સાધનોથી શુશ્રૂષા ઉત્પન્ન થયા પછી ક્યારે પણ શ્રવણાદિકની નિવૃત્તિ થતી નથી, એમ બતાવવા માટે ‘કથાને શ્રવણ કરનાર છે,’ એમ કહ્યું છે. કથાઓ સ્વરૂપાત્મક છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે

કે જો પોતાની કથા એવો અર્થ કરે તો ભગવાનનું સ્વાતંત્ર્ય થાય છે. તેથી સ્વતંત્ર ભગવાન હૃદયમાં આવે અથવા વખતે ન પણ આવે; એટલે પાપ ધોવાનો પણ સંદેહ રહે. તે માટે પોતાની કથા ન કહેતાં સ્વરૂપાત્મક કથા કહી છે, અને કથાને સ્વરૂપાત્મક કહેવાથી કથાનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે; એટલે તેને વશ થયેલા ભગવાન બધું કરે. માટે પાપ ધોવામાં સંદેહ રહેતો નથી. એવી ઘણી કથાઓ કૃષ્ણાવતારમાં છે; માટે કૃષ્ણ: એમ કહ્યું છે.

ભક્તિયોગનું વિધાન કરવા માટે કૃષ્ણ ભગવાનનો અવતાર છે. હમેશાં ઉત્પન્ન થયેલાં પાપોની નિવૃત્તિ કરવામાં બીજા સાધનની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ શ્રવણ અને કીર્તન વડે હૃદય શુદ્ધ થતાં, તેમાં ભગવાન પધારે છે; એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે પ્રભુનાં શ્રવણ અને કીર્તન બંને પુણ્યરૂપ છે. તેથી સાંભળનાર અને કહેનાર પુરુષમાં દોષ હોય તો શ્રવણ અને કીર્તનનો સંબંધ થતો નથી, અર્થાત્ દોષવાળાથી શ્રવણ કીર્તન થઈ શકે નહિ, કારણ કે શ્રવણ અને કીર્તન પોતે પાપરહિત છે. તેથી પાપવાળા પુરુષમાં શ્રવણ કીર્તન ઉત્પન્ન થયા પછી પણ પાપની સાથે તેઓ રહી શકે નહિ, તેથી જેમ સૂર્યોદય થવાની સંભાવનામાં અંધકારની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, તેમ શ્રવણ કીર્તનની સંભાવના થાય ત્યાં જ પાપની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, એમ બતાવ્યું છે.

બહાર રહેલાથી અંદરનું કાર્ય થઈ શકે નહિ. પ્રભુ કેવળ બહાર જ રહે તો ભક્તોના હૃદયની અંદરનું કાર્ય કરે નહિ. અને જો પ્રભુ કેવળ ઇચ્છાથી જ તે કાર્ય કરે તો લોકોને તેની પ્રતીતિ ન થવાથી, કોઈ પણ ભગવાનનું ભજન ન કરે; માટે જ્યાંસુધી દેખીતી બાબત ઘટતી હોય ત્યાંસુધી ન જોયેલી બાબતની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી; તેમ જ સર્વ સ્થળે રહેલાને કલેશ ન હોઈ શકે; તેથી હૃદયની અંદર રહેલા પ્રભુ જ ભક્તોનાં પાપ ધુએ છે. હૃદયમાં કેટલાક પદાર્થો બહાર પણ હોય છે અને કેટલાક અંદર હોય છે. તેમાં જે પદાર્થને ભૂલી જવાનો સંભવ હોય તે બહારના પદાર્થો સમજવા. અહીં તો ભગવાનને વિસ્મરણ થવાનો સંભવ જ નથી. તે માટે 'હૃદયની અંદર રહેલા પ્રભુ' એમ કહ્યું છે. તેવી રીતે હૃદયની અંદર વિરાજેલા પ્રભુ પાપનો નાશ કરે છે તે યોગ્ય જ છે. અહીં અમદ્ર શબ્દથી કામક્રોધાદિક સમજવા; કારણ કે પાપ તો પ્રથમથી જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે શ્રવણાદિક થાય છે.

વિશેષે કરીને કામાદિકને ધુએ છે; એટલે જેમ જલમાં મેલ મળી જાય છે તેમ કરીથી મળતાં નથી; એટલે કામાદિકને શિથિલ કરે છે. માટે આ પક્ષમાં સોળમા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગૃહત્યાગથી લઈને શુશ્રૂષા સુધીની પ્રથમ શૃંખલા પોતાથી થઈ શકે છે. અને આ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુ કામાદિકને ધુએ છે, તે બીજી શૃંખલા ભગવાનથી સાધ્ય થઈ શકે છે.

ત્યારે જ અઠારમા શ્લોકમાં ખતાવશે તે પ્રમાણે ભગવાનમાં નૈષ્ઠિકી ભક્તિ થવી, તે ત્રીજી શૃંગલા ક્રમવાર પોતાનામાં થાય છે, એમ ખતાવે છે. અર્થાત્ કામાદિક શિથિલ થયા નહિ હોય તો ભક્તિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. ત્યાં શંકા થાય છે કે ભગવાનને તેમ કરવાનું શું કારણ હશે ? તેનું સમાધાન કરે છે કે પ્રભુ સત્પુરુષોના સુહૃદ્ છે; એટલે સાથે રહીને કામ કરનારા મિત્ર છે. માટે મિત્રરૂપ ભક્તોએ, શ્રવણાદિક વડે પહેલાં ખનાવેલી સાધનની પરંપરા કરી, એટલે બીજી કામાદિકને ઘોવાની પરંપરા પ્રભુ પોતે જ ન કરે તો મિત્રપણું ભાંગી જાય, અર્થાત્ ધર્મનું પાલન ન થાય; તેથી પ્રભુએ તેમ કરવું જોઈએ, એમ ખતાવ્યું છે. (૧૭)

કામાદિક ઘોવાઈ ગયા પછી જે થાય તે ખતાવે છે:

નષ્ટપ્રાયેષ્વભદ્રેષુ નિત્યં ભાગવતસેવયા ।

ભગવત્યુત્તમશ્લોકે ભક્તિર્ભવતિ નૈષ્ઠિકી ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—ઘણે ભાગે કામાદિક નાશ પામે, ત્યારે નિત્ય ભાગવતની સેવા વડે ઉત્તમશ્લોક ભગવાનમાં નિષ્ઠાવાળી ભક્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—કામાદિક ઘોવાયેલા છે પણ તેનો નાશ થયો નથી, તેથી કોઈ કોઈ સ્થળે તે કામાદિકની સત્તાની પ્રતીતિ થાય છે; એટલે શ્રવણમાં આગ્રહની માફક, પ્રતિબંધમાં ક્રોધની માફક, અને સત્સંગમાં લોભની માફક કામાદિક રહ્યા છે એમ ખતાવવા માટે શ્લોકમાં પ્રાય પદ મૂકેલું છે. માટે તે કામાદિક પ્રતિબંધ કરનારા ન હોવાથી ભગવત્કથાનું હૃદયમાં શ્રવણ થાય છે અને ભગવાનના ભક્તોનું સેવન પણ નિરંતર થાય છે, તે ખતાવવા માટે નિત્યં શબ્દ મૂકેલો છે. એટલે પહેલાં કથાનું શ્રવણ જ હતું અને હાલમાં દેવની માફક તેનું સન્માન થાય છે, એમ ખતાવવા માટે કથાની સેવા લખી છે. એવી રીતે કથા કરવામાં આવે ત્યારે ભગવાનમાં પરમ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. તે માટે કહે છે કે ભગવાનમાં નૈષ્ઠિકી ભક્તિ થાય. અહીં દરેક સ્થળે “ભગવાન” શબ્દથી શુદ્ધ પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. તે ઉત્તમશ્લોક છે, એટલે ઉત્તમ પુરુષો જેનાં વખાણુ કરે છે, અથવા ઉત્તમ જેની કીર્તિ છે એવા ભગવાન છે. એમ કહેવાથી સત્પુરુષો અને કથાસહિત, ભગવાનમાં ભક્તિ થાય છે, કેવળ ભગવાનમાં નહિ, એવો અભિપ્રાય છે. તેથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થયા પછી સત્પુરુષો કથાનો ત્યાગ ક્યારે પણ કરતા નથી. મોટું બાધક આવે તો પણ ચલિત ન થાય તેને નિષ્ઠા કહે છે. તેવી નિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલી ભક્તિ જ્યારે થાય છે ત્યારે કાલાદિક ઉપદ્રવોની સ્ફૂર્તિ જરા પણ થશે નહિ, એવો આશય છે. (૧૮)

અહીં સુખી પુરુષનો પ્રયત્ન છે; એટલે પુરુષે મોટો પરિશ્રમ કરીને પણ આ શ્લોકમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે કરવું જ જોઈએ. આગળનું પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થશે; તે ત્રણ શ્લોકથી નિરૂપણુ કરે છે:

યદા રજસ્તમોભાવાઃ કામલોભાદયશ્ચ યે ।

ચેત્ત ણૈરનાવિદ્વં સ્થિતં સત્ત્વે પ્રસીદતિ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યારે રજ્જોગુણ અને તમોગુણના ભાવરૂપ, કામ લોભાદિક, ચિત્તમાં રહ્યા છે, તેનાથી નહિ વીંધાઈને રહેલું ચિત્ત, સત્ત્વગુણમાં સ્થિત થઈને પ્રસન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—ત્યારે તો ચિત્તના સ્વરૂપનો નાશ થાય છે; કેમકે ચિત્ત ત્રિગુણાત્મક છે. તેમ જ ગુણો તો પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે જ; માટે તે હૃદય ક્યારે પણ ભગવાનનું આસન થતું નથી; કેમકે ચિત્ત ત્રણગુણવાળું હોય ત્યાંસુધી તેમાં ગુણાતીત નિર્ગુણ પ્રભુ શી રીતે પધારે ? જ્યારે કામલોભાદિકના કારણરૂપ રજ્જોગુણ અને તમોગુણનું સત્ત્વપાત્રું થાય, એટલે જેમ સ્પર્શમણિના સ્પર્શથી ત્રાંબું અને લોહું સુવર્ણમય બની જાય છે, તેમ જ ત્રાંબું, લોહું અને સોનાથી બનાવેલ પાત્રને પણ સ્પર્શમણિનો સ્પર્શ થવાથી સુવર્ણપાત્રું થાય છે, તેવી રીતે ભક્તિનો સ્પર્શ ચિત્તને થાય, એટલે ગુણાત્મક ચિત્ત સત્ત્વગુણવાળું થાય છે. રજ્જોગુણ અને તમોગુણના ભાવો કામ ક્રોધાદિક અને કામલોભાદિક છે તે મિશ્રણ પામેલા સત્ત્વગુણના પણ ભાવ છે અને મૂલમાં ચક્રાર હોવાથી બીજા પણ મિશ્રભાવો છે, તે તટસ્થપણાથી એટલે અક્રેકથી બુદ્ધાપણાથી બતાવેલા છે. અને જે મોહાદિક પ્રસિદ્ધ ભાવો છે તે બધા જેમ ઘર વગરના થઈ ગયા હોય તેમ સ્થાન વગરના થયા છે, એમ બતાવે છે; માટે જ તેનો શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ક્રિયાસંબન્ધ નથી.

વાદી શંકા કરે છે કે તે કામલોભાદિક તો આગંતુક ભાવને પ્રાપ્ત થયા છે, તોપણ પૂર્વની વાસના વડે તેનો ચિત્તની સાથે સંબંધ શા માટે ન થાય ? ત્યાં કહે છે કે એ ભાવો સૂત્ર (દોરો) રૂપ છે. તે મૂળ ગુણરૂપ સોઈ વિના વીંધવાને સમર્થ થઈ શકતા નથી. માટે તે ભાવોથી ન વીંધાયેલું ચિત્ત રહે છે, ત્યારે લયની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતું પણ ચિત્ત, નિરંતર ઉત્પન્ન થતી ભક્તિને અનુસરીને ભક્તિના સ્થાનભૂત, સત્ત્વગુણના નિમિત્તવાળું થઈને ભગવાનના આવેશથી પ્રસન્ન થાય છે. અને જે ચિત્તની પ્રશંસા છે, તે ચિત્ત વડે, કાર્ય કરનારને હરેક કાર્યની સિદ્ધિ થવામાં, કારણરૂપ કોઈ જાતનો પ્રકાશ છે. (૧૯) હવે તેનાથી જે થયું તે કહે છે:

एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ।

भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—એવી રીતે જેનું મન પ્રસન્ન થયેલું છે એવા. ભગવાનની ભક્તિના યોગથી મુક્તસંગ બનેલા પુરુષને, ભગવત્તત્ત્વનું વિશેષે કરીને જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ:—એમ આગળ કહેલા પ્રકાર વડે, સ્થિર બનેલાં સાધનોની પરંપરાથી જેનું મન પ્રસન્ન થયું છે, એટલે મન સત્વાત્મક થાય ત્યારે “ સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ” એમ શ્રીભગવદ્ગીતામાં લખેલું છે; તેથી દરેક વસ્તુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, પણ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી; કેમકે ભગવાન ગુણાતીત હોવાથી ગુણનું કાર્ય ભગવાન પાસે પહોંચી શકતું નથી. તે માટે કહે છે કે “ભગવદ્ભક્તિનો યોગ થાય છે” અને અંતઃકરણની પ્રસન્નતા પણ ભક્તિ માટે છે. અને ભક્તિ વડે ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે; કેમકે ભક્તિથી મને દરેક રીતે જાણે છે, એવું ભગવદ્ગીતાનું વાક્ય પણ છે. ભગવાનના તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય એમ શ્લોકમાં કહ્યું છે. તેથી ગીતામાં શ્રીભગવાને આજ્ઞા કરી છે કે “ હું જેવો પ્રસિદ્ધ છું તેવા મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભક્તિ વડે થાય છે, એ અર્થને અહીં બ્રહ્મણ કરેલો છે. જ્ઞાન શબ્દની આગળ વિ મૂકેલો છે; તેથી હૃદયેલીમાં રહેલાં આમળાંનું જેમ બરાબર જ્ઞાન થાય છે, તેમ જ્ઞાનની વિશેષતા કહેવાનો અહીં અભિપ્રાય છે. અહીં અંગપણાને લીધે સંન્યાસની પણ જરૂર છે. તે માટે કહે છે કે “મુક્તસંગવાળાને તે જ્ઞાન થાય છે.” એટલે અંદર અને બહાર કોઈપણ જાતનો સંગ ન હોવો જોઈએ; કેમકે “ વિષયના આવેશવાળું જેનું ચિત્ત હોય છે, તેને વિષ્ણુભગવાનનો આવેશ ધણો દૂર રહે છે,” એ ન્યાયથી ચોતરફના ત્યાગ સિવાય ભગવાનનો આવેશ થતો નથી. અને તેથી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પણ નથી. માટે સંન્યાસને કારણપાળું છે.(૨૭)

એમ વિશેષ જ્ઞાન થાય ત્યારે જે ક્ષય થાય તે કહે છે:

મિચ્છતે હૃદયગ્રન્થિશ્ચિદ્વ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—આત્મરૂપ ઇર્થરનું દર્શન થાય ત્યારે હૃદયની ગાંઠ ભેદાઈ જાય છે, દરેક સંશયો ભેદાઈ જાય છે અને આનાં કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે.

ભાવાર્થ:—ચૈતન્ય અને અચૈતન્યની ગાંઠ થાય, તે અવિદ્યાનું કાર્ય છે. તે જ્ઞાન વડે નિવૃત્ત થાય છે. વેદમાં લખ્યું છે કે “ જે જાણવાથી આ બધું વિશેષ જણાઈ જાય છે; ” તેથી દરેક વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી સર્વે સંદેહો નિવૃત્ત થાય છે. એટલે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ જલનું જેમાં સિંચન થઈ રહ્યું છે, તેવી આત્મારૂપ પૃથ્વીમાં કર્મનું બીજ ઊગે છે. પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ઉણુકાળના તાપ વડે જળ જેમાંથી સુકાઈ ગયું છે એવી આત્મારૂપ ઊપરભૂમિમાં (જેમાં બીજ વાવવાથી પણ ઊગે નહિ તેવી ભૂમિ) કર્મનું બીજ ઊગતું નથી. તેથી સમગ્ર કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે. આ બધું થવું તે, ગમે તેવા પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનનું કાર્ય નથી, પણ બ્રહ્મની સાથે આત્માની એકતાના અનુભવનું કાર્ય છે. તે કહે છે: આત્મપણાથી જ્યારે ભગવાનનો અનુભવ

થાય ત્યારે તે કૃળ થાય છે, તે સિવાય નહિજ. તે માટે પ્રલોકમાં નિશ્ચયાત્મક ભવકારનો પ્રયોગ કર્યો છે. આત્માના અનીશ્વરપણાથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો, ઈશ્વરપણામાં નિવૃત્ત થતા નથી, તેમ જ બીજાનું ઈશ્વરપણું સમજવામાં આવે ત્યારે પણ તે નિવૃત્ત થતા નથી; કેમકે બીજાના ઈશ્વરપણાનું અજ્ઞાન, પોતાના સંસારનું કારણ નથી. (૨૧)

આમ સર્વ પ્રકરણના અર્થનું નિરૂપણ કરીને પુરુષનો પ્રયત્ન ક્યાંસુધી રહેલો છે, તેવો સંદેહ થતાં પ્રયત્નને વિષય કહે છે:

અતો વૈ કવયો નિત્યં ભક્તિં પરમયા મુદા ।

વાસુદેવે ભગવતિ કુર્વન્ત્યાત્મપ્રસાદનીમ્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—માટે નિશ્ચયે કરીને યાદ્યા પુરુષો, પરમ હૃદય વડે વાસુદેવ ભગવાનમાં હૃદયમાં આત્માને પ્રસન્ન કરનારી ભક્તિ કરે છે.

ભાવાર્થ:—શુદ્ધ સત્વાત્મક અંતઃકરણમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાનમાં ઉત્તમોત્તમ પ્રેમ કરવો, એ પ્રયત્નનો નિચોડ છે. તેનાથી ભગવાનની કૃપા થાય, અથવા અંતઃકરણમાં ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય તે કૃળ છે. વૈ નિશ્ચયથી પોતાનો એવો નિશ્ચય બતાવે છે. “કવિઓ ભક્તિ કરે છે,” એમ કહ્યું છે; તેથી શબ્દના તાત્પર્યને જાણનાર હોય તેને શબ્દબલના વિવેકથી એવા અર્થનો નિશ્ચય થાય છે એમ બતાવ્યું છે. સાધનનું પણ સુખરૂપપણું છે; તેથી હૃદયમાં ભક્તિ કરે છે; એટલે ક્ષણે ક્ષણે ભક્તિ કરે છે. આમ પ્રતિક્ષણે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થવાથી અત્યંત હૃદય ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભક્તિ થવાનો વિષય સત્ત્વગુણમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાન છે. ભક્તિ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારી છે અને ભક્તિમાં પ્રયત્ન સાધનપણાથી કરવો જોઈએ અને શબ્દબલનો વિવેક રાખવો જોઈએ, આવો અભિપ્રાય છે. તેથી સૂત પૈરાણિક વગેરેનો પ્રથમાધિકાર (હીનાધિકાર) સિદ્ધ થયો છે. (૨૨)

ઉપર ભક્તિના વિષયરૂપ વાસુદેવ ભગવાન કહ્યા છે, તેમાં સંદેહ થાય છે કે એવો નિયમ શો કે સત્યમૂર્તિમાં જ ભક્તિ કરવી; કેમકે રજોગુણ અને તમોગુણની મૂર્તિમાં ભક્તિ કરવાથી પણ તેને બ્રહ્મપણું હોવાથી જ્ઞાન સિદ્ધ થાય જ, તેમ જ વિષ્ણુભક્તિની પેઠે શિવાદિકની ભક્તિ પણ જ્ઞાન સિદ્ધ કરનારી છે; કારણ કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવજી, એ ત્રણેમાં બ્રહ્મનું તુલ્યપણું છે. તે શંકાનું સમાધાન પાંચ પ્રલોકો વડે કરે છે:

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ પ્રકૃતેર્ગુણાસ્તૈ—

ર્યુક્તઃ પરઃ પુરુષ એક ઇહાસ્ય ઘત્તે ।

સ્થિત્યાદયે હરિવિરશ્ચિહરેતિસંજ્ઞાઃ

શ્રેયાંસિ તન્ન ચલુ સત્ત્વતનોર્નૃણાં સ્યુઃ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—સત્વગુણ, રજોગુણ, અને તમોગુણ એ માયાના ગુણ છે. તે ગુણોથી યુક્ત, એક પરપુરુષ, અહીં જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં હરિ, બ્રહ્મા, અને હર એવી સંજ્ઞાને ધારણ કરે છે. તેમાં સત્વગુણવાળા વિષ્ણુથી મનુષ્યોને નિશ્ચયાત્મક શુભ ફળો થાય છે.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્મને ગુણશોષપણું નથી તો પણ ગુણરૂપઉપાધિના વિશેષ-પણાથી ફળમાં વિશેષપણું રહેલું છે. બાકી માધ્યમિક વૈષ્ણવોના મતની માફક ચૈતન્યના સ્વરૂપમાં ભેદ નથી; એટલે માધ્વ વૈષ્ણવો જેમ જીવપણું માને છે તેમ અહીં બ્રહ્મા અને શિવનું જીવપણું માનેલું નથી.

તે ગુણો પણ બ્રહ્મના નથી. જે બ્રહ્મના હોય તો ઉચ્ચ અને નીચ ગુણને ઉત્પન્ન કરવાપણાથી સ્વરૂપ પણ જુદું થાય; પરંતુ કાર્યવશથી તે ગુણોને શ્રેણી કરવામાં દોષ નથી; કેમકે એક જ પુરુષ સ્નાન, ભોજન, અને અંદરનું કાર્ય કરે છે.

અહીં ચૈતન્યમાં ભેદ માનનારાઓ શંકા કરે છે કે પુરુષ ત્રણગુણવાળો છે, તેથી તે ગુણોની પ્રેરણા પ્રમાણે તે તે કાર્ય કરવાનો સંભવ થાય તેમ અહીં પણ હોય તો બીજા ગુણો કાર્ય કરવા માટે શ્રેણી કરાય અને તેની પરંપરાનો વિચાર કરીએ તો કયાંય વિશ્રામ આવે નહિ. ભેદો ઘણા થઈ જાય છે; તેથી કોઈ સ્થળે સહજગુણનો સંબંધ કહેવો જોઈએ. અને તેમ થવાથી (ગુણનો સંબંધ થવાથી) સ્વરૂપ પણ જુદું થઈ જાય. એવી કોઈ શંકા કરે તો તેનો ખુલાસો કરે છે અહીં ઘણા વાદીઓ જુદું જુદું નિરૂપણ કરે છે. સાંખ્યમતના અનુયાયીઓ, પ્રકૃતિનો નિત્ય સંબંધ માને છે; એટલે તેઓ કર્મેશ્વરવાદી હોવાથી પ્રકૃતિ વડે નિત્ય બંધાયેલું ચૈતન્ય જ ઈશ્વર છે એવો તેનો સિદ્ધાંત છે. અને બીજા પાતાંજલો અને માયાવાદીઓ પ્રકૃતિનો સંબંધ જ નથી પણ ભ્રમથી જ દેખાય છે, એમ કહે છે. અને શ્રી ભાગવતના સિદ્ધાંતમાં તો ભગવાનમાં સહજ કર્તાપણું છે. ત્યાં ^૧કાઈક રૂપ, પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદ વડે બેરૂપપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ^૨જેમ પંચમહાભૂતના પદાર્થો

૧ અક્ષરાત્મા કૃત્સ્થ ચૈતન્યનો એક ભાગ છે.

૨ ત્યાં શંકા કરે છે કે પ્રકૃતિ પુરુષ વગરનું કોઈ કાર્ય દેખાતું નથી. તેથી સાધનરૂપ તે પ્રકૃતિપુરુષ મિવાય તેઓનું નિર્માણ ન થઈ શકે. તેથી તે બંને નિત્ય છે એમ માનવું એટલે સાંખ્યમતની માફક ત્યાં પણ વિશ્રામ થયો. તેથી સાંખ્યોથી આમાં શું વિશેષ છે? ભ્રમથી સંબંધ માનીએ તો માયાવાદીથી શું વિશેષ છે? એવી આકાંક્ષાની નિવૃત્તિ માટે પ્રકૃતિ પુરુષ વગર પણ તેઓની ઉત્પત્તિ થાય છે તે દૃષ્ટાંતથી કહે છે.

ઉત્પન્ન કરવા માટે પંચમહાભૂતોની જરૂર છે; પરંતુ પંચમહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરવામાં પંચમહાભૂતોની જરૂર નથી. તેમ પ્રકૃતિના પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપે પ્રકૃતિની જરૂર છે પણ પ્રકૃતિ પુરુષને ઉત્પન્ન કરવામાં તેની જરૂર નથી. અને પ્રાકૃત પદાર્થનું નિર્માણ કરવામાં તેની જરૂર હોય તેથી કાંઈ સ્વરૂપમાં ભેદ કે દોષ આવવાનો સંભવ નથી. એક જ પુરુષ આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય માટે ત્રણ ગુણને ધારણ કરે છે. તે બ્રહ્મભૂત પરપુરુષ હરિ, બ્રહ્મા અને મહાદેવ એવાં નામ ધારણ કરે છે. વ્યાકરણના નિયમથી અહીં હરિવિરઞ્ચિહર એ સ્થળે દ્વન્દ્વ સમાસ કર્યો છે, તેથી ત્યાં નિયમ પ્રમાણે ત્રણ નામને ધારણ કરાય છે. અથવા હિતિ શબ્દને દ્વન્દ્વ સમાસને અંતે રાખવામાં આવે તો દરેક સ્થળે સંબંધથી જોડાય છે. સંજ્ઞા કેવળ સ્વરૂપ માત્ર જ હોવાથી ત્યાં વ્યાકરણનિયમથી પ્રત્યય મૂકવામાં આવ્યો નથી, જેવી રીતે દેવદત્તેતિસંજ્ઞા થાય છે. તેમ જ હિતિ શબ્દનો અર્થ પ્રકારમાં થાય છે તેથી એકની બીજી ઘણી સંજ્ઞાઓ થાય છે એમ પણ બતાવ્યું છે. તેથી આ સત્વાદિક ગુણો કાર્ય કરવા માટે કરણપણાથી (સાધનપણાથી) લીધેલા છે; પણ નિરંતર તેનું ગ્રહણ હોવાથી ઉપાધિરૂપ થઈ ગયા છે. તેથી જેનું ભજન કરવામાં આવે તે ઉપાધિમાં જ જાય છે; તે માટે સત્ત્વગુણની ઉપાધિવાળા વિષ્ણુ જ સેવન કરવા યોગ્ય છે એમ કહે છે. તેમાં આવી રીતે નિર્ણય સમજવાનો છે કે સેવક જેવા સેવારૂપને જુએ છે, તેવું પોતાનું પણ રૂપ સંપાદન કરે છે. એટલે વિષ્ણુની ભક્તિ કરનારનું રૂપ વિષ્ણુના ગુણને મળતું થાય છે. શિવજીની ભક્તિ કરનારનું રૂપ શિવજીના ગુણને મળતું થાય છે. તે સાધનો જો કે પાપરહિત ભગવાનને અન્યથા કરવાને એટલે જુદી રીતે કરવાને સમર્થ નથી જ, તો પણ જીવને જુદી રીતે કરે છે. માટે જેવા રૂપ વડે કે સાધન વડે અન્યથાભાવ ન થાય, તેવા રૂપવાળા ઈશ્વરની સેવા કરવી યોગ્ય છે; કેમકે તેમાં નાશ થવાની શંકા રહેતી નથી. જો કદાચિત્ સેવાની બુદ્ધિ ગુણરૂપ ઉપાધિમાં પ્રવેશ ન કરે તો ગમે ત્યાં સેવા કરવાથી કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રહેતી નથી; જેમ બ્રહ્મભાવવાળાને કોઈ પણ સ્થળે હરકત રહેતી નથી. અને “ તેને જેવી રીતે ઉપાસે છે ” એ વાક્યસ્થળમાં પણ તેવો જ નિર્ણય આપ્યો છે. કલ્યાણકારી શુભક્ષણ સત્ત્વતનુમાં થાય છે, એમ કહ્યું. ત્યાં ભજન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપોમાં સ્વલ્પ અવ્યયથી સંમતિ આપે છે, તે યુક્તિપૂર્વક છે. સત્ત્વતનુ એટલે સત્ત્વગુણી શરીરવાળા ભગવાન કહ્યા છે. તેમાં તનુ શબ્દથી દૃઢ ઉપાધિપણું બતાવ્યું છે. નૃર્ણા કહેવાથી સાધારણ જીવો કહેલા છે. બાકી તે તે નિયતગુણવાળાને તો તેની સાથે ઉપાધિ છે; એટલે જેવા સ્વરૂપની ભક્તિ કરે છે તે સ્વરૂપ સાથે તેઓને પણ તેવી ઉપાધિ

થાય છે. તેથી તેના સેવ્યસ્વરૂપની ઉપાધિ નિવૃત્ત થાય ત્યારે તેમાં સાચુજ્ય ભાવે રહેલા તેના ભક્તોની ઉપાધિ પણ નિવૃત્ત થાય છે. તેથી સર્વ ઘટે છે. (૨૩)
આ અર્થ મૂઠ છે માટે દૃષ્ટાંત કહે છે કે:

પાર્થિવાદારુણો ધૂમસ્તસ્માદમિસ્ત્રયીમયઃ ।

તમસસ્તુ રજસ્તસ્માત્સર્વં યદ્ બ્રહ્મદર્શનમ્ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલા કાષ્ઠથી ધુમાડા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી વેદમય અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી રીતે તમોગુણ બ્રહ્મથી રજોગુણરૂપ બ્રહ્મ થાય છે અને રજોગુણરૂપ બ્રહ્મથી સર્વગુણરૂપ બ્રહ્મ થાય છે. અને તે અનુભવરૂપ છે.

ભાવાર્થ:—પ્રકાશની જરૂરતવાળાઓ તેજને શોધે છે. તેમાં પણ જે પ્રકાશો અગ્નિથી સિદ્ધ થાય છે, તેવા પદાર્થોમાં અગ્નિને શોધે છે. તે અગ્નિ લોકમાં કાળો (લાકડાં)માં રહેલો છે. તે લાકડાં પૃથ્વીની પ્રકૃતિવાળાં છે. અને લાકડાંનું પહેલું રૂપ પૃથ્વીનો સંબંધ છે, એટલે વૃક્ષરૂપ છે. અર્થાત્ પૃથ્વીમાં વૃક્ષો ભીગે પછી તેને કાપવામાં આવે અને પછી તે સુકાઈ જાય ત્યારે તે કાષ્ઠ કહેવાય છે. પાણીના ભાગથી ધુમાડાને ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. તેજના અંશથી અગ્નિને ઉત્પન્ન કરવાપણું થાય છે. અગ્નિમાં પણ અલૌકિક અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, જે અગ્નિહોત્રાદિક વૈદિકકર્મમાં ઉપયોગમાં આવે છે, તેમાં દેવતાનો સંબંધ હોવાથી તેનું પ્રતિપાદન વેદ કરે છે. તેમાં પણ લોકમાં જ્યારે બીજા સમયમાં અગ્નિની ઈચ્છા થાય ત્યારે જલના ભાગવાળી પૃથ્વીમાં લાગેલાં કાળનો સંગ્રહ કરે છે. તે મૂળપ્રલોકમાં પાર્થિવ શબ્દથી કહેલ છે. તેથી ધુમાડો ન થાય તેવાં સૂકાં લાકડાંનો સંગ્રહ થાય; તેથી બળતા અગ્નિનો સંગ્રહ થાય, તેથી પરલોકમાં પ્રકાશ કરનાર વૈદિક અગ્નિ થાય છે. તેથી અગ્નિનું પહેલું રૂપ માટીના પિંડ જેવા કાષ્ઠરૂપ છે અને છેલ્લું સ્વરૂપ વૈદિક અગ્નિપણું છે.

અથવા જળમાં અગ્નિના કેવળ આધારપણાને કાષ્ઠ સંપાદન કરે છે, તેને ધુમાડો સૂકવે છે અને અગ્નિ તેને પરિપકવ કરે છે. એટલે જળ ઘોડાક અગ્નિને મટાડે છે, તોપણ માટીનો ઘડો કાચો હોય છે ત્યારે તે જલના સંબંધથી બીનો હોય છે. તે બીના ઘડાને પકવવા માટે કુંભાર નીલાડામાં નાખે છે, ત્યારે તેમાં ખડકેલાં કાળ વગેરે સળગવાથી તે ઘડામાં અગ્નિ આવે છે. તેથી ધુમાડો થઈને તે પ્રથમ ઘડાને સૂકવે છે અને પછી અગ્નિ તેને પરિપકવ બનાવે છે. એવી રીતે તેજની પણ જુદી જુદી ઉપાધિથી ઘડાનો જુદો જુદો ઉપકાર થાય છે. તેમ બ્રહ્મની પણ તમોગુણરૂપ ઉપાધિથી લૌકિક ભોગ સંપાદન કરવાપણું થાય છે,

રજ્જેગુણ ઉપાધિથી કર્મ સંપાદન કરવાપણું છે અને સત્ત્વ ગુણરૂપ ઉપાધિથી જ્ઞાન સંપાદન કરવાપણું છે. દૃઢ ઉપાધિરૂપ તે બ્રહ્મ છે. એટલે જે તમોગુણરૂપ બ્રહ્મ છે તેથી રજ્જેગુણ યુક્ત બ્રહ્મ ઉત્તમ છે; કારણ કે તે સત્ત્વ ગુણરૂપ બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ જ છે. તે માટે મૂળમાં વર્ણન શબ્દ લખેલો છે. એટલે દર્શન તે અનુભવરૂપ છે. એમ “હર નહિ અને હર છે” એવા પ્રકારે અહીં પણ કહ્યું છે; તેથી ઉપાધિયુક્ત બ્રહ્મ પોતાના સેવકનું કાર્ય પણ વિલક્ષણ કરે છે એમ કહ્યું છે. આનાથી પૂર્વના શ્લોકમાં તે તે ઉપાધિવાળા બ્રહ્મના ભજનને કરનાર જીવને અનુસરીને સત્ત્વ, રજ અને તમ એમ ત્રણ પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને આ શ્લોકમાં તે તે તે ઉપાધિવાળા બ્રહ્મને જ લઈને ત્રણ પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું છે. આટલો પહેલા શ્લોકથી આ શ્લોકમાં તદ્દાવત છે. (૨૪)

અહીં સદાચારનું પ્રમાણ આપે છે:

ભેજિરે મુનયોઽથાગ્રે ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ।

સત્ત્વં વિશુદ્ધં ક્ષેમાય કલ્પન્તે યેઽનુ તાનિહ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ:—આગળ છગુણોવાળા, ઇન્દ્રિયાતીત, વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ ભગવાનનું ભજન મુનિઓ કરતા હતા. તેને અનુસરનાર, કલ્યાણને માટે અહીં થાય છે.

ભાવાર્થ:—આત્માને માટે ભજન કરવામાં ભગવાનને જ ભજતા હતા, એમ ખતાવવા સારુ આત્મનેપદનો પ્રયોગ કર્યો છે. ઘણા મુનિઓ હોવાથી બહુવચન કહ્યું છે. તેથી ભક્તિ કરવાનો સદાચાર દૃઢ કર્યો છે. ભજન કરનાર નિર્દોષ હતા, તે ખતાવવા માટે મુનયઃ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે; એટલે મનન સુધી એ પદાર્થના અનુષ્ઠાનથી સત્ત્વપણું ખતાવ્યું છે. અથ અભ્યય અધિકાર દર્શાવે છે. તેથી અજ્ઞાન દશામાં ભજન કરતા ન હતા; એટલે મુનિઓ થઈને પછી ભજન કરતા થયા છે, એમ ખતાવ્યું છે. “આગળ સત્યયુગમાં ભજન કરનારા હતા,” એવું વાક્ય હોવાથી તેથી સત્યયુગમાં ભજન કરતા હતા એમ લખ્યું છે. બ્રહ્મરૂપતા અને અલૌકિકતા ખતાવવા માટે ‘ભગવાન’ અને ‘અધોક્ષજ’ એવાં બે નામ આપ્યાં છે. એટલે પ્રભુ છ એશ્વર્યયુક્ત છે અને જેનામાં ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન નીચે રહે છે તેવા છે. ઉપાધિની મુખ્યતા ખતાવવા માટે સત્ત્વ (સત્ત્વરૂપ) કહેલ છે. તે સત્ત્વ તો બ્રહ્માદિકમાં પણ રહેલ છે માટે તેને ભજતા હશે? એવા સંદેહની નિવૃત્તિ કરવા માટે અહીં “વિશુદ્ધ” કહેલ છે. ત્યારે ભજન કરનારને શું ફળ થયું, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે તેના ફળની શી વાત કરવી? તે ભક્તોની પાછળ રહેનારા તેના સેવકો પણ મુક્ત થઈ જાય છે. અથવા તે માર્ગમાં વર્તનારા ખીજ પણ જે હોય છે તે પણ કલ્યાણ માટે કલ્પાય છે; એટલે તેને જીવ-

સ્વરૂપનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે; તે પણ આ જન્મમાં અહીં જ આનંદ મળે છે, બીજા જન્મમાં નહિ. તેથી જલદી શુભ ફળને સિદ્ધ કરનાર હોવાથી સત્ત્વગુણરૂપ બ્રહ્મનું જ સેવન કરવું જોઈએ, એમ બતાવ્યું છે. (૨૫)

હવે રજોગુણરૂપ અને તમોગુણરૂપ બ્રહ્મના સેવક ભજન અને ફળનું સ્વરૂપ કહેવા માટે સત્ત્વરૂપ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પુનઃ બતાવે છે. અથવા કાલની મુખ્યતા હોવાથી સત્યયુગમાં સત્ત્વગુણરૂપ બ્રહ્મનું ભજન બલે થતું હોય, પરંતુ ત્રેતાયુગ વગેરેમાં શી રીતે તેનું ભજન થાય, તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે:

મુમુક્ષવો ઘોરરૂપાન્ હિત્વા ભૂતપત્નીનથ ।

નારાયણકલાઃ શાન્તા ભજન્તિ હ્યનસૂયવઃ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ:—ઘોરરૂપવાળા ભૂતપતિઓને છોડી દેને, કોઈની પણ નિંદા નહિ કરનારા, અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળા, શાંત પુરુષો નારાયણ ભગવાનની કળાને ભજે છે.

ભાવાર્થ:—સત્ત્વગુણનું ફળ મોક્ષ છે અને તે જ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે અને તે જ્ઞાન શાંત અંતઃકરણથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવું છે. તેમ જેનું ભજન કરવું તેનું જ ધ્યાન કરવું જોઈએ. તેથી ઘોરરૂપનું ધ્યાન કરવાથી ચિત્ત પણ ઘોરરૂપવાળું થાય છે, માટે સ્વરૂપમાં ભેદ નથી, તો પણ સત્ત્વમૂર્તિનાં પણ ઘોરરૂપોને અને ઘોરદેવોને પણ છોડીને પેહેલાં મોક્ષના સાધનપણાથી, કુલાચારથી અને શ્રદ્ધા વડે રાજસ વગેરેનું ભજન પ્રાપ્ત થયું હોય તે ગુણોનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી તેનો પરિત્યાગ કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે બીજો ક્રમ કહે છે કે બ્રહ્માંડની અંદર રહેનારા નારાયણ ભગવાનની કલાઓ એટલે ધર્માવતારો છે. તે જ્ઞાનશક્તિરૂપ છે. તેઓનું ભજન કરે છે, એટલે બીજાં રૂપોમાં દુષ્ટબુદ્ધિ રહિત થઈને મત્સ્યાદિ રૂપનું અથવા રામચંદ્રાદિક રૂપનું ભજન કરે છે. આ ભજન કાંઈ ભક્તિમાર્ગનું નથી; પરંતુ જીવોને કોઈપણ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય, તે માટે ધર્મમાર્ગની રીતે ભજન છે; તેથી હમિશાં ધર્મમાર્ગમાં સંદેહ રહિતનું જ ભજન કરે છે, પરંતુ ઇચ્છિત ફળ આપનાર છતાં પણ નૃસિંહાદિકનું ભજન કરતા નથી. ભક્તિમાર્ગમાં તો પ્રભુની મુખ્યતા હોવાથી તેના પ્રયોજનરૂપ શાંત ઘોરાદિકપણાનું દુર્બલપણું છે, તેથી પ્રભુનાં દરેક રૂપો (એક સ્વરૂપે જ) ભજન કરવા યોગ્ય છે. (૨૬)

હવે રજોગુણ અને તમોગુણરૂપ સામગ્રીનું ફળ કહે છે:

રજસ્તમપ્રકૃતયઃ સમશીલાન્મજન્તિ વૈ ।

પિતૃભૂતપ્રજેશાદીન્ ચિહ્નૈશ્વર્યપ્રજેપ્સવઃ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ:—લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય, અને પ્રજ્ઞની ઇચ્છાવાળાઓ, અને રજ્જેગુણ તેમ તમોગુણની પ્રકૃતિવાળા પુરુષો, પોતાના સરખા સ્વભાવવાળા પિતૃ ભૂત અને પ્રજ્ઞેશોને ભજે છે.

ભાવાર્થ:—શરીર, ગુણ અને સ્વભાવના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના ગુણો છે. તેમાં સ્વાભાવિક ગુણોનું ઉલ્લંઘન થઈ શકતું નથી. વળી શરીરરૂપ ગુણો જીવની મૂઠ દશામાં જ બલવાન દેખાય છે, અને ધર્મરૂપ ગુણો સત્સંગ અને શાસ્ત્રના શ્રવણ વગેરે કરવાથી વધે છે. સત્સંગાદિક ન હોય તો ઘટે છે. તેમાં જે વિવેકી હોય છે તે સત્શાસ્ત્ર અને સત્સંગને સમજે છે, તો પણ સ્વભાવથી પોતે રાજસ અથવા તામસ હોવાથી તેવા ગુણવાળાને ભજે છે. ભજન પણ સખ્યની હઠ સુધી થાય છે. તે સખ્ય પોતાના જેવામાં થાય છે. તેથી પોતાના સ્વભાવથી મળતા સ્વભાવવાળા દેવોનું જ તેઓ ભજન કરે છે, એમ બતાવવા માટે નિસ્વાર્થવાળા વૈનો પ્રયોગ કર્યો છે. રજ્જેગુણી તમોગુણી દેવોનો ચાકર વર્ગ પણ તેવો જ હોય છે, તે બતાવવા માટે પિતૃ-ભૂત અને પ્રજ્ઞના અધિપતિ કહેલા છે. એટલે તેઓના અધિપતિ કાલ શિવ અને બ્રહ્મારૂપ છે. તે ત્રણ દેવતાઓ જેના આદિભૂત થયેલા છે તેવા કુદ્ર દેવતાઓને રજ્જેગુણી અને તમોગુણી ભજે છે. તેમાં શ્રાદ્ધ વગેરે કરવાથી, પિતૃઓના ભજનમાં અને શક્તિના ભજનમાં ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ક્ષણરૂપ છે. પ્રજ્ઞના ઇશ બ્રહ્માજીનું ભજન કરવાથી પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિરૂપ ક્ષણ છે. તેમાં પણ તેની ઇચ્છા થાય છે કે અમને અમુક ક્ષણ મળશે. બાકી તે ક્ષણની પ્રાપ્તિ થવી તો અત્યંત દુર્લભ છે; કારણ કે જેનું ભજન કરે છે તે ક્ષણ આપનાર તામસ છે. (૨૭)

આમ સત્ત્વગુણવાળી મૂર્તિમાં યુક્તિપૂર્વક ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરીને હરેક પ્રમાણે અને સાધનોની સમાપ્તિ ત્યાં જ થાય છે, એમ બે શ્લોકોથી કહે છે:

વાસુદેવપરા વેદા વાસુદેવપરા મસ્વા: ।

વાસુદેવપરા યોગા વાસુદેવપરા: ક્રિયા: ॥૨૮॥

વાસુદેવપરં જ્ઞાનં વાસુદેવપરં તપ: ।

વાસુદેવપરો ધર્મો વાસુદેવપરા ગતિ: ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ:—સમસ્ત વેદ વાસુદેવનું જ પ્રતિપાદન કરે છે; યજ્ઞ વાસુદેવમાં પરાયણ છે; યોગ વાસુદેવપર છે; તમામ ક્રિયાઓ વાસુદેવ ભગવાનમાં જ પરાયણ છે, જ્ઞાન વાસુદેવપર છે; તપ વાસુદેવપર છે; ધર્મ વાસુદેવપર છે અને ગતિ વાસુદેવપર છે. ૨૮-૨૯

ભાવાર્થ:—પ્રથમ અધિકારમાં સર્વગુણમય છે, એટલે એકમાં પણ દોષ

ન હોવાથી જ્ઞાનની મુખ્યતા છે. અને યુક્તિની મુખ્યતા હોવાથી સર્વેમાં સત્ત્વગુણપણું પણ છે. તેમાં વેદ સાત્ત્વિક પ્રમાણ છે, યજ્ઞ પણ સાત્ત્વિક છે, યોગ સ્નાહિક ક્રિયાઓ, જ્ઞાન, તપ, શિષ્ટાચાર અને સ્વર્ગ એ તમામ સાત્ત્વિક છે, માટે સત્ત્વગુણ સિવાય પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો પ્રમાણભૂત નથી; પરંતુ તે રાજસ અને તામસ છે. એવી રીતે સાધનોમાં પણ રાજસ અને તામસનો પરિત્યાગ કરી સાત્ત્વિક સાધનો કરવાં જોઈએ, એમ દરેક સ્થળે સાત્ત્વિક ભાવ કરવો જોઈએ. એ પ્રથમાધિકાર છે. અને આ બધાં વેદાદિક કહ્યાં છે તે મધ્યમાધિકારમાં અને ઉત્તમાધિકારમાં જુદી રીતે કહેવાનાં છે. આ બધાં અંતઃકરણને શુદ્ધ કરી સુખરૂપ ક્ષણ આપનારાં હોવાથી તેઓને સત્ત્વગુણપણું છે; કારણ કે સુખને સાત્ત્વિકપણું છે અને શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણમાં સ્કુરાયમાન થતા આનંદને પણ સત્ત્વગુણપણું છે. શ્રુતિ, સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત અને વૈષ્ણવ એ પાંચ^૧ શાસ્ત્રો મુખ્ય છે. સર્વનું અંગભૂત ધર્મશાસ્ત્ર છે. તેમાં આ શ્રીભાગવત વૈષ્ણવ શાસ્ત્ર છે. પાશુપત શાસ્ત્ર તો, પારકો મત બતાવવા^૨ પૂરતું છે; તેથી જેટલો ભાગ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તેટલા જ ભાગમાં તે પ્રમાણ છે, પણ સમગ્ર પ્રમાણ નથી. તેમાં વેદ, સાંખ્ય અને યોગ, તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રની જ્યાંસુધી એકવાક્યતા ન થાય ત્યાંસુધી વૈષ્ણવ શાસ્ત્રની દૃઢતા થાય નહિ; તેથી તેઓની એકવાક્યતાનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પ્રથમ વેદ, વેદના અર્થરૂપ યજ્ઞ, યોગશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા યમનિયમાદિક, સાંખ્યશાસ્ત્ર, અને સાંખ્યમાં કહેલું પરમ સાધનરૂપ તપ, ધર્મશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રમાં બતાવેલી ઉત્તમ ગતિ, તે બધું વાસુદેવ ભગવાનમાં જ પરાયણ છે. એવી રીતે યુક્તિપૂર્વક ક્ષણ અને સાધનના સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યો. (૨૮-૨૯)

શૌનકે પ્રથમાધ્યાયમાં છ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. તેમાં તૃતીય પ્રશ્નમાં શ્રીકૃષ્ણના અવતારનું પ્રયોજન પૂછેલું છે. પરંતુ સૂતપૌરાણિક અને શૌનકાદિકને પહેલો અધિકાર હોવાથી, બીજા અવતારની સમાન શ્રીકૃષ્ણાવતાર છે, એવું તેઓને જ્ઞાન છે; તેથી અહીં તે અવતારની હકીકત નહિ કહેતાં ત્રીજા અધ્યાયમાં અવતારોની કથા કહેશે, અને અવતારનું પ્રયોજન પણ કહેશે: તેથી ચોથા પ્રશ્નમાં “ શ્રીકૃષ્ણનાં ઉદ્ધારચરિત્રો કહો ” એમ પૂછ્યું છે તેનો ઉત્તર પાંચ શ્લોક વડે આપે છે:

૧. સાહ્યં યોગઃ પાશ્વરાત્રં વૈદાઃ પાશુપતં તથા । એમ મહાભારતના મોક્ષ ધર્મમાં સાંખ્ય યોગ પાંચરાત્ર વેદ અને પાશુપત એમ પાંચની ગણના કરી છે.

૨. એકં સાહ્યં ચ યોગં ચ વેદારણ્યકમેવ વા પરસ્પરાજ્ઞાન્યેતાનિ પાશ્વરાત્રં ચ કથ્યતે । એમ સાંખ્ય યોગ વેદ ઉપનિષદ્ અને પંચરાત્ર એને અંમરૂપ કહેલાં છે, તેમાં પાશુપતને ગણ્યું નથી.

સ एवेदं ससर्जाग्ने भगवानात्ममायया ।

सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः ॥३०॥

અર્થ:—તે જ પ્રભુએ પોતે નિર્ગુણ હોવા છતાં સર્વ કરવાને સમર્થ હોવાથી, ઉચ્ચ અને નીચરૂપવાળી, ગુણમયી, પોતાની માયાથી આ જગતને સર્જેલું છે.

ભાવાર્થ:—જગતને સૃષ્ટિ, જગતમાં પ્રવેશ, જગતનું વિવિધપણું, ભોગ અને રક્ષા એ પાંચ લીલા ક્રમવાર સગુણ નિર્ગુણનો અભેદ બતાવવા માટે પાંચ પ્રલોકથી પ્રતિપાદન કરવા લાયક છે. હવે સૃષ્ટિ તો નિર્ગુણથી જ થાય છે; કેમકે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ નિર્ગુણ ત્રણે માયાથી ગ્રહણ કરેલા છે, એમ આગળ નિરૂપણ થશે. અને ત્રણે ગુણ રજોગુણથી મિશ્રિત થાય ત્યારે સૃષ્ટિ થાય છે, તમોગુણથી મિશ્રિત ત્રણે ગુણો થવાથી સંહાર થાય છે અને સત્ત્વ ગુણથી મિશ્રિત ત્રણે ગુણો થાય ત્યારે પાલન^૧ થાય છે.

શુદ્ધ ત્રણે ગુણો તો તે ગુણોના અધિષ્ઠાતા દેવતાના શરીરરૂપ છે. આ જગતને સર્જ્યું એમ કહેલું છે; તેથી દેખાતું સમગ્ર જગત કાર્યરૂપ છે. આકાશ વગેરેની પણ નિત્યતા નથી. આગળ જગત સર્જ્યું છે એમ કહેવાથી પ્રથમ સૃષ્ટિનો ખોધ થાય છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “એ બ્રહ્મથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઈન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને સમગ્રને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયેલ છે” એ મુતિથી જ્ઞાક્ષાત બ્રહ્મે આ બધું કર્યું. એ પહેલી સૃષ્ટિ છે.

વૈદિક પક્ષમાં પોતાનો ધર્મ, પોતાની શક્તિ, કાલ, કર્મ અને સ્વભાવની સૃષ્ટિ પહેલી છે અને અનંત ગુણવાળા અને પૂર્ણ ભગવાને જ દરેક થવાના સામર્થ્યવાળી પોતાની માયા શક્તિ વડે પોતારૂપ આ જગત સર્જેલું છે. તે માયાનું સ્વરૂપ કહે છે કે ઉચ્ચ અને નીચ સર્વનું સ્વરૂપ બતાવી તદ્રૂપ થવાવાળી તે માયા છે. તેમાં પોતાના આત્માને પધરાવીને પ્રકટ થતા ભગવાન જગદ્ગરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. એમ કરવામાં સુવર્ણકાર (સોની) મૂર્તિ જેમ કરે છે તેમ સહેલાઈથી સૃષ્ટિ થાય છે. તે માયા ભગવાનની નજીક રહે છે; નિદ્રા પણ ભગવાનની શક્તિ છે. તે જીવને ભગવાનની સમીપ લઇ

૧. બ્રહ્મા શિવ અને વિષ્ણુ એ મહાદેવો રજોગુણ તમોગુણ અને સત્ત્વગુણરૂપ અનુક્રમે છે. તેમાં રજોગુણમિશ્રિતથી સૃષ્ટિ, તમોમિશ્રિતથી સંહાર, અને સત્ત્વમિશ્રિતથી જગતનું પાલન થાય છે. તેમ વાયુસંહિતામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે પુરુષ કાલ અને વિરાટ સ્વરૂપથી બ્રહ્મા સૃષ્ટિ પાલન અને સંહાર કરે છે. અનિરુદ્ધ પ્રહુમ્ન અને સંકર્ષણ રૂપથી વિષ્ણુ સૃષ્ટિપાલન અને સંહાર કરે છે તેમજ ભવ મૃડ અને હર એ ત્રણ સ્વરૂપથી શિવજી સૃષ્ટિયાદિ કરે તેમ કર્મ પુરાણમાં કહ્યું છે કે ભગવાનની જ્ઞાનરૂપ એક મૂર્તિ વાસુદેવ છે તે ગુણાતીત છે. રુદ્ર નામની શિવરૂપ તામસ મૂર્તિ છે, તે સંહાર કરે છે. સત્ત્વગુણયુક્ત પ્રહુમ્ન મૂર્તિ પાલન કરે છે. અને અરુનિહ નામની ચોથી રાજસ મૂર્તિ સૃષ્ટિ કરે છે. તેથી સગુણ અગુણ અભેદ સિદ્ધ થાય છે.

જાય છે. તેમાં માયા સુધી જીવ જાય ત્યારે જીવને સુષુપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ જીવને કોઈ પણ જાતનું જ્ઞાન રહેતું નથી. એવી રીતે નિદ્રા શક્તિ જીવને પોતાના સ્થાનમાં લાવે છે. પણ વિદ્યારૂપ ભગવાનની શક્તિ તો જીવને ભગવાનની પાસે જ લઈ જાય છે, પરંતુ પાછી લાવતી નથી. આવી રીતે ભગવાનની અનંત શક્તિઓ છે. વેદમાં તો માયાશક્તિ કોઈ પણ જાતના સાધન વગર જ પોતાથી જ પોતારૂપ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવાય છે. તેથી ઓછા અને પૂર્ણ પાત્રના ભેદની માફક વૈદિક જગત અને પૌરાણિક જગતનો ભેદ છે; એટલે વેદમાં ખતાવેલું જગત ઓછું છે અને પુરાણમાં ખતાવેલું જગત પૂર્ણ છે.

જગત ખોટું છે એ પક્ષ મુદાસર નથી. મૂળમાં ચક્રાર લખેલો છે; તેથી સૃષ્ટિના ખીજ પણ પ્રકારોની સૂચના કરી છે. અસૌ આ ભગવાન, એમ કહેવાથી ભગવાનના ધર્મનું નિરૂપણ કરવાથી હૃદયમાં ખિરાજેલા ભગવાનને ખહાર જોતા હોય તેવી રીતે આંગળીથી નિર્દેશ કરે છે. અનંતગુણવાળા ભગવાનના સ્પર્શથી માયા પણ તેવી આકૃતિવાળી અને ગુણવાળી થાય છે; અને ગુણોના ઉત્તમ મધ્યમ અને હીન એવા ભેદ વડે સર્વગુણી રજેગુણી અને તમોગુણી એવા નામથી ઓળખાય છે. આ માયાનો ભગવાનને સ્પર્શ થવાથી ભગવાનમાં સગુણપણું કે ગુણની આકૃતિ થતી નથી; એથી ભગવાન તો નિર્ગુણ અને પ્રકૃતિના ગુણોથી રહિત છે. ત્યારે શંકા થાય છે કે નિર્ગુણ ભગવાનના સંબંધથી માયામાં સ્તુતિપણું શી રીતે સંભવે? અને માયામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા તેમ જ જગદ્રૂપે પ્રકટ થયેલા છતાં પણ ભગવાન અગુણ શા માટે? તેનું સમાધાન કરે છે કે ભગવાન વિભુ છે; અર્થાત્ દરેક રીતે કરવામાં સમર્થ છે. (૩૦)

આમ સર્વ વડે જડની સૃષ્ટિ કહીને આનંદરૂપ વડે અંતર્યામીની સૃષ્ટિ કહે છે:

તયા વિલસિતેષ્વેષુ ગુણેષુ ગુણવાનિવ ।

અન્તઃપ્રવિષ્ટ આભાતિ વિજ્ઞાનેન વિજૃમ્ભિતઃ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—તે માયા વડે પ્રકાશિત થયેલા, આ ગુણોમાં, અંદર પેઠેલા વિજ્ઞાન વડે પ્રકાશિત પ્રભુ ગુણવાળાની માફક દેખાય છે,

ભાવાર્થ:—તે માયા વડે આકાર આપવાથી, વિવિધ પ્રકારે પ્રકાશમાન થયેલા, દેવાદિકના દેહમાં, પંચમહાભૂતોમાં, અને આ દેખાતા ગુણોમાં, અંદર અંતર્યામી ભગવાને પ્રવેશ કરેલો છે; તેથી તે ગુણોને ભગવાન ત્યાં ત્યાં પ્રવર્તાવે છે; માટે ગુણવાળાની માફક જણાય છે. ખેરના અંગારાની

લાલાશની માફક અંદર રહેલા અંતર્યામી જ શોભે છે. લોહાના ગોળામાં રહેલા અગ્નિની માફક બહાર પણ ભગવાન સ્પુરાયમાન છે, એટલે ખેરના અંગાશમાં થોડા અગ્નિ દેખાય છે અને લોહાના તપાવેલા ગોળામાં વધારે અગ્નિ દેખાય છે. તેથી અંતર્યામી કોઈ સ્થળે ન્યૂન અને કોઈ સ્થળે સહેજ વધારે દેખાય છે. ચૈતન્ય અંશ જીવ અને સહંશ જડમાં જ્ઞાનશક્તિનો તિરોભાવ છે તેવી રીતે આનંદાંશ અંતર્યામીમાં પણ જ્ઞાનશક્તિનો તિરોભાવ થશે ? તેવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે અંતર્યામી વિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત છે. અહીં જીવને દરેક સ્થળે પ્રેરણા કરનાર, અને જીવના વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનવાળા સર્વજ્ઞ અંતર્યામીનું કાર્યના આવેશની જેમ સ્ફુરણ થાય છે.

એવી રીતે અંતર્યામીના ભાવનું નિરૂપણ કરીને જીવભાવનું નિરૂપણ કરતાં વિવિધરૂપ હીલાને કહે છે:

यथा ह्यवहितो वह्निर्દा रुष्वेकः स्वयोनिषु ।

नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ:—પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર, કાષ્ઠોમાં રહેલો એક અગ્નિ, કાષ્ઠોનાં ભેદથી જેમ જીદો જીદો દેખાય છે, તેમ જગતના આત્મારૂપ ભગવાન ભૂત પ્રાણીઓમાં જીદો જીદો પ્રકાશી રહ્યા છે.

ભાવાર્થ:—વ્યાસસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થપાદમાં ખત્રીસમા સૂત્રમાં જીવની સ્થિતિ ખતાવી છે. તેવી રીતે કોઈ રૂપથી રહેલા ભગવાન જ જીવ કહેવાય છે; તેથી જીવ ભગવાનનું રૂપ છે. જેમ લાકડામાં અગ્નિ વ્યાપી રહેલો છે તેવી રીતે પંચમહાભૂત અને તેના પદાર્થોમાં જીવ રહેલો છે. અને ઉપાધિ સિવાય પોતાથી તેમાં જીદોપણું ન હોવાથી તે જીવ એક છે. જેમ લાકડાનો અગ્નિ મથન કર્યા વગર દેખાતો નથી. તેમ અંતઃકરણમાં રહેલો જીવ ચિત્તની એકાગ્રતાવાળા યોગ વગર દેખાતો નથી, જેમ હાથ, પગ, વગેરે અવયવો શરીરથી જીદો પડી શકતાં નથી, તેમ મોટા લાકડામાં રહેલો અગ્નિ દરેક સ્થળે એક જ રહેલો છે; તેમાં લાકડાના જે ભાગનું મથન થાય છે તે ભાગમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ એક કાષ્ઠના જીદો જીદો ભાગમાં મથન કરાય તો જીદો જીદો અગ્નિ દેખાય છે. ખરી રીતે તે જીદો નથી તોપણ જીદો દેખાય છે તે પ્રામાણિક નથી; કેમકે મોટા લાકડામાં એક જ અગ્નિ સિદ્ધ છે. તેમ ઘણાં લાકડાનું મથન કરે તો જીદો જીદો અગ્નિ નીકળે છે, તથાપિ અગ્નિ એક જ છે. એવી રીતે સર્વ દેહોમાં અને સર્વ

ભૂતપ્રાણીઓમાં ગુપ્ત રીતે જીવ રહેલો છે, એમ હિ અન્યથા બતાવ્યું છે. વળી કાષ્ઠના દષ્ટાંતથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે જે કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રકટ થાય છે તે જ કાષ્ઠમાં પ્રકાશમાન રહે છે. એવી રીતે જીવ પણ જ્યાં પ્રકટ થયેલો હોય ત્યાં જ પ્રકાશમાન રહે છે. જડમાં ચિદંશનો તિરોભાવ હોવાથી ત્યાં જીવનો પ્રકાશ નથી. આ જીવ યોગ અને જ્ઞાન વડે દરેક સ્થળે પ્રકટ થાય છે; તેથી જેમ અગ્નિને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન કાષ્ઠ છે, તેવી રીતે જીવને પ્રકટ થવાનું સ્થાનક સમગ્ર પંચમહાભૂતો છે. તેમાં કાષ્ઠમાં અગ્નિની માફક એક જ જીવ જુદો જુદો દેખાય છે. વળી આ જીવ વિશ્વાત્મા છે, એટલે સમગ્ર જગતનું આ એક જ સ્વરૂપ છે; તેથી શ્લોકમાં પણ વિશ્વાત્મા એમ એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે; કેમકે એક જગતનો આત્મા પણ અનેક શી રીતે હોઈ શકે? પણ ઉપાધિના ભેદથી જુદો જુદો હોય તેમ દેખાય છે. મૂળમાં જ્ઞકાર બતાવ્યો છે, તેથી પંચમહાભૂતના દરેક પદાર્થમાં જુદો દેખાય છે. તેમ વળી આ જીવ પુમાન્ છે એટલે આખા બ્રહ્માંડના શરીરરૂપ, વિરાટ પુરુષ, આખા બ્રહ્માંડમાં દરેક સ્થળે એક જ છે. તે બ્રહ્માંડમાં રહેલાં પંચમહાભૂતો, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા તમામ પદાર્થો, તેના અવયવરૂપે છે. તે પદાર્થો જુદા જુદા દેખાય છે, તોપણ બ્રહ્માંડ શરીરરૂપ પુરુષ જુદો પડતો નથી. જેમ હાથ, પગ વગેરેમાં વિવિધ પ્રકારનો ભેદ દેખાય છે તોપણ શરીરમાં રહેનારા જીવનો ભેદ નથી, તેવી રીતે સર્વત્ર બ્રહ્માંડમાં વિરાટપુરુષનો ભેદ નથી. એક જ વિરાટ પુરુષ દરેક સ્થળે ગુપ્ત રહીને જ્યારે જુદો જુદો દેખાય છે, ત્યારે તે જીવ કહેવાય છે. (૩૨)

હવે તે જીવસ્વરૂપે જ ભોગલીલાને કહે છે:

असौ गुणमयैर्भावैर्भूतमूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः ।

स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—ગુણમય પંચમહાભૂત, તન્માત્રાઓ, અને ઇન્દ્રિયરૂપ ભાવ વડે, ધાતે બનાવેલા પ્રાણીઓમાં, નિરંતર રહેલો આ જીવ, તેના ગુણોને ભોગવે છે.

ભાવાર્થ:—અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિયો, શબ્દાદિક વિષયો અને પંચમહાભૂત, એમ ચાર પ્રકારની સત્ અંશની સૃષ્ટિ છે. અંતઃકરણ વગેરેને ગુણમય કહેલાં છે, તેથી તેઓ ત્રિગુણાત્મક છે, અને બ્રહ્મના સત્ ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ અંશોમાંના સદંશરૂપ છે. તેઓએ બનાવેલા દેવતાઓ, પશુઓ અને મનુષ્યાદિક પ્રાણીઓમાં, નિરંતર પ્રવેશ કરીને જીવ રહેલ છે, એટલે અધ્યાસ (જ્ઞમ)થી રહેલો તે વિષયોને ભોગવે છે, એટલે વિષયોને પોતાના સ્વાધીન કરે

છે. તેનો ભોગ કેવી રીતે થાય છે તેનું વિવેચન આગળ થશે. એટલું નિરૂપણ કરવાથી ભોગસૃષ્ટિનો ભેદ કહેલો છે. સાક્ષાત્ સૃષ્ટિના ભેદનું નિરૂપણ આગળ થઈ ગયું છે; તેમ માયાના કરણપણાનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે; અર્થાત માયાને સાધનરૂપે ગ્રહણ કરેલી છે એમ બતાવ્યું છે. અહીં પંચમહાભૂતોને સાધનપણું અથવા કર્તાપણું છે. દેવાદિક પ્રાણીઓને પોતામાં બનાવેલાં છે, અથવા પોતાના માટે બનાવેલાં છે, અથવા પોતે બનાવ્યાં છે; એમ ત્રણ પ્રકારે અર્થ થાય છે. ત્યાં અધ્યાસથી જીવ અને સાત્ત્વિકાદિક ત્રણ ગુણો રહેલા છે. તેમાં અંતઃકરણ સાત્ત્વિક છે, ઇન્દ્રિયો સાત્ત્વિક અને રાજસ છે, શબ્દાદિક તન્માત્રાઓ રાજસ અને તામસ છે, અને પંચમહાભૂતો તામસ છે. ધર્મ-અર્થ-કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે ચાર પ્રકારનો ભેદ છે. દેહ વડે ધર્મ, તન્માત્રાઓથી અર્થ, ઇન્દ્રિયોથી કામ, અને અંતઃકરણથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં જીવની સ્થિતિ મુખ્યપણે એક સ્થળે થાય ત્યારે તેમાં તેનો દેહ અધ્યાસ (ભ્રમ) થઈ જવાથી બીજાં અંગભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે જ્યારે દેહમાં દેહ અધ્યાસ હોય ત્યારે બીજા સ્થળમાં અધ્યાસ ન હોવાથી તે અંગભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્યારે ઇન્દ્રિયોમાં અધ્યાસ હોય ત્યારે દેહાદિક અંગભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ દેહ, તન્માત્રા, ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણમાંના કોઈ એકમાં અધ્યાસ હોય ત્યારે બીજાં અંગભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; એવો અભિપ્રાય છે, તેથી ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થરૂપ તેના ગુણોને ભોગવે છે એમ કહ્યું છે. (૩૩)

આમ ભોગના લક્ષણવાળી લીલાનું પ્રતિપાદન કરીને તે ભોગની સિદ્ધિ માટે પાલનના લક્ષણવાળી લીલાને કહે છે:

भावयत्येष सत्त्वेन लोकान्वै लोकभावनः ।

लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्गरादिषु ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ:—દેવતાઓ, પશુઓ, અને મનુષ્યાદિકમાં લીલાવતારોથી પ્રીતિવાળા, અને સત્ત્વગુણ વડે લોકોને ઉત્પન્ન કરનારા છે; આ ભગવાન સર્વ લોકોનું પાલન કરે છે.

ભાવાર્થ:—આ ભગવાન જ જીવરૂપથી અભિન્ન રહીને લોકોનું પાલન કરે છે. પાલન કરવામાં સત્ત્વગુણ જ સાધનરૂપ છે. લોકો એટલે બધાં જીવનો અને મનુષ્યો સમજવાનાં છે. અથવા હરેકને સત્ત્વયુક્ત કરે છે. લોકોનું પાલન કરવામાં અને સત્ત્વયુક્ત બનાવવામાં કારણ એટલું જ છે કે પોતે લીલાવતારની પાછળ પ્રીતિ રાખનારા છે, એટલે અવતારોથી દૈત્યાદિકનો વધ કરીને હરેક લોકોની રક્ષા કરે છે; તેમજ અવતારો વડે ચરિત્ર કરીને હરેક લોકોની મુક્તિ માટે તેને સત્ત્વગુણવાળાં બનાવે છે.

અહીં શંકા થાય છે કે સત્વગુણમાત્રથી મુક્તિ કેમ થાય ? અને અવતારોથી પાલન શી રીતે થાય ? ત્યાં સમાધાન કરે છે કે સર્વલોકો વડે એની ભાવના છે, અને તે ભાવના મુક્તિના પ્રકારરૂપ છે. અને જ્યારે અવતારો ન હોય ત્યારે પણ ભાવના વડે જ દરેક અનિષ્ટની નિવૃત્તિ થાય છે. તેથી પાલન પણ થાય છે. અથવા લોકોની ભાવના કરે છે, એટલે હમેશાં લોકોની ચિંતા કરે છે; તેથી તે લોકોના જ દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે અવતારો ધારણ કરીને તેનું પાલન કરે છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે તામસ પ્રકૃતિવાળાં મનુષ્યોમાં પ્રભુની લીલા શી રીતે થાય ? ત્યાં કહે છે કે જેમ જીવો ભગવાનમાં પ્રીતિવાળા છે તેમ ભગવાન પણ તેની પાછળ પ્રીતિવાળા થયા છે; કારણ કે પ્રીતિ સિવાય તેવું શરીર જ ન હોઈ શકે. તેથી તે તે શરીરમાં જીવ પ્રીતિયુક્ત રહે છે. તેની પાછળ ભગવાન પ્રીતિવાળા બને છે. દેવાદિક છે તે સત્વગુણાદિકના લેહરૂપે છે. આદિ શબ્દ મૂકેલો હોવાથી મિશ્રણ થયેલા લેહ પણ સમજવાના છે. આથી જેનું નિરૂપણ થયું નથી તેવાં પ્રાણીઓમાં પણ ભગવાનના અવતારો જાણી લેવાના છે. આગળ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “ પ્રભુના અસંખ્ય અવતારો છે; ” દેવોમાં વામનજી, પશુઓમાં મત્સ્ય કચ્છપ વગેરે, મનુષ્યોમાં શ્રીરામચંદ્રજી વગેરે, અને મિશ્રિતમાં નૃસિંહ વગેરે અવતારો સમજવાના છે. (૩૪)

ઈતિ શ્રીભાગવત મુખોધિની—ભાવાર્થમાં પ્રથમ-સ્કન્ધમાં
હીનાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત દ્વિતીય અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૩ ને

નિરૂપિતાઃ પञ્ચ લીલાઃ ફલસાધનનિર્ણયે ।
 તૃતીયે ત્વવશિષ્ઠાનામવતારાર્થ ધર્મિણામ્ ॥ ૧ ॥
 કૃષ્ણાવતાર કાર્યે હિ ન સૂતો જ્ઞાતવાન્ સ્ફુટમ્ ।
 અતઃ સાધારણં પ્રોક્તં નિર્ણયશ્ચ તથાધિકઃ ।
 ષટ્પ્રશ્નપૂરણં તેનઃ વસ્તુતઃ પञ્ચપૂરણમ્ ॥ ૨ ॥

કારિકાર્થઃ—આગળના અધ્યાયમાં કૃષ્ણ અને સાધનના નિર્ણયમાં પાંચ પ્રકારની લીલાનું નિરૂપણ કર્યું. આ ત્રીજા અધ્યાયમાં બાકી રહેલા અવતારો, પુરુષાર્થો અને ધર્મીનો નિર્ણય કરવામાં આવશે. (૧) સૂતપૌરાણિક શ્રીકૃષ્ણાવતારનું સ્ફુટ કાર્ય બાજુતા નથી; તેથી આ અધ્યાયમાં તેનું સાધારણ નિરૂપણ કરેલું છે; અને નિર્ણય અધિક બતાવેલો છે. આમ છ પ્રશ્નોના ઉત્તરો પૂર્ણ થાય છે. પરંતુ ખરી રીતે તો પાંચ પ્રશ્નોના ઉત્તર પૂર્ણ થાય છે; કેમકે આગળ કુંતીજીની સ્તુતિમાં શ્રીકૃષ્ણાવતારનું નિરૂપણ ખરાખર થયું નથી. (૨)

“હવે ભગવાનના અવતારોની કથા કહો” આવી રીતે જુદો અવતારનો પ્રશ્ન કર્યો છે, તેનો ઉત્તર આપવા માટે આ અધ્યાયના ૨૬ શ્લોકોથી અવતારોનું વર્ણન કરે છે. ઊતરવું તે અવતાર કહેવાય છે; એટલે વ્યાપી વૈકુંઠમાંથી આ જગતમાં ભગવાનનું પધારવું. તેમાં જો કે અક્ષર, કાલ, કર્મ, ભાવ અને તત્ત્વોમાં ભગવાનનો અવતાર છે, તો પણ તેમાં દ્વૈતપણું રહેલું છે; તેને અવતાર^૧ ન કહી શકાય. અથવા “ઈચ્છાનુસાર લીલા કરનાર હરિની અવતારકથા કહો” એ પ્રશ્નમાં વિશેષપણું પૂછેલું છે. અક્ષરાદિકમાં તેમ ન હોવાથી તેમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સ્વતંત્રલીલા નથી; તે તો નિયત કામ કરનાર છે. હવે સાક્ષાત્ અને પરંપરા એમ બે પ્રકારના ભેદથી ભૂતલીલા^૨ બે પ્રકારની છે. તેમ

૧. ગીતાજીમાં વ્યાપી વૈકુંઠાત્મક અક્ષરબ્રહ્મને પરમ કહેલું છે. તેનું આધિદેવિક સ્વરૂપ પ્રકૃતિ અને પુરુષના કારણરૂપ છે. તે અક્ષરના અંશાત્મક કાલ, કર્મ અને સ્વભાવાદિક તત્ત્વરૂપ છે. તેમ જ અક્ષરબ્રહ્મનાં હું ગર્ભને ધારણુ: કરું છું, તેવા પ્રભુના વાક્યથી તેને કારણપણું હોય છે. તેમજ કાલરૂપ હું અવતરેલ છું, એ વાક્યથી તેમાં ભગવાનનો અવતાર છે, તો પણ તે જગતનું એક જુદું કારણ છે. તેથી તેમાં દ્વૈતપણું છે. માટે અક્ષરબ્રહ્મને અવતારમાં ગણેલ નથી.

૨. ભગવાનનાં પણ પ્રાણ, મન, ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, એમ વેદમાં લખ્યું છે. તે સાક્ષાત્સૃષ્ટિ છે અને ભગવાનથી અથવા માયાથી આકાશાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પરંપરાથી સૃષ્ટિ છે.

બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરીને અને ઉત્પન્ન કર્યા વગર, એમ ભૈતિકલીલા પણ જે પ્રકારની છે. તેમાં બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરીને ભૈતિકલીલા થાય છે ત્યાં નિર્માણ-પક્ષમાં પણ જેમ દશરથના^૧ પુત્રોમાં કોઈક અવતારરૂપે છે અને કોઈક નથી પણ, તેવી રીતે વિશ્વને સર્જનારાઓના ગર્ભરૂપ વિરાટ પુરુષ ક્યારેક બ્રહ્મ-શરીર હોય છે અને ક્યારેક જીવ શરીર પણ હોય છે.

તેમાં જ્યારે વિરાટ બ્રહ્મશરીર હોય છે, ત્યારે તેમાં રહેલાઓની મુક્તિ સહેલાઈથી થાય છે. તેથી પ્રથમ પુરુષાવતારનું નિરૂપણ પાંચઃ શ્લોકોથી કરે છે:

સૂત ઉવાચ ।

જગૃહે પૌરુષં રૂપં ભગવાન્મહદાદિભિઃ ।

સમ્ભૂતં ષોડશકલમાદૌ લોકસિમૃક્ષયા ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—લોકોની સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છાથી, મહદાદિક ત્રેવીસ તત્ત્વોથી ઉત્પન્ન થયેલું, સોળકલારૂપ, વિરાટ પુરુષના રૂપને ભગવાને બ્રહ્મણ કર્યું.

ભાવાર્થઃ—અહીં તેવો અધિકારી જીવ ન હોવાથી પોતે જ પુરુષ થયેલા છે. “ પુરુષ નામનાં ત્રણરૂપ વિષ્ણુનાં છે ” એમ જે લખ્યું છે તે પણ ત્રણ રૂપના વિષયરૂપે છે. પુરુષ શબ્દનો ત્રણ પ્રકારે અર્થ થાય છે: એક તો ‘પુરમાં વસે છે માટે પુરુષ’ થાય છે. બીજો અર્થ ‘પુરમાં રહેતાં સર્વ પાપને દાહ કરનાર’ થાય છે. ત્રીજો અર્થ ‘પુરમાં રહેનાર’ થાય છે. તેમાં પહેલા જે અર્થ બૃહદારણ્યકોપનિષદ્માં પુરુષવિધ બ્રાહ્મણમાં છે અને ત્રીજો અર્થ મધુબ્રાહ્મણમાં છે. તેમાં પહેલા અર્થમાં વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે સંપ્રસારણ થઈને જ થાય છે. અને ત્રીજા અર્થમાં અકારનો ઉકાર વૈદિક રીતે થાય છે. ત્રીજા અર્થમાં શરીરનો સંબંધ નથી અને પહેલા જે અર્થમાં શરીરનો સંબંધ રહે છે. તેમાં પુરમાં રહેનાર જીવ પણ થાય છે. અને બીજો અર્થ તેમ જ ત્રીજો અર્થ ભગવાનમાં જ ઘટે છે. તેમાં બીજા અર્થના અભિપ્રાયથી અહીં ‘પુરુષ’ શબ્દ થયેલ છે. તપાવેલા લોઠાના પીંડામાં રહેલા અગ્નિની માફક શરીરમાં રહીને પોતારૂપ બનાવી દે છે. બ્રહ્માંડમાંથી થયેલ છે તેથી બ્રહ્માંડની અંદર જ દરેકને મુક્તિ આપવા સર્વ બનાવે છે. આ બ્રહ્માંડને પુરુષની આકૃતિરૂપપણું છે પણ પુરુષપણું નથી. કેમકે મૂળમાં પૌરુષ એટલે ‘પુરુષ સંબંધી’ એમ લખ્યું છે. તેથી જ “ મારું રહેવાનું ઉત્તમ સ્થાન છે ” એમ પણ લખ્યું છે. શુદ્ધ સત્વ-ગુણી શરીરની માફક તત્ત્વોએ બનાવેલા પુરુષરૂપને પોતે બ્રહ્મણ કરે છે. કોઈ અધિકારીએ બ્રહ્મણ કરેલું નથી, એમ બતાવવા ભગવાન કહેલ છે. જળમાં

૧. મહાભારતના સભાપર્વમાં યમસભામાં દશરથના પુત્ર રામ બનેલા છે, તેથી કોઈ દષ્ટિમાં રામ અવતાર નથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે.

બીજથી થયેલા બ્રહ્માંડથી જુદાઈ બતાવવા માટે કહે છે કે મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા, આમ સાતથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. અને અગિયાર ઇન્દ્રિયો તથા પાંચ મહાભૂત મળી સોળ કલાવાણું, પુરુષ સંબંધી શરીર બ્રહ્મ કરેલું છે. એમ પહેલાં બતાવેલ સાત અને સોળ કળા મળી ત્રેવીસ પ્રાકૃતિક ગણ થાય છે. આ સૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષો પોતે જ ભગવાન થયા છે; તેથી કાંઈ બાકી રહેતું નથી. આ પ્રથમ સૃષ્ટિ છે. તે પછીની બીજી સૃષ્ટિઓમાં અધિકારી પુરુષો સુલભ છે, પણ આ પહેલી સૃષ્ટિમાં નહિ હોવાથી પોતે જ અધિકારી-રૂપ થાય છે. આ અવતાર બ્રહ્મ કરવાનું પ્રયોજન કહે છે કે પોતાના ઉદરમાં લોક રહેલા છે. તેઓની સૃષ્ટિ અને ઉદરમાં સ્થિતિ, બન્ને જેવી રીતે થાય, તેમ કરવાને માટે બ્રહ્માંડદેહ બ્રહ્મ કર્યો છે. (૧)

બ્રહ્માંડદેહ બ્રહ્મ કર્યા વગર શું અનુપપત્તિ હતી અને કયા સ્વરૂપને કર્તાપણું છે, તે બતાવવા માટે કહે છે કે:

यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।

नाभिहृदाम्बुजादासीद् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—જળમાં સૂતેલા અને યોગનિદ્રાનો વિસ્તાર કરનારા, ભગવાનના નાભિહૃદમાં થયેલા કમળથી, જગતને સર્જનારાઓના પતિ બ્રહ્મા થયા.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્માનો દિવસ પૂરો થાય ત્યારે પ્રલય થાય છે; ત્યારે શયન કરાય છે. તે શયન આ નથી, પણ વૈષ્ણવતંત્રમાં કહેલ ચતુર્મૂર્તિના કારણભૂત નારાયણનું આ શયન છે. તે કહેલ છે કે “ઉદારગુણના સમુદ્રરૂપ હતા” તે નારાયણ પોતાના ઉદરમાં રહેલા જીવનું નિર્માણ કરે છે. તેમાં ઉદરમાંથી બિલકુલ બહાર નીકળવામાં સાયુજ્ય થયેલાની સૃષ્ટિની માફક અયુક્ત થાય, તે માટે બ્રહ્માંડરૂપ બીજો કોશ ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે સૂતેલા હોય તેને શયનનો ત્યાગ કરી સૃષ્ટિ કરવામાં મોટો કલેશ થાય ! તેનું સમાધાન કરે છે કે સૂતેલાથી જ બધું થયું છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે ‘જલને વિષે પોઢેલા ભગવાનના નાભિકમળથી બ્રહ્મા થયા;’ એટલે ભગવાન પોઢેલા જ રહ્યા છે. જલમાં પોઢેલા છે એમ કહેવાથી પ્રભુની શય્યા શીતળ અને કોમલ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઈને ભગવાન અથવા માયાની સમીપમાં જેવું તે શયન કહેવાય છે, તેવું શયન ભગવાનમાં કેવી રીતે હોઈ શકે ? તેવી શંકાનું નિરાકરણ કરે છે કે ‘ભગવાન યોગનિદ્રાનો વિસ્તાર કરે છે.’ ખરી રીતે ભગવાન પોઢતા નથી, પણ ભગવાનની નિદ્રા નામની યોગભૂત કોઈ શક્તિ છે, તે જીવોના કલેશોનો નાશ કરનારી છે અને જીવોને પોતાના તરફ આણે છે, એટલે જીવોને તે ભગવાનની સમીપમાં મૂકે છે અને

શુદ્ધ રહેલા આનંદને પ્રકટ કરે છે. તે નિદ્રા નાનકડી છે, તેથી તેને પોતાના સ્વરૂપમાં વિસ્તારીને કાર્ય કરવા યોગ્ય મોટી કરી છે; એટલે સૃષ્ટિના ઉપયોગ માટે કાર્ય કરી શકે તેવી કરી છે. તે આનંદને માટે પ્રયત્ન કરનારાઓ વડે જ સૃષ્ટિ થાય છે, તેવી રીતે ભગવાનમાં પણ થયું, એમ બતાવવા માટે 'નાભિ-હૃદય કમળમાંથી બ્રહ્મા થયા' એમ કહ્યું છે. પોતાના ઉદરમાં જગત છે તે જણાવવા માટે નાભિ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. કમળ સુકાંઠ ન જાય તે માટે હૃદય પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. કમળ ત્રૈલોક્યાત્મક છે. તેવું કમળ નાભિમાં રહેલું છે, એમ કહેવાથી ભગવાનના માહાત્મ્યની સૂચના કરી છે. એ નાભિ-માંથી આ પહેલું જ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું છે; તેથી તેનું નામ પણ 'બ્રહ્મા' રાખેલું છે, તેમ જ કર્તાપણું હોવાથી તે સ્વતંત્ર છે તે બતાવવા માટે બ્રહ્મા એમ પુલ્લિંગ-નો નિર્દેશ કર્યો છે. તે બ્રહ્મથી મરીચિ વગેરે પણ ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓને હુકમ કરનાર આ બ્રહ્મા છે, તે બતાવવા માટે સૃષ્ટિ કરનારાઓના પતિ તરીકે કહેલા છે. પતિ કહેવાથી તેની આજ્ઞાને ઓળંગી શકાય નહિ, તેમ સૂચવ્યું છે. (૨)

આથી સૂતેલા ભગવાનથી જ દરેક લોકો ઉત્પન્ન થયા છે આમ કહ્યું. હવે તેઓનું સ્થાન કહેવાને માટે, 'લોક' શબ્દનો અર્થ 'ભુવન' કહેવાય છે. અને તે લોકને જડપણું છે, તેથી પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થવું ઘટતું નથી, અને પોઠેલાને ઉત્પન્ન કરવું તે પણ શક્ય નથી, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે. પુરુષ શરીરનાં મોટાં અવયવો જ લોકરૂપ થયાં એમ નિરૂપણ કરે છે:

यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः :

तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—જેના અવયવનાં સારાં સ્થાનો વડે લોકનો વિસ્તાર કલ્પાયેલો છે, તે વિશુદ્ધ, વૃદ્ધિ પામેલું, સત્ત્વાત્મક, ખરેખર ભગવાનનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ:—તે ભગવાન યુક્તિ વડે, વૃક્ષની માફક મધ્ય ભાગમાં રહે છે એમ જણાય છે, ખરી રીતે તો બીજાત્મક પ્રભુની સર્વ સ્થળે ગતિ છે અને તેથી તે દરેક કાર્યમાં નિવેશ કરીને રહેલા છે. આ દેહ બિધ્વંગોળાકાર છે. જે જે અવયવો જેવી જેવી રીતે રહેલાં છે અને તેથી જે જે લોકોની કલ્પના થાય છે, તેનું આગળ દ્વિતીય સ્કન્ધમાં નિરૂપણ થશે કે "પાતાલ છે તે ભગવાનનું પાદમૂલ છે" વગેરે વગેરે.

ત્યારે તો પોતાના શરીરમાં લોકોનું નિર્માણ કરવાથી લોક નાનકડા બની જશે; તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે 'તે લોકનો વિસ્તાર કલ્પાયેલો છે.' એવી રીતે લોક અને મનુષ્યોનું નિર્માણ કરવાથી અવતારનું પ્રયોજન

કહીને, ખીજાં બ્રહ્માંડોની માફક આ પણ કેવળ જડ હશે, એવી શંકા કરીને, પહેલાં કહેલા અવતાર રૂપનો ઉપસંહાર કરવા માટે તેનો અનુવાદ કરે છે કે “તે પહેલાં કહેલું બ્રહ્માંડરૂપ ભગવાનનું જ છે, ખીજું કાંઈ પણ નથી.” તેમજ જો અવ્યયથી ભગવાનના બ્રહ્માંડરૂપમાં ઉપપત્તિ (પ્રમાણરૂપ પ્રાપ્તિ) થાય છે; આવો અભિપ્રાય છે.

ભગવાનનું તો પ્રાકૃતરૂપ જ નથી; ભગવાન તો શુદ્ધ સત્વાત્મક છે, ત્યારે બ્રહ્માંડને દેહપણું શી રીતે સંભવે? એમ શંકા કરીને કહે છે કે ‘આ શરીર શુદ્ધ સત્વાત્મક છે.’ અને તે શાંત નથી પણ સર્વ કાર્ય કરવાને તે તૈયાર છે. રજોગુણનો સંબંધ નથી તો પણ કાર્ય કરવામાં ઉન્મુખ છે એમ ખતાવવા માટે ઝર્જિત કહેલ છે; એટલે હર્ષથી જે પ્રપુલ્લિત થાય તે ઝર્જ કહેવાય. તે રજોગુણ વગર પણ ભગવાનના આવેશથી થાય છે. (૩)

શંકા કરે છે કે બ્રહ્માંડનો પરિગ્રહ તો કારણપણાથી પણ સંભવે છે, ત્યારે નિશ્ચયરૂપ તેને દેહપણું શા માટે? તેનું સમાધાન કરે છે કે:

પश्यन्त्यदो रूपमद्भ्रचक्षुषा

सहस्रपादोरुमुजाननाद्भुतम् ।

सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं

सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—યોગીઓ જ્ઞાનદષ્ટિથી આ રૂપને દેખે છે. તે રૂપમાં હજારો ચરણ, હજારો સાથળ, હજારો હાથ, હજારો મુખ અને હજારો મસ્તક છે, તેમજ હજારો મસ્તકમાં હજારો કર્ણ, નેત્ર, નાસિકા છે; તેથી તે અદ્ભુત દેખાય છે, અને હજારો મુકુટ, વસ્ત્ર તેમજ કુંડલોથી શોભાયમાન છે.

ભાવાર્થ:—યોગીઓને યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મ વડે સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેજ ભગવાનના અવતારમાં પ્રમાણરૂપ છે. આ જગત્ પ્રાકૃત નેત્રથી દેખાય છે, પરંતુ પરોક્ષપણાથી પ્રસિદ્ધ આ ભગવાનનું રૂપ પ્રાકૃત નથી. તે રૂપ પૃથિવી વગેરેની માફક કેવળ જડ નથી, તેમ યોગીઓને પણ તેનાં હૃદયમાં દર્શન થતાં નથી, પરંતુ મોટી જ્ઞાનમય દષ્ટિથી દર્શન થાય છે. તે ભગવાનની મૂર્તિરૂપ છે; તેથી તેનું પ્રતિપાદન વેદ કરે છે. તેવી મૂર્તિમાં સંબંધ થતાં તે શરીર પણ, “ચોતરફ જેનાં નેત્ર, મુખ વગેરે છે” એમ વેદે પ્રતિપાદન કરેલા રૂપની માફક ધ્યાન કરવા યોગ્ય થયું છે. અહીં સહસ્ર શબ્દનો અર્થ ‘અસંખ્ય’ તરીકે કરવાનો છે. ગીતાજીમાં “અનેક મુખ અને અનેક નેત્રવાળા સ્વરૂપ”નું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે પ્રમાણે આ સ્વરૂપ પણ હજારો ચરણ, સાથળ, હજાર અને મુખકમળથી ઘણું જ અદ્ભુત છે. અહીં

ક્રિયાશક્તિ જેમાં પ્રધાન છે તેવાં ચાર અંગોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે ખતાવે છે કે ગતિ, સૃષ્ટિ કરવી, ક્રિયા કરવી અને ભાષણ કરવું, એમ ચાર પ્રકારની ક્રિયા કહેલી છે. હવે જ્ઞાનની મુખ્યતાવાળાં અંગો કહે છે કે “ભગવાનનાં હજારો મસ્તકોમાં અસંખ્ય કર્ણ, નેત્ર અને નાસિકાઓ છે. તે ત્રણ જ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જે દેવતાવાળાં તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જિહ્વા ઇન્દ્રિય તો મુખની અંદર છે; તેથી તે તો મુખના નિરૂપણમાં જ આવી ગઇ છે. ત્વચા ઇન્દ્રિય (આમલી) ને નાનાપણું નથી તેથી અહીં લખી નથી. હવે તેનો પરિકર ખતાવે છે કે હજારો મુકુટ, વસ્ત્ર અને કુંડલોથી તે ભૂતિ અત્યંત શોભાવાળી છે.” તેમાં પ્રથમ મુકુટનાં દર્શન થાય, પછી વસ્ત્રોનાં દર્શન થાય અને પછી કુંડલોનાં દર્શન થાય છે તે માટે ક્રમ ખતાવ્યો છે. (૪)

શંકા કરે છે કે “વાણીરૂપ ગાયત્રી ઉપાસના કરે” એ વાક્યની માફક ઉપાસનાના પ્રકાર વડે, જગતને ભગવદ્રૂપપણું હોવાથી તેના ધ્યાન કરવાનો સંભવ છે; માટે નિશ્ચયપણાથી અવતારપણું શી રીતે થાય ? તેના સમાધાન માટે કહે છે:

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् ।

यस्यांशांશેन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—આ સ્વરૂપ, નાના પ્રકારના અવતારોને રહેવાનું સ્થાનક છે અને તેનું બીજ છે. તે અવ્યય છે, જેના અંશથી, અને અંશના અંશોથી દેવ પશુઓ અને મનુષ્યાદિક સર્જાય છે.

ભાવાર્થ:—અવતારોનું મૂળ ભગવાન છે. અથવા મૂળનું અવતરણ તે અવતારનું મૂળ છે. તેમાં તરવોથી ખનાવેલ હોવાથી ભગવાન નથી. તે પુરુષ જે અવતારરૂપ ન થાય તો બીજા અવતારોનું મૂળ પણ ન થઈ શકે, અને અવતારોનો ઉત્કર્ષ એટલે મોટાઈ પણ ન થાય. માટે પુરુષના અવતારપણામાં સંદેહ નથી. તે પુરુષરૂપ મત્સ્યાદિક નાના પ્રકારના અવતારોનું સ્થાનક છે અને અવતારો નીકળવાનું પણ કારણ છે; તેમ તે નાશ વગરનું છે. કંઈની માફક અંકુરની ઉત્પત્તિ થવાથી નાશ થતો નથી. અવતારોનું પ્રયોજન તો પહેલાં કહેલું છે. તે હવે વિસ્તારથી કહે છે કે જેનો અંશ બ્રહ્મા થયા છે, તે બ્રહ્માનો અંશ મરીચિ વગેરે ઋષિઓ થયા છે, અથવા જઘન ચરણ વગેરે થયાં છે, તેઓથી સત્વગુણ જેમાં પ્રધાન છે તેવા દેવાદિક થયા છે. (૫)

આમ પુરુષોનો અવતાર કહીને, તેની અંશસૃષ્ટિમાં તેના જેવી જ પ્રકૃતિવાળા અવતારોને એકવીશ પ્રલોકોથી કહે છે:

स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।

वचरं दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—તેજ નારાયણ પ્રભુ, સનતકુમારરૂપે પ્રથમની સૃષ્ટિમાં થયા અને બ્રહ્માણુ સ્વરૂપે લોકમાં કોઈથી પણ ન થઈ શકે તેવું અખંડ બ્રહ્માચર્ય પાળ્યું.

સાવાર્થ:—દરેક સ્થળે અવતારનું નામ અને પ્રયોજન કહેવાય છે. વૈકુંઠમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવવું તેને અવતાર કહે છે. તે અવતારો સમાન હોવાથી આવેશ અને અવતારમાં તફાવતથી એમ નિરૂપણ કર્યું છે, ત્યાં નીચે પ્રમાણે કારિકાઓ છે:

સત્ત્વરૂપશરીરેષુ બ્રહ્મણઃ સંક્રમઃ સ્મૃતઃ ।

અશુદ્ધશુદ્ધભેદેન શરીરાણામતો દ્વિધા ।

કાર્યકાલે સંક્રમણમાવેશઃ સર્વદા પરમ્ ॥૧॥

સત્ત્વરૂપ શરીરોમાં બ્રહ્મનું આવવું થાય છે, તે “અવતાર” કહેવાય છે. તે આવવું અશુદ્ધ અને શુદ્ધ એમ બે પ્રકારથી થાય છે. કાર્યના સમયમાં આવવું તે ‘આવેશ’ કહેવાય છે અને અવતારનું રૂપ હમેશાંનું છે. (૧)

તેમાં વૈષ્ણવ તંત્રમાં તેનો નિર્ણય કહેલો છે તે અવતાર અને આવેશના ભેદનો નિશ્ચય કરવા માટે છે.

ક્રિયાશક્ત્યા જ્ઞાનશક્ત્યા ચાવતારં કરોત્યજઃ ।

વારાહાદિસ્વરૂપેષુ બલકાર્યં જનાર્દનઃ ॥૨॥

દત્તવ્યાસાદિરૂપેષુ જ્ઞાનકાર્યં તથા પ્રભુઃ ।

મત્સ્યકૂર્મવરાહાશ્ચ તિંહવામનભાર્ગવાઃ ॥૩॥

રાઘવઃ કૃષ્ણબુદ્ધૌ ચ કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્તથા ।

કપિલો દત્ત ઋષભઃ શિશુમારો રુચેઃ સુતઃ ॥૪॥

નારાયણો હરિઃ કૃષ્ણસ્તાપસો મનુરેવ ચ ।

મહિદાસસ્તથા હંસઃ સ્ત્રીરૂપો હયશીર્ષવાન્ ॥૫॥

તથૈવ વડવાવકત્રઃ કલ્કી ધન્વન્તરિઃ પ્રભુઃ ।

ઇત્યાગ્રાઃ કેવલો વિષ્ણુર્ન વિશેષોઽન્ન કશ્ચન ॥૬॥

ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ વડે અજન્મા ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે. તેમાં માયાને નિવૃત્ત કરનારા ભગવાને, વારાહાદિ સ્વરૂપોમાં ક્રિયાશક્તિથી બલનું કાર્ય કરેલું છે. (૨) દત્તાત્રેય વ્યાસજી વગેરે સ્વરૂપોમાં પ્રભુએ જ્ઞાન-કાર્ય કરેલું છે. મત્સ્યાવતાર, કૂર્માવતાર અને વારાહવતાર, શ્રીનૃસિંહજી, વામનજી, પરશુરામ, શ્રીરામચંદ્રજી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, બુદ્ધ ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસજી, કપિલ ભગવાન, દત્તાત્રેય, ઋષભદેવજી, ઋષિના પુત્ર શિશુમાર, ધર્મના પુત્ર નારાયણ, હરિ, તપશ્ચર્યા કરનારા કૃષ્ણ, (સાંબને ઉત્પન્ન કરવા માટે કૃષ્ણે

તપ કર્યું હતું એમ ક્ષેપુરાણાદિકમાં છે તે ખીજા કલ્પના કૃષ્ણ છે), સ્વાયંભુવ મનુ, મહિદાસ, હંસ, મોહિની, હયગ્રીવ ભગવાન વડવાવક્ર, કલ્કી ભગવાન, ધન્વંતરિ વૈદ્ય, ઇત્યાદિ કેવળ વિષ્ણુ ભગવાન જ છે; તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિશેષ નથી. (૩-૪-૫-૬)

હવે આવેશાવતારનું નિરૂપણ કરે છે:

શ્રીબ્રહ્મરુદ્રશેષાશ્ચ વીન્દ્રેન્દ્રઃ કામ એવ ચ ।

કામ પુત્રોઽનિરુદ્ધશ્ચ સૂર્યશ્ચન્દ્રો વૃહસ્પતિઃ ॥૭॥

ધર્મ ઇષાં તથા માર્યા દક્ષાગ્રા મનવસ્તથા ।

મનુપુત્રાશ્ચ ઋષયો નારદઃ પર્વતસ્તથા ॥૮॥

કશ્યપઃ સનકાગ્રાશ્ચ બ્રહ્માગ્રાશ્ચૈવ દેવતાઃ ।

ભરતઃ કાર્ત્તવીર્યશ્ચ વૈન્યાગ્રાશ્ચક્રવર્તિનઃ ॥૯॥

ગયશ્ચ લક્ષ્મણાગ્રાશ્ચ ત્રયો રોહિણિનન્દનઃ ।

મનુમ્નો રૌક્મિણેયશ્ચ તત્પુત્રાશ્ચાનિરુદ્ધતઃ ॥૧૦॥

નરઃ ફાલ્ગુન ઇત્યાગ્રા વિશેષાવેશિનો હરેઃ ।

ઈહોક્તિરવિશેષેણ સામાન્યત ઇતિ સ્ફુટમ્ ॥૧૧॥

લક્ષ્મી, બ્રહ્મા, રુદ્ર, શેષ, ગરુડ, ઇન્દ્ર, કામ, કામના પુત્ર અનિરુદ્ધ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, બૃહસ્પતિ, ધર્મ, ધર્મની સ્ત્રીઓ, દક્ષ વગેરે પ્રજાપતિઓ, મનુઓ, મનુના પુત્રો, ઋષિઓ, નારદ, પર્વતઋષિ, સનકાદિ ચાર કુમારો, બ્રહ્માદિ-દેવતાઓ, ભરતરાજ, સહસ્રાર્જુન, પૃથુરાજ વગેરે ચક્રવર્તીઓ, ગય, લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન, રોહિણીના પુત્ર બલરામ, રુક્મિણીના પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, અનિરુદ્ધના પુત્રો, નરરૂપે રહેલા અર્જુન, આ બધા હરિભગવાનના વિશેષ આવેશવાળા છે. અહીં કોઈની પણ વિશેષતા બતાવ્યા વગર સ્ફુટ રીતે સમજી શકાય તે પ્રમાણે સામાન્યપણાથી નિરૂપણ કરેલું છે. (૭ થી ૧૧)

તેમાં પ્રથમ બ્રહ્માથી સનકાદિ ઉત્પન્ન થયા છે. તેઓમાં ભગવાનનો આવેશ છે. તેનું પ્રયોજન બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું છે. જીવને તો ઇન્દ્રિયો હોવાથી બ્રહ્મચર્ય હોઈ શકે નહિ. જ્યારે ભૂખ લગાડનાર અગ્નિ થયો, એટલે તેનું સહન કરવું અશક્ય છે. ભૂખને શાંત કરવા માટે ઉપાય કરવો જ જોઈએ. તેમ ખીજના આધારભૂત કામ માટે પણ સમજવાનું છે. ભૂખને શાંત કરવા માટે જેટલે અંશે જલપાન છે તેવી રીતે કામને શાંત કરવા સ્ત્રીઓનું જોવું, સ્ત્રીઓ સાથે વાર્તાલાપ કરવો, વગેરે છે. ત્યાં પણ અન્ન વડે ક્ષુધાની શાંતિ થઈને તૃપ્તિ થાય છે તેમ સ્ત્રી વડે, ખીજના આધારભૂત કામાગ્નિને શાંત કરી તૃપ્તિ થાય છે; તેથી ઇન્દ્રિયોવાળા જીવને બ્રહ્મચર્ય સંભવે નહિ. તેમાં પણ સ્ત્રીઓનું

સ્મરણ કર્યા વગર મનથી જ વીર્યને ધારણ કરી રાખેલું તે પ્રહ્લચર્ય કહેવાય છે. તેનું પ્રહ્લચર્ય ભગવાનના આવેશથી જ થાય, તે સારુ પ્રથમ સનત્કુમારનો અવતાર છે. તેજ નારાયણ દેવ. પ્રભુએ, પ્રહ્લચર્યનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે પ્રથમ સનત્કુમારનું રૂપ ધારણ કર્યું. જેમ બીજ ઉપર જલનો સંબન્ધ થવાથી તેની વૃદ્ધિ થઈ વૃક્ષ થાય છે, તેમ સ્ત્રી વડે શરીરના બીજની વૃદ્ધિ થઈને યૌવન થાય છે. ત્યાં જલ ન હોય તો જેમ હમેશાં કેવળ બીજભાવ રહે છે, તેમ સ્ત્રીના સંબન્ધનો અભાવ હોવાથી તેઓ હમેશાં કુમારાવસ્થામાં જ રહે છે. “કુમાર” શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે જેનાથી કામદેવ તુચ્છ થાય છે; એટલે કામદેવની શક્તિ તેના ઉપર ચાલી શકતી નથી. સનત્કુમાર ભગવાને લોકમાં પ્રસિદ્ધ પામેલું અને કોઈથી પણ ન થઈ શકે તેવું, અખંડિત પ્રહ્લચર્ય પાળ્યું છે. એટલે તેનું પ્રહ્લચર્ય ક્યારે પણ ખંડિત થયું નથી, જે પ્રહ્લચર્યનો દરેક વખતે નાશ થવાનો સંભવ રહે છે.

द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीम् ।

उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—આ જગતનું નિર્માણ કરવા માટે રસાતાલમાં રહેલી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરશે, એવી ઇચ્છાવાળા યજ્ઞાત્મક પ્રભુએ બીજનું વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

ભાવાર્થ:—સ્વર્ગાદિકમાં આ જગતનું નિર્માણ કરે તો આ જગતનો બહોળો વિસ્તાર ન થઈ શકે, કારણ કે સ્વર્ગાદિક કર્મભૂમિ નથી. ખેતરમાં બીજ વાવવાથી ફળ થાય છે, તેમ જેમાં કર્મ કરે તેનું ફળ થાય છે તે “કર્મભૂમિ” કહેવાય છે. તેથી સ્વર્ગાદિક કર્મભૂમિ ન હોવાથી ત્યાં જગતનો વધારો ન થાય; તે માટે ભગવાને વરાહનો અવતાર ધારણ કરી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો. એ બીજો અવતાર છે. આ અવતારનો વિશેષ વિચાર દ્વિતીય સ્કંધમાં થશે. અહીં તો કેવળ નામનિર્દેશ કર્યો છે. આદિ વારાહકલ્પમાં પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, એમ બતાવવા માટે અહીં બન્ને વરાહનું સ્વરૂપ બતાવેલું નથી. અને આદિ વરાહમાં થયેલી પૃથ્વી રસાતલમાં છે વગેરેનો વિરોધ આવે છે તેનું સમાધાન આગળ તૃતીયસ્કંધના તેરમા અધ્યાયમાં કહેલું છે. એ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આ પુરુષનો અવતાર નથી. પણ યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા, ધર્મરૂપ ભગવાનનો અવતાર છે, કારણ કે આ અવતાર ક્રિયાશક્તિનો છે, અને યજ્ઞ ક્રિયારૂપ જ છે, તેથી યજ્ઞાવતારપણું છે. વેદમાં કહેલું છે કે “પશુઓમાં વરાહ મનુષ્યરૂપ છે” તેથી તે અશ્વમેધાદિકરૂપથી ક્ષત્રિયોમાં રહેલ છે, તેથી પ્રથમ સનકાદિ બ્રાહ્મણનો અવતાર થયા પછી આ અવતાર થયો છે, તેથી આ અવતારને ક્ષત્રિયપણું પ્રાપ્ત થાય છે. (૭)

તૃતીયમૃષિસર્ગે ચ દેવર્ષિત્વમુપેત્ય સઃ ।

તન્ત્રં સાત્વતમાચષ્ટ નૈષ્કર્મ્યં કર્મણાં યતઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે પુરુષે, ઋષિઓની સૃષ્ટિને પામીને, અને ત્રીજા અવતારરૂપે દેવર્ષિપણાનું ગ્રહણ કરીને, વૈષ્ણવ તંત્રરૂપ પંચરાત્રશાસ્ત્ર કર્યું, જેનાથી દરેક કર્મનું નિષ્કર્મપણું થઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—નારદજીમાં ભગવાનનો આવેશ છે. ઋષિઓ વેદમંત્રોને જેનારા હોય છે, અને તે કર્મના અંગભૂત છે. તેથી તેને ત્રીજાપણું છે. અથવા દ્રવ્ય દેવતા અને મંત્રના લેહમાં મંત્રને ત્રીજું સ્થાન હોવાથી મંત્રના દ્રષ્ટા ઋષિઓને ત્રીજાપણું છે. પ્રથમ જે પુરુષરૂપ ગ્રહણ કરેલું છે, તેજ પુરુષે, પ્રથમની ઋષિથી સૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થઈને પણ તેમાં અવતારનું કાર્ય જોયું નહિ, તેથી દેવર્ષિપણાને પ્રાપ્ત થઈને, નારદમાં આવેશ કરીને, સાત્વતતંત્ર એટલે વૈષ્ણવ પંચરાત્રરૂપ શાસ્ત્ર કહ્યું. તેમાં ભગવાનની પરિચર્યાનું નિરૂપણ છે. તે નિરૂપણ ભગવાન સિવાય ખીજાથી થઈ શકે નહિ. તેથી નારદજીમાં ભગવાને આવેશ કરીને તે શાસ્ત્ર કર્યું છે. તે શાસ્ત્રમાં લખેલી પરિચર્યા વડે કર્મની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી, કારણ કે પ્રભુની પરિચર્યામાં દરેક કર્મ અંગભાવને લજે છે. એટલે ભગવાન સિવાય કાંઈ કર્મ જ થતાં નથી, અને પરિચર્યાને ભગવાનનું ભક્તિપણું હોવાથી તેના અંગરૂપ સર્વ કર્મોને પણ ભગવદ્દીયપણું થાય છે; તેથી સર્વ કર્મોનું નિષ્કર્મપણું થઈ જાય છે. (૮)

તુર્યે ધર્મકલાસર્ગે નરનારાયણાવૃષી ।

ભૂત્વાત્મોપશમોપેતંમકરોદુશ્ચરં તપઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—એથા અવતારમાં, ધર્મ અને કલાની સૃષ્ટિમાં નર અને નારાયણ એમ બન્ને ઋષિ થઈને, કોઈથી ન થાય તેવું અને આત્માની શાંતિ કરવાવાળું તપ કર્યું.

ભાવાર્થઃ—નર અને નારાયણ ભગવાન ચતુર્થાશ્રમના ધર્મને પ્રતિપાદન કરનારા છે, તેથી તેને ચતુર્થપણું છે. અથવા બ્રહ્મચારીના આશ્રમનો બ્રહ્મચર્ય-રૂપ ધર્મ, ગૃહસ્થાશ્રમનો યજ્ઞરૂપધર્મ, વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓનો ભગવત્પરિચર્યારૂપ ધર્મ, અને સંન્યાસીનો ઉપશમરૂપધર્મ. એમ ચારેય આશ્રમધર્મોમાં ઉપશમ-રૂપધર્મ સંન્યાસીઓનો (ચતુર્થાશ્રમનો) હોવાથી આ અવતારને ચતુર્થપણું છે. અથવા ધર્મની કલા દક્ષની પુત્રીઓ શ્રદ્ધા વગેરે હતી. તેઓની સૃષ્ટિ થઈ ત્યારે મૂર્તિભૂત ધર્મરૂપ મૂર્તિ ધર્મની સ્ત્રી હતી. તે ધર્મ વેદમૂલ છે; તેથી મૂર્તિમાં ઋષિરૂપે નર અને નારાયણ બન્ને પ્રકટ થયા. તેઓનો ધર્મ એક ભક્તિયુક્ત અને ખીજો વૈરાગ્યયુક્ત હોવાથી ધર્મના બે પુત્રો થયા. તેનો ધર્મ પણ બે બે પ્રકારનો થયો; એટલે

ધર્મના ચાર વિભાગ થયા, તેથી પણ આ અવતારને ચતુર્થપણું કહેલું છે. સહસ્રકવચ દૈત્યને મારવા સારુ નરનારાયણનો અવતાર છે. તે હકીકત ખીજા કદપની છે. નારાયણ અવતાર છે અને નરમાં આવેશ છે. તે બન્નેનું તપ જ્ઞાન સાથેનું છે; તે બતાવવા માટે જેમાં આત્માની શાંતિ રહી છે, એમ કહ્યું છે; એટલે દરેક સ્થળે તપ ક્રોધવાળું જેવામાં આવે છે. શાંતિ સહિત તપ લોકમાં દુર્લભ છે તેથી દુશ્વર તપ, એટલે અન્ય કોઈથી ન થઈ શકે તેવું તપ કર્યું છે, એમ લખ્યું છે. (૯)

પञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।

प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—પાંચમા સિદ્ધના ઇશ કપિલ ભગવાન પ્રકટ થયા. તેણે ઘણા કાળથી નષ્ટ થયેલું, સાંખ્યશાસ્ત્ર, કે જેમાં તત્ત્વના સમૂહનો નિર્ણય કરેલો છે, તે આસુરિ નામના ઋષિને જણાવ્યું.

ભાવાર્થ:—સાંખ્યશાસ્ત્ર વેદ પછી થયેલું હોવાથી ચતુર્થાશ્રમના અવતાર નારાયણ પછી સાંખ્યશાસ્ત્રને પ્રવર્તાવનાર કપિલદેવજી પાંચમા થયા છે. પહેલાં પુરાણોમાં સાંખ્ય સિદ્ધ હતું. કાળક્રમે તે પુરાણોનો પ્રચાર નષ્ટ થવાથી અને યોગાદિકની સાથે સાંખ્ય મળી જવાથી, તેના અંગભૂત સંન્યાસનો અભાવ થતાં, સાંખ્યશાસ્ત્ર ડૂબી ગયેલું હતું. તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આ અવતાર છે. વળી પાછું કાલે કરીને ડૂબી જશે ? તો તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે કપિલદેવજી સિદ્ધ પુરુષોના ઇશ છે. સિદ્ધિઓથી જે યુક્ત હોય તે સિદ્ધપુરુષો કહેવાય છે. તેવા સિદ્ધોનાં મન સિદ્ધિ વડે ડૂબતાં નથી, તેથી કાળે કરીને ડૂબવાની શંકા રહેતી નથી. આસુરિ નામના ઋષિને તે શાસ્ત્ર જણાવેલ છે. આ સાંખ્યનું જ્ઞાન સ્ત્રી શૂદ્રોને સાધારણ છે. તેથી તેના પ્રવર્તાવનાર ૨ કપિલદેવજીએ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં તત્ત્વોનો ભેજભેજ ન થાય તે માટે તેઓની જુદી જુદી સંખ્યા બતાવેલી છે. તેમાં કેટલાંક તત્ત્વો સમાનધર્મવાળાં

૧ હજાર વર્ષ તપ કરી હજાર વર્ષ યુદ્ધ કરે ત્યારે એક કવચ કપાય. એવાં હજાર કવચવાળો દૈત્ય હતો. તેથી તેની સાથે હમેશાં યુદ્ધ ચાલુ રાખવા, નર અને નારાયણ વારા ફરતી તપ અને યુદ્ધ કરતા, રાક્ષસ યુદ્ધ વિનાનો રહે તો લોકોના ઉપદ્રવ કરે માટે તેમ ન થાય તે સારુ એક તપ કરે અને ખીજા યુદ્ધ કરે છે હજાર વર્ષ પૂરાં થાય, ત્યારે તપ કરનાર યુદ્ધ કરે એમ નર નારાયણ બન્નેએ તપ અને યુદ્ધ કરીને તે રાક્ષસને માર્યો હતો.

૨ સ્ત્રી અને શૂદ્ર પાપયોનિ છે, તેથી તે વિષયાત્મક છે. તેનું હિત કરવા માટે આ કપિલ અવતાર છે. કપિ એટલે વિષયાત્મક જીવ અને તેને બી એટલે મહત્ત્વ કરનાર થાય છે; એટલે વિષયાત્મક ઉપર અનુક્રમ કરનારા કપિલદેવજી છે.

છે અને કેટલાંક વિરુદ્ધ ધર્મવાળાં છે. તે સંખ્યા બતાવવાનું ક્ષણ એટલું જ છે કે તત્ત્વોના સમૂહનો વિશેષ કરીને નિર્ણય થાય છે. (૧૦)

યોગને છઠ્ઠાપણું હોવાથી તેના પ્રવર્તકનો છઠ્ઠો અવતાર કહે છે:

ષષ્ઠમન્ત્રેરપત્યત્વં વૃતઃ પ્રાસોડનસૂયયા ।

આન્વીક્ષિકીમલર્કાય પ્રહ્લાદાદિભ્યઃ કાચિવાન્ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—છઠ્ઠા અવતારમાં અત્રિની પત્ની અનસૂયાએ પુત્રરૂપે ભાગલા દત્તાત્રેય ભગવાન પ્રકટ થઈને અલર્ક રાજા અને પ્રહ્લાદાદિકને આન્વીક્ષિકી વિધાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

ભાવાર્થ:—અનસૂયાએ ‘મને ભગવાનના જેવો પુત્ર થાય’ એવાં બહાનાથી ભગવાનને જમાડ્યા હતા; તેથી ભગવાન ત્યાં દત્તાત્રેયરૂપે પ્રકટ થયા હતા. અથવા ઇર્ષ્યાના અભાવથી યોગમાર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે.

યોગમાર્ગ જેમાં રહેલો છે. તેવી આત્મવિદ્યાનું નામ આન્વીક્ષિકી છે. દત્તાત્રેય ભગવાને તે અલર્ક રાજાને બતાવી છે. પરંતુ તે રાજા રાજેગુણી હતો. તેથી રાજેગુણી રાજામાં શાસ્ત્રોની નિષ્ઠા હશે કે નહિ, એવો સંદેહ થવાથી પ્રહ્લાદાદિકને તે વિદ્યા બતાવી છે. તે પ્રહ્લાદજી તો પ્રસિદ્ધ છે. (૧૧)

આમ બ્રાહ્મણોનાં છ કર્મો પ્રસિદ્ધ છે; તેથી બ્રાહ્મણોના છ પ્રકાર બતાવવા માટે છ અવતારોનું નિરૂપણ કર્યું. હવે ક્ષત્રિયોમાં શત્રુનો જય, ધર્મમાં નિષ્ઠા અને પ્રજાનું પાલન કરવું, એમ ત્રણ કર્મો પ્રસિદ્ધ છે તે સારુ યજ્ઞ, ઋષભ અને પૃથુ એ ત્રણ અવતારોનું નિરૂપણ અનુક્રમે કરે છે. તેથી બુદ્ધો ક્રમ બતાવવા સારુ તતઃ એમ આરંભ કરીને અવતારોનું નિરૂપણ કરે છે.

તતઃ સપ્તમ આકૂત્યાં ઋત્વેર્ગજ્ઞોઽભ્યજાયત ।

સ યામાચૈઃ સુરગણૈરપાત્સ્વાયમ્ભુવાન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પછી સાતમા અવતારમાં ઋષિની આકૃતિ નામની સ્ત્રીમાં યજ્ઞ ભગવાન થયા. તેણે યામ વગેરે દેવતાઓના ગણ સહિત, સ્વાયંભુવ મનુની રક્ષા કરી.

ભાવાર્થ:—આકૃતિ નામની સ્વાયંભુવ મનુની કન્યા હતી; તેમાં યજ્ઞ ભગવાન રુચિ નામના ઋષિથી થયા છે; તેપણુ તે^૧ પુત્રિકાપુત્ર છે, તેથી

૧. અત્રાતૃકાં પ્રયચ્છામિ કન્યાં તુભ્યં મનોરમામ્ । અસ્યાં યો જાયતે પુત્રઃ મમ પુત્રો ભવિષ્યતિ “ ભાઈ વગરની આ સુંદર કન્યા હું તમને આપું છું. તેનામાં જે પુત્ર થાય તે મારો પુત્ર થશે ” આવી શરતથી આપેલી કન્યાને જે પુત્ર થાય તે પુત્રિકાસુત કહેવાય છે. જો કે સ્વાયંભુવ મનુને પ્રિયવ્રત અને ઉત્તમ એ પુત્રો હતા, તો પણ ત્રીજા પુત્રની ઇચ્છા હોવાથી ઉપરનો કરાર કરી રુચિને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી; તેમાં યજ્ઞ ભગવાન પ્રકટ થયા તેને સ્વાયંભુવ મનુએ રાખેલા છે, તેથી તેને પુત્રિકાસુત કહેલ છે.

સ્વાયંભુવ મનુને ત્યાં યજ્ઞ ભગવાન પુત્રરૂપે થઈને રહેલ છે. બ્રાહ્મણોએ કરેલા યજ્ઞનું ક્ષણ ક્ષત્રિયોને થાય. તેવી રીતે આ યજ્ઞાવતાર 'રુચિ' નામના બ્રાહ્મણથી થયો. તેનું ક્ષણ સ્વાયંભુવ મનુને મળ્યું છે. પહેલા મન્વંતરના યામ વગેરે ચાર પ્રકારના દેવતાઓ સાથે તપ કરીને, તે પછી મન્વંતરનું પાલન કર્યું, એ આ અવતારનું પ્રયોજન છે. ત્રિયત્તાદિક તો બીજા કલ્પમાં રાજાઓ હતા. તે પ્રથમ કલ્પમાં અસમર્થ હતા. એ વૃત્તાંત આગળ કહેવાશે. (૧૨)

અષ્ટમે મેરુદેવ્યાં તુ નાભેર્જાત ઉરુક્રમઃ ।

દર્શયન્વર્ત્મ ધીરાણાં સર્વાશ્રમનમસ્કૃતમ્ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આઠમા અવતારમાં કરેક આશ્રમો વડે નમસ્કાર કરાયેલા અને વીર પુરુષોના માર્ગને બતાવનારા, ભગવાન, નાભિરાજની મેરુદેવી સ્ત્રીમાં થયા.

ભાવાર્થ:—જ્યારે દેશ અને કાલ સ્વસ્થ હોય ત્યારે સર્વ આશ્રમોના ધર્મ પ્રવૃત્ત થાય છે; તે માટે યજ્ઞ પછી ઋષભદેવજીની કથા છે. પહેલાં જણાવેલા ક્રમની જરૂર આગળ પણ છે, તેથી 'આઠમા' વગેરે સંખ્યાનો પ્રયોગ કર્યો છે. મેરુદેવી મેરુની પુત્રી હતી. તેમાં ઋષભદેવજી થયા છે તો તેનામાં માતાના ગુણો હશે ? તે શંકા દૂર કરવા માટે મૂળમાં તુ શબ્દ મૂક્યો છે. અથવા બુદ્ધાવતારની માફક આ અવતાર પણ વેદવિરુદ્ધ થશે, તેવી શંકાનું સમાધાન કરવા માટે તુ શબ્દ છે. આ ઋષભદેવજી ગુણાવતાર વિષ્ણુનો અવતાર છે, તે કહેવા માટે ઘણા પરાક્રમવાળા જણાવેલ છે. ઋષભદેવ ભગવાને નિરૂપણ કરેલા સંન્યાસધર્મમાં મુખ્ય ધૈર્ય સાધન છે; એટલે ધૈર્ય સિવાય સંન્યાસ રહી શકે નહિ જ. સંન્યાસ છેવટનો આશ્રમ હોવાથી દરેક પુરુષે તેને નમસ્કાર કર્યા છે. નિવૃત્તિમાર્ગમાં આ છેલ્લામાં છેલ્લી દશા છે, પરંતુ છેવટનો આશ્રમ હોવાને લીધે ત્યાં કોઈ પણ બંધન હોતું નથી, તેથી પાખંડપણાની સંભાવના થશે ! તો તેની નિવૃત્તિ સારુ કહે છે કે તે ભગવાનને દરેક આશ્રમવાળા નમસ્કાર કરે છે. (૧૩)

ઋષિભિર્યાચિતો ભેજે નવમં પાર્થિવં વપુઃ ।

દુર્ગ્ધેમામોષધીર્વિપ્રાસ્તેનાયં સ ઉશત્તમઃ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—ઋષિઓએ પ્રાર્થના કરેલા ભગવાને નવમું પૃથુરાજનું શરીર પ્રહણ કર્યું. અને હે બ્રાહ્મણો, આ પૃથ્વીમાંથી ઓષધિઓનું દાહન કર્યું; તેથી તે આ ભગવાન ઘણા જ મનોહર છે.

ભાવાર્થ:—પૃથુનો અવતાર આવેશી છે; કારણ કે પૃથુના સખન્ધવાળું શરીર પ્રહણ કર્યું, તેમ મૂલમાં જ વાક્ય છે. અને પ્રથમ નિરૂપણ કરેલા છે તે પુરુષ જ આ છે; તેથી મૂળમાં સઃ (તે) લખેલ છે. " રાજાઓનું કલ્યાણ, પ્રજાનું પાલન કરવામાં જ છે " એમ કહેલું છે, તેથી અને ભગવાન સર્વના

આત્મા છે, તેથી સર્વનું હિત કરનારા ધર્મ પૃથુરાજમાં છે. ઋષભદેવ ભગવાનના ધર્મ કરતાં પણ ઉત્તમ છે, તેથી પૃથુ ભગવાનનો નવમો અવતાર છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે તેનો પિતા વેન દુષ્ટ હતો, તેનાથી અવતાર કેમ થયો ? ત્યાં કહે છે કે ઋષિઓએ પ્રાર્થના કરવાથી તે અવતાર થયો છે, જો કે તે સાક્ષાત્ નથી તો પણ પૃથુના શરીરમાં આવેશ છે. તેણે ગાયરૂપ પૃથ્વી બનાવીને તેમાંથી ઓષધિનું દોહન કર્યું છે. ત્યાં દોહન કરવાનો અર્થ બતાવનાર ક્રિયાપદ અદુગ્ધને બદલે દુગ્ધ એમ ભૂતકાળ બતાવેલ છે. અથવા દોગ્ધા (દોહનારા એવું પદ પણ નીકળે છે. પૃથ્વી દોહવી તે અલૌકિક કામ છે, તે માટે અહીં અલૌકિક પ્રયોગ કરેલો છે. તેમ જમાં (આ પૃથ્વીને) અને ઓષધી: (ઓષધિઓને) આવી રીતે દોહન કાર્યમાં બે કર્મ કહેલાં છે. પૃથ્વીને દોહવી તે અભીષ્ટ છે. તે પૃથ્વીમાંથી ઓષધિ દોહી લેવી તે પણ અભીષ્ટ છે; તેથી બે કર્મ આપ્યાં છે. એમ જ્યાં બે કર્મો હોય ત્યાં આવું સમજવાનું છે. વિપ્રા: (હે બ્રાહ્મણો) સંબોધનનો એવો અર્થ થાય છે કે તમે વિશેષ પૂરનારા છો, એટલે તમે જ દોહીને આ અપૂર્ણ જગતને પૂર્ણ કર્યું છે, એમ બતાવ્યું છે. પૃથ્વીના દોહન માટે જ આ અવતાર છે. તે કાર્ય જીવથી થઈ શકે તેવું નથી. તેથી તે પૃથુ નારાયણ છે. તેમાં વળી ઉપકાર કરનાર પૃથુ ભગવાન છે, તે વધારે છે. તેવો ઉપકાર કરવો બીજા અવતારોમાં પણ દુર્લભ છે; તેથી પૃથુ ભગવાન અત્યંત મનોહર છે. (૧૪)

એમ ક્ષત્રિયભાવ વડે ત્રણ અવતારોનું નિરૂપણ કરીને હવે વૈશ્યભાવે ત્રણ પ્રલોકોથી ચાર અવતારોનું નિરૂપણ કરે છે:

રૂપં સ જગૃહે માત્સ્યં ચાક્ષુષાન્તરસમ્પ્લવે ।

નાન્યારોપ્ય મહીમય્યામપાદૈવસ્વતં મનુમ્ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં જ્યારે પ્રલય થયો ત્યારે ભગવાને માત્સ્યનું રૂપ પ્રહુણ કર્યું હતું, અને પૃથ્વીરૂપ નાવમાં બેસાડીને વૈવસ્વત મનુની રક્ષા કરી.

ભાવાર્થ:—છેતરીને કાર્ય સિદ્ધ કરવું તે વૈશ્યનું લક્ષણ છે; કારણ કે “જેમાં સાયુ અને જૂઠું આવે તે વણિકપણું કહેવાય છે,” એવું વાક્ય છે. એથી એક છેતરનાર છે અને બીજું નથી. એટલે અહીં અવતારમાં રૂપ છેતરનાર છે અને વચન છેતરનાર નથી. વૈશ્યમાં તેથી ઊલટું હોય છે; તેથી વૈશ્યનું રૂપ છેતરનાર નથી, પણ વચન છે. ચાક્ષુષમનુનો મન્વંતર થયા પછી પ્રલય બાધિત છે; એટલે કદપની સમાપ્તિ થાય ત્યારે બ્રહ્માનો દિવસ પણ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે પ્રલય થાય છે. તે એક કદપમાં ચૌદ મન્વંતરો થાય છે, તેથી કદપની સમાપ્તિ ચૌદમા મન્વંતર પછી થાય છે; અને ચાક્ષુષમનુ છઠ્ઠા છે, તેથી તેના મન્વંતર પછી પ્રલય ઘટતો નથી, તેથી તેને બાધિત કહ્યો છે;

માટે આ પ્રલયને કેટલાક માયિક માને છે. પરંતુ ખરી રીતે તે સ્વાયંભુવ વગેરેના ક્રમ પ્રમાણે દરેક કલ્પમાં ચૌદ^૧ મનુઓ થતા નથી; કેમકે અધિકારીઓને રમુક્તિ થવાનો સંભવ છે; માટે કેઈ કલ્પમાં ચાક્ષુષમનુ પણ ચૌદમા મનુ તરીકે થઈ શકે છે. દરેક કલ્પમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભેદથી તે તે મનુ પ્રથમ થાય છે; એટલે સાત્ત્વિક કલ્પમાં સાત્ત્વિક મનુ પ્રથમ થાય; રાજસ કલ્પમાં રાજસ મનુ અને તામસ કલ્પમાં તામસ મનુ પહેલાં થાય છે, તેથી ક્યારેક ચાક્ષુષમનુ ચૌદમા થાય તે તે વિરુદ્ધ નથી. ચાર સાત્ત્વિક, પાંચ રાજસ અને પાંચ તામસ, એમ ચૌદ મન્વંતર છે; માટે ઘણાં વાક્યોના અનુસારે જણાવેલો પ્રલય થયો યોગ્ય છે. તેથી પ્રલયને માયિક કહેવો યોગ્ય નથી. માર્કંડેયઋષિએ જ્યેલા પ્રલયનું માયિકપણું છે તે તે ત્યાંજ સ્કુટ કહેલું છે; તેથી તેને માયિક કહેવામાં દોષ નથી; પરંતુ આ પ્રલયને ક્યાંય માયિકપણું^૩ કહેલું નથી. પૃથ્વી દેવતારૂપ છે. તેથી તેને નૌકારૂપપણું સંભવે છે. વળી તે બીજા મન્વંતરમાં વિવસ્વાનથી ઉત્પન્ન થયેલ છે અને આ મન્વંતરમાં અધિકારી થાય છે, તેથી પણ તેને માયિકપણું ઘટતું નથી. ભક્તની રક્ષા કરવી તે અવતારનો ધર્મ છે. તેથી વૈવસ્વત મનુની રક્ષા કરી છે. વૈવસ્વત મનુ નામ આપેલ છે તે ભવિષ્યમાં થનારું નામ છે; કારણ કે રક્ષા કરી તે વખતનું નામ સત્યવ્રત^૪ હતું. (૧૫)

૧ મત્સ્યપુરાણમાં વૈવસ્વત મનુ પછી સાવર્ણિ, રૌચ્ય, ભૌત્ય, મેરુસાવર્ણિ, ઋતુ, ઋતુધાર્ય, અને વિષ્વક્ષેન, એમ સાત મનુઓ કહેલા છે અને માર્કંડેયપુરાણમાં પાંચમા સાવર્ણિ, છઠ્ઠા રૌચ્ય અને સાતમા ભૌત્ય, એમ સાત લખેલા છે. આમ તે અન્ને પુરાણોમાં એક ક્રમ નથી. તેથી દરેક કલ્પમાં જુદા જુદા ક્રમથી મનુઓ થાય છે.

૨ “ તે ભક્ત હોવાથી મુક્ત થાય છે ” એમ મત્સ્યપુરાણમાં કહ્યું છે. તેમ જ પોતાની કાર્તિ માટે ચરાચર આ જગતને ઉત્પન્ન કરીને કલ્પનો દિવસ જાય ત્યારે તે ભક્ત બ્રહ્માજી સાથે મુક્ત થાય છે.

૩ અષ્ટમ સ્કંધના ચોવીસમા અધ્યાયમાં સાતમા આઠમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે કલ્પને અંતે બ્રહ્માનો નૈમિત્તિક પ્રલય હતો, ત્યારે ભૂલોક વગેરે ત્રણ લોકો સમુદ્રમાં ડૂબેલા હતા. અને બ્રહ્માજીને નિદ્રા આવી ગઈ, ત્યારે તેના મુખમાંથી નીકળેલા વેદને હયગ્રીવ નામનો દૈત્ય લઈ ગયો. પછી ૩૨મા શ્લોકમાં ભગવાને સત્યવ્રત રાજાને કહ્યું કે આજથી સાતમે દિવસે પ્રલય થશે. તે પછી ૩૭મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે જ્યાંસુધી બ્રહ્માની રાત્રિ રહેશે ત્યાંસુધી હું નાવ લઈને ફરીશ. તેથી જ રીતે નવમસ્કંધના પ્રથમાધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં પરીક્ષિત રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો છે, ત્યાં કહ્યું છે કે સત્યવ્રત રાજાએ ગયા કલ્પમાં ભગવાનની સેવાથી જ્ઞાન મેળવ્યું છે; તેથી ચૌદમા ચાક્ષુષ મન્વંતરને અંતે પ્રલય થવો સિદ્ધ જ છે.

૪ જેમ કન્યાનો વિવાહ ન કર્યો હોય પણ સગપણ કર્યા પછી પુત્રની વહુ કહેવાય છે, તેવી રીતે મનુ થવાનું વરદાન ભગવાને આપેલું હોવાથી વૈવસ્વત મનુ તરીકેનું નામ ભવિષ્યમાં થનારું છે.

સુરાસુરાણામુદર્ધિ મથ્નતાં મન્દરાચલમ્ ।

દધ્ને કમઠરૂપેણ પૃષ્ઠ એકાદશે વિભુઃ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—દેવતાઓ અને અસુરો સમુદ્રનું મંથન કરતા હતા, ત્યારે સમર્થ ભગવાને અગિયારમા અવતારમાં કાચખાના રૂપથી પીઠ ઉપર મંદરાચલ પર્વતને ધારણ કર્યો.

ભાવાર્થઃ—કપટથી અમૃતમંથન કરવા માટે પ્રવૃત્તિ છે, તેથી કૂર્માવતાર પણ દૈત્યોને છેતરનાર છે અને દેવોનું હિત કરનાર છે, તેથી આ અવતારને વૈશ્યમાં ગણ્યો છે. મત્સ્યાવતાર ચાક્ષુષ મન્વંતર પછી પ્રલયમાં કહેલો છે અને પછી અગિયારમો અવતાર કૂર્મ છે; તેથી તેના પહેલાના મત્સ્યાવતારને દશમ અવતાર તરીકે કહેવો જોઈએ. તેમ નવમા અવતારના પૃથુ લખ્યા પછી અને અગિયારમા કૂર્મની પહેલાં મત્સ્યાવતાર છે, તેથી પણ મત્સ્યાવતાર દશમો થાય છે. ત્યારે મન્વંતરનાં કર્મનો વિચાર કરતાં કૂર્માવતાર ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં છે. તે પહેલાંનો મત્સ્યાવતાર હોવાથી પ્રલયને માયિકપણું સિદ્ધ થશે, એવી શંકા ન થાય તે માટે કહે છે કે મત્સ્યાવતાર પૂર્વ કલ્પમાં રહેલો છે, તેથી કુમનો બાધ આવશે નહિ. તેમ અહીં વચનનું આધિપત્ય હોવાથી કૂર્માવતાર અગિયારમો છે, એમ પછી પણ સમજવાનું છે. વળી સમુદ્રમંથન વખતે પહેલાં દેવોએ વાસુકિ નાગનું મુખ પકડ્યું, તેનું કારણ એટલું જ કે મુખ તો દૈત્યોને પકડાવવાનું હતું, પરંતુ તેમ કહેવાથી દૈત્યો કબૂલ થાય નહિ, તેથી પ્રથમ પોતે નાગનું મુખ પકડ્યું, એટલે દૈત્યો મુખ પકડવા તૈયાર થયા—ઇત્યાદિ કાર્ય કરવાથી છેતરવાપણું સિદ્ધ થાય છે, તેથી વૈશ્યપણું છે. તેમ મત્સ્યાવતાર કરતાં આમાં કાપટ્ય ઘણું છે, તેથી આ અવતારને અગિયારમો કહ્યો છે. સમુદ્રમંથન વખતે જ્યારે મંથનના સાધનરૂપ રવૈયાના સ્થાનકે મંદરાચલ હતો, તેને કચ્છપાવતાર ધારણ કરી પીઠ ઉપર ધારણ કર્યો હતો; એમ જલમાં આધાર વગર પર્વતને ધારણ કરીને રહેવું, એ જીવથી થઈ શકે નહિ; તે અવતારનું કાર્ય છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે કાચખાની પીઠ તો ઘણી જ ચીકણી હોવાથી પર્વતનું ધારણ કેવી રીતે સંભવે ? તે માટે કહે છે કે તે “વિભુ” છે; એટલે સર્વ કરવાને સમર્થ છે. (૧૬)

૧ ભગવાને પહેલાં જ દેવતાઓને સમુદ્રમંથન કરવાની સલાહ આપી ત્યારે કહ્યું હતું કે જેમ સર્પ કરંડિયામાં પુરાયેલ હોય ત્યારે તે બહાર ફરનારા ઉંદરની સાથે મિત્રતા કરે છે અને કરંડિયાની અંદર દાણાનો લોભ આપી તેની પાસે કરંડિયો તોડાવે છે, અને જ્યારે ઉંદર તે પ્રમાણે છિદ્ર કરી કરંડિયામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે સર્પ તેનું ભક્ષણ કરી જાય છે, તેમ તમે દેવતાઓ પણ દૈત્યો સાથે મિત્રતા કરી સમુદ્રમંથનદ્વારા અમૃત ઉત્પન્ન કરો; પછી દૈત્યોને કેવળ ક્લેશ જ થશે, રૂગરૂપ અમૃત તમને પ્રાપ્ત થશે, એમ સમજાવીને સમુદ્રમંથન કર્યું, ત્યારે તેમાં મંદરાચલ પર્વત ધારણ કરવા ભગવાન કાચખો થયા છે, તે કપટપણું બતાવ્યું છે.

એક અવતારમાં બે અવતારપણું થયું તે કહે છે:

ધાન્વંતરં દ્વાદશમં ત્રયોદશમમેવ ચ ।

અપાયયત્સુરાનન્યાન્મોહિન્યાઽમોહયત્સ્ત્રિયા ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—ધન્વંતરિનો અવતાર બારમો અને તેરમો છે; તે અવતારથી મોહિની સ્ત્રી વડે, અસુરોને મોહ કરનાર ભગવાને દેવતાઓને અમૃતપાન કરાવ્યું.

ભાવાર્થ:—અહીં દ્વાદશમમ્ એ શબ્દમાં મકાર છે તે વૈદિક પ્રયોગનો છે. અથવા “દ્વાદશમાં માન કરનારા છે” એવો અર્થ થાય છે. “ધન્વંતરિ” પદ આવવાથી આયુર્વેદનો પ્રચાર કરવાનું સૂચવ્યું છે તે સ્પષ્ટ છે. તે તો ધન્વંતરિ નામથી જ સમજાય છે, માટે શ્લોકમાં લખેલ નથી. અને અહીં તો અમૃતનો કલશ ધન્વંતરિ લાવ્યા એટલી જ હકીકત આપી છે, પણ અવતારનું પ્રયોજન કહ્યું નથી. તેમાં એક જ અવતાર બારમો અને તેરમો કેમ થઈ શકે? તેવા સંદેહની નિવૃત્તિ માટે મૂળમાં ષ્વકાર મૂક્યો છે; અને ધન્વંતરિનો પુરુષ અવતાર છે તેમ જ મોહિનીનો સ્ત્રી અવતાર છે, તેથી પણ પરસ્પર વિરોધ આવે છે, તેની નિવૃત્તિ માટે ચ્ચકાર છે. ધન્વંતરિનું રૂપ જ ધન્વંતરિનો સંબંધ બતાવે છે. અમૃતનું પાન દેવતાઓએ કરેલ છે; તેથી તેનું પાન કરવું એ ભગવાનનું કાર્ય નથી; માટે પ્રયોજનના કર્તામાં દેવતાઓને જ કર્મપણાથી લખેલા છે અને અમૃતનું પાન ભગવાને કરાવ્યું. આ શ્લોકમાં અમૃતપાન કરાવવાનું જે ચરિત્ર લખ્યું છે, તે તેરમા અવતારનું કાર્ય છે અને અસુરોને સ્ત્રીરૂપથી મોહ કર્યો. અહીં એવો અભિપ્રાય છે કે સર્વને ભગવાનના સ્ત્રીરૂપનું દર્શન થતું નથી. દેવતાઓ તો ભગવદ્વરૂપથી જ દર્શન કરે છે; કેમકે સૂર્ય અને ચંદ્રમાની વચ્ચે રાહુદૈત્ય દેવતાનું રૂપ ધરીને અમૃતપાન કરવા બેઠા હતા તેના અસુરપણાનું સૂચન ભગવાને તે વખતે જ કરી નાખ્યું હતું. તે વખતે જ ભગવદ્વરૂપે દર્શન ન હોય તો આ રાહુને ભગવાન હંડ દેશે, એમ શી રીતે જાણી શકે? માટે ખરી રીતે તો દેવોને “ધન્વંતરિ” રૂપનું જ દર્શન થયું હતું; તેથી મૂળમાં સ્ત્રીરૂપ વડે અન્યને મોહ કર્યો છે, એમ લખ્યું છે. તેથી દેવતાઓને મોહ થયો નહતો એ સિદ્ધ જ છે. અને અસુરોને સ્ત્રીરૂપ આકૃતિનો બોધ થયો, તે કેવળ પ્રભુના સામર્થ્યથી જ થયું છે.

અહીં શંકા થાય છે કે એક જ અવતાર છે ત્યારે મૂળમાં સંખ્યા બે શા માટે કહી? તેનું સમાધાન કરે છે કે હાથમાં અમૃતનો કલશ લઇને ધન્વંતરિ ભગવાન પ્રકટયા હતા; પરંતુ અસુરો તે કળશ લઇ ગયા. પછી અસુરોએ ભગવાનને સ્ત્રીરૂપે જોયા; તેથી તેની તેરમી સંખ્યા જુદી બતાવી છે. (૧૭)

આવી રીતે વૈશ્યભાવથી ચાર અવતારોનું નિરૂપણ કરીને ફરીથી ઉત્તમ

પ્રકારે પરંપરાનું નિરૂપણ કરવા માટે નારાયણની માફક નૃસિંહજી, સાક્ષાત્ લગવાનનો અવતાર છે, એમ નિરૂપણ કરે છે:

ચતુર્દશં નારસિંહં વિભ્રદૈત્યેન્દ્રમૂર્જિતમ્ ।

દદાર કરજૈર્વક્ષસ્યેરકાં કટકૃદ્યથા ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—ચૌદમું નૃસિંહ સ્વરૂપ ધારણ કરીને, ચત્રાઈ બનાવનાર કારક નદીકિનારે થતી પાનને જેવી રીતે ચીરી નાખે, તેવી રીતે પ્રભુએ વૃદ્ધિ પામેલા દૈત્યેન્દ્ર હિરણ્યકશિપુની છાતી ચીરી નાખી.

ભાવાર્થ:—આ પુષ્ટિમાર્ગનો અવતાર છે; તેથી પૂર્વના અવતારથી વિશેષ છે. પહેલાનો ક્રમ કહેવો ઇચ્છિત હોવાથી ચૌદમા અવતાર તરીકે નૃસિંહ લગવાન છે. નૃસિંહના સંબન્ધવાળું સ્વરૂપ તે “નારસિંહ” કહેવાય છે; એટલે મનુષ્ય અને સિંહ એમ બે રૂપ હોવાથી અલૌકિકપણું છે; તેથી પુષ્ટિપણું પણ છે. આ અવતારમાં ભક્તિ જ મુખ્ય છે; તેથી પોતાના દ્વારપાલને પણ મારીને તેના પુત્ર પદ્માદ કે જે એક અનન્ય ભક્ત છે, તેની રક્ષા કરી. પોતાનો દ્વારપાલ પણ સર્વ દૈત્યોનો ઇન્દ્ર હતો, તેને મારીને પણ તેના પુત્ર દૈત્યની રક્ષા કરી. ઇન્દ્રપદથી મારવા યોગ્ય નહિ હતો, તથાપિ માર્યો છે, એમ બતાવ્યું છે. બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં તેને કોઈપણ મારી શકે તેમ ન હતું, એવું તેને વરદાન હોવાથી તે હિરણ્યકશિપુ એવો સમૃદ્ધ થયો હતો કે મદથી તેણે મર્યાદાને તોડી નાખી હતી; તેથી તેને માર્યો છે. તેને બ્રહ્માનું વરદાન હતું કે તે કોઈ શસ્ત્રથી, પ્રાણુવાળાથી કે પ્રાણુ વગરનાથી જે મરે નહિ. તે બ્રહ્માનું વાક્ય સત્ય કરવા માટે લગવાને તેને નખથી ચીરી નાખ્યો. તેમ જ પૃથ્વીમાં કે અંતરિક્ષમાં પણ મરે નહિ, તેવું વરદાન હોવાથી તેને ખોળામાં લઈને ચીર્યો. ચત્રાઈ બનાવનાર કારુક એરકા (પાન્ય) નામના ઘાસને ચીરે, તેમ તેને નખ વડે ચીર્યો છે. ચત્રાઈ બનાવનારનું દષ્ટાંત આપવાથી સર્વ લોકોના હિત માટે આને માર્યો છે, એમ બતાવ્યું છે. (૧૮)

પચ્ચદશં વામનકં કૃત્વાડગાદધ્વરં ચલે: ।

પદત્રયં યાચમાન: પ્રત્યાદિત્સુસ્ત્રિવિષ્ટપમ્ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—પંદરમું વામનજનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને સ્વર્ગને પાછું લેવાની ઇચ્છા કરનાર, અને ત્રણ પગલાં પૃથ્વીની યાત્રા કરનારા લગવાન બલિરાજના યજ્ઞમાં પત્રાર્થ.

ભાવાર્થ:—આમ ભક્તિમાર્ગમાં નવ અવતારનું નિરૂપણ છે. તેમાં પ્રથમ પદ્માદજીની રક્ષા કરનાર નૃસિંહ લગવાન મુખ્ય છે; તેથી મૂલરૂપે તેનું નિરૂપણ છે. તે પછી ત્રણ અવતારો બ્રહ્મભાવ વડે છે, ત્રણ અવતારો ક્ષત્રિયભાવ વડે છે, એક વૈશ્યભાવ વડે છે, અને પાછા એક મૂલરૂપ વડે છે; આમ નવ પ્રકારે

નિરૂપણ છે. તે મૂળરૂપમાં થયેલી નવપ્રકારની ભક્તિ, કેવળ અંશના જ પર્યવ-
સાનથી નિવૃત્ત થતી નથી, એ ખતાવવા માટે છે. ભગવાનના સ્વરૂપમાં સહ-
યોગ પ્રાપ્ત થતાં, સેવ્ય સેવકભાવની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ, પ્રભુના સામ-
ર્થ્યથી ફરીથી જેમ સેવા કરવાનો આરંભ થાય છે, તેવી રીતે કલિયુગમાં
સર્વ સાધનોની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ ભગવાનના અંગરાગના સુગંધનો
સંબન્ધ થતાં જ ફરીથી સત્યયુગનો આરંભ થયો. એ સામર્થ્ય મૂળરૂપનું છે;
તેથી કલ્કી અવતારને મૂળરૂપપણું છે. એમ શ્રીનૃસિંહજીથી લઈને કલ્કી અવ-
તાર સુધી નવ અવતારો ભક્તિમાર્ગમાં છે.

હવે કશ્યપથી અદિતિમાં વામનરૂપે બ્રહ્મચારી પ્રકટ થતાં તે પંદરમો
અવતાર છે. પોતે વામન નથી, તોપણ વામનરૂપ કરીને બલિરાજના યજ્ઞમાં
પધાર્યા. ભક્તનું ભલું કરવા માટે પોતાના ઐશ્વર્યરૂપ ધર્મને પણ એક બાબુ
મૂકીને યાચના કરવા પધાર્યા, તેથી પહેલાંના અવતાર કરતાં આમાં વિશેષપણું
ખતાવ્યું છે. આપેલી ચીજને પાછી લેવી તેને પ્રત્યાહાન કહેવાય છે. તેવી
રીતે સ્વર્ગનું પ્રત્યાહાન કરવા માટે બલિના યજ્ઞમાં પધાર્યા. આ લોક અને
પરલોકના દેહ ત્રણ પગલામાં આવેલા છે. બલિના યજ્ઞમાં પધારવામાં ઇચ્છિત
અર્થ હતો, તે પ્રલોકના ઉત્તરાર્ધમાં ત્રણ પગલાંની યાચના કરવારૂપ ખતાવ્યો
છે, અને ચરિત્ર તો કશ્યપ ઋષિને ત્યાં પ્રકટ થઈને યજ્ઞમાં પધાર્યા તે જ છે. (૧૯)

અવતારે ષોડશમે પદ્યન્બ્રહ્મદ્રુહો નૃપાન્ ।

ત્રિઃ સસકૃત્વઃ કુપિતો નિઃક્ષત્રામકરોન્મહીમ્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—સોળમા અવતારમાં, બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરનારા રાજાઓને જોઈને,
ક્રોધચુકત થયેલા ભગવાને એકવીશ વખત ક્ષત્રિય વગરની પૃથ્વી કરી.

ભાવાર્થઃ—ક્ષત્રિય કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા પરશુરામ ભગવાનનું રૂપ
સોળમું છે. તેણે એકવીશ વખત નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી કરી. સાત વખત મારવાથી
ક્ષત્રિયોનું બીજ નષ્ટ થઈ ગયું. તે પછી ક્ષત્રિયો ફરીવાર બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન
થયા અને વૃદ્ધિ પામ્યા, એટલે ફરી પરશુરામ ભગવાને સાત વખત માર્યા.
ફરી ઉત્પન્ન થયા અને ફરી સાતવાર માર્યા; એવી રીતે એકવીશ વખત
ક્ષત્રિય વગરની પૃથ્વી કરી. પોતાના પિતા જમદગ્નિ ઋષિને સહસ્રાર્જુન રાજાએ
માર્યા હતા, તે નિમિત્તથી પરશુરામજીએ નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી કરી, એમ છે,
તોપણ મુખ્ય કારણ તો બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરવાનું હતું. (૨૦)

તતઃ સસદશે જાતઃ સત્યવત્યાં પરાશરાત્ ।

ચક્રે વેદતરોઃ શાખા દૃષ્ટ્વા પુંસોઽલ્પમેધસઃ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થઃ—તે પછી સત્તરમા અવતારમાં પરાશરથી સત્યવતીમાં વેદવ્યાસજી
થયા. તેણે અલ્પબુદ્ધિવાળા પુરુષોને જોઈને વેદરૂપી વૃક્ષની શાખાઓ કરી.

ભાવાર્થ:—તે પછી ઉપર ફરનારા વસુથી મત્સ્યગર્ભમાં એક સત્યવતી કન્યા થઈ હતી; તે સત્યવતીનું પાલન એક ઠીમરે કરેલું હતું; તેથી તે દાશ-કન્યા કહેવાઈ છે. તે દાશકન્યામાં પરાશર ઋષિથી વેદવ્યાસજી સત્તરમા અવતાર તરીકે થયા છે. ભક્તિમાર્ગની ગણનામાં તે ત્રીજા છે. વેદને કલ્પવૃક્ષપર્ણું પહેલાં અધ્યાયમાં કહેવાયું છે. યજ્ઞની અનંત મૂર્તિઓ છે. તેમાંથી જેટલા વેદના ભાગ વડે એક મૂર્તિનું પ્રતિપાદન થાય તે એક શાખા કહેવાય છે. એવી રીતે બીજી ઘણી શાખાઓ છે. જે કે પ્રાક્ષણોએ તો સમગ્ર વેદ ભણવો જોઈએ તો પણ પ્રમેયરૂપ બળનું અવલંબન કરીને એટલે લોગ અને મોક્ષને આપનારા રૂપનો વિચાર કરીને, એક જ મૂર્તિ સર્વમૂર્તિઓ છે, એવા અભિપ્રાયથી શાખાઓ કરેલી છે; તેથી થોડી બુદ્ધિવાળાને પણ વેદનું અધ્યયન સહેલાઈથી થઈ શકે અને ભક્તિ પણ થાય; તેથી શાખા વિભાગ કરેલ છે. એટલે તે શાખા ભણતાં બાકીનો સમય રહે તે ભક્તિના ઉપયોગમાં આવે, તે માટે વેદોના જુદા જુદા વિભાગ શાખારૂપે કર્યા છે. (૨૧)

નરદેવત્વમાપન્નઃ સુરકાર્યચિકીર્ષયા ।

સમુદ્રનિગ્રહાદીનિ ચક્રે વીર્યાણ્યતઃ પરમ્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—આ પછી દેવતાઓનું કાર્ય કરવાની ઈચ્છાથી રાજપણાને પ્રાપ્ત થયેલા શ્રીરામચંદ્રજીએ સમુદ્રનો નિગ્રહ કર્યો વગેરે પરાક્રમે કર્યાં.

ભાવાર્થ:—ઉપરના અવતારોથી જુદો ક્રમ બતાવવા માટે શ્રીરામચંદ્રજી વગેરે ત્રણ સ્વરૂપોનું નિરૂપણ કરવાને મૂળમાં અતઃ પરમ્ એમ કહ્યું છે. પહેલાં પ્રાક્ષણભાવનો ક્રમ કહ્યો છે અને હવે અહીં ક્ષત્રિયભાવ કહેવાની ઈચ્છા છે. જે કે સૂર્ય અને ચંદ્ર એમ બે પ્રકાર જ જોઈએ, પરંતુ ચંદ્ર શુકલપક્ષમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં ક્ષય પામે છે, તેથી તેના વૃદ્ધિરૂપથી અને ક્ષયરૂપથી નિરૂપણ કર્યું છે; માટે ચંદ્રનાં બે રૂપ અને સૂર્યનું એક રૂપ, એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારથી નિરૂપણ છે. નરદેવ એટલે રામચંદ્રજી રાજા છે અને દેવતાનું કાર્ય કરવા માટે રાવણનો વધ કર્યો, તેમાં અવતારનું ચરિત્ર તો સમુદ્રનો નિગ્રહ કરવારૂપ છે. અથવા સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધી તેને સ્વાધીન કર્યો તેમ જ ભારતવર્ષના એક ભાગમાં મરુસ્થળ (મારવાડ) બનાવ્યો, પરશુરામ-જીને જીત્યા, અને વાલી નામના વાનરનો વધ કર્યો વગેરે ચરિત્રો કર્યાં, તે આદિ શબ્દોનો અર્થ છે. (૨૨)

एकोनविंशो विंशतिमं वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।

रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद् भरम् ॥२३॥

શબ્દાર્થ:—ઓગણીશ અને વીશમા અવતારમાં વૃષ્ણિકુળમાં રામ અને કૃષ્ણ ભગવાને જન્મ લઇને, પૃથ્વીકુળનો ભાર ઉતાર્યો.

ભાવાર્થ:—બલદેવજીમાં આવેશ છે અને શ્રીકૃષ્ણ અવતાર છે. મૂળમાં વિંશતિતમે એમ વ્યાકરણના નિયમથી લખવું જોઈએ, તેને બહલે વિંશતિમે એમ જે લખ્યું છે, તેમાં તકારનો લોપ કર્યો છે. એ વૈદિક પ્રયોગ કર્યો છે. ખરી રીતે તો ચંદ્રમાનું એકપણું છે તેથી એક શ્લોકથી બંને અવતારોનું નિરૂપણ કરેલું છે. ઘાઘ્ણેય એમ કહેવું જોઈએ: પણ ત્યાં વ્યાકરણના નિયમથી રાજના નામમાં પ્રત્યયનો લોપ થાય છે; તેથી ઘૃષ્ણિણુ એમ કહ્યું છે. અહીં આરેય અવતારોનું સ્થાન શ્રીકૃષ્ણ છે. નારાયણના અંશ, કેશ, સુતપા, અને ઘૃષ્ણિણુએ તપ કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થયા હતા. તે આરેયનું સ્વરૂપ અહીં એક જ સ્થાનમાં છે. તેમાં એક રૂપને ઘણા રૂપે કહેવાની ઈચ્છા છે. તે રૂપ શ્રીકૃષ્ણનું છે. શ્રીબલદેવજી તો એક જ છે. એમ પાંચ અવતારો છે. અને જન્મ બે સ્વરૂપનાં છે, તે સારુ જન્મની એમ દિવચન મૂકેલું છે. અને બે જ સ્વરૂપનો જન્મ લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે; તેથી લોકમાં બે નામ પ્રસિદ્ધ છે, એમ બતાવવા માટે “રામ અને કૃષ્ણ બંનેએ જન્મ લીધો” એમ કહ્યું છે. પણ અવતારનું કાર્ય તો ભગવાને જ કરેલું છે, તે માટે ભગવાને પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો એમ લખ્યું છે. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવો એ સામાન્ય રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ પણ છે; તેથી તે કાર્ય અહીં લખેલું છે. (૨૩)

તતઃ કલૌ સમ્પ્રવૃત્તે સમ્મોહાય સુરદ્વિષામ્ ।

બુદ્ધો નામ્ના જિનસુતઃ કીકટૈષુ ભવિષ્યતિ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારપછી સારી રીતે કલિયુગ પ્રવૃત્ત થશે ત્યારે દૈત્યોને મોહ કરવા માટે, કીકટ દેશમાં જિનનો પુત્ર અથવા અજિનનો પુત્ર બુદ્ધ નામથી થશે.

ભાવાર્થ:—બુદ્ધો કમ બતાવવા માટે શ્લોકના આરંભમાં તતઃ એમ લખ્યું છે. કલિયુગ સારી રીતે ફેલાય, ત્યારે તેના ધર્મનો પ્રચાર પણ થશે, ત્યારે દેવતાઓનો દ્રેષ કરનારા દૈત્યો અને રાક્ષસો, કે જે વૈદિક કાર્ય કરવા યોગ્ય દેશોમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓનાં વૈદિકકાર્ય છોડાવવા માટે, જિનના પુત્ર અથવા અજિનના પુત્ર બુદ્ધ ભગવાન થશે. સૂત પૌરાણિકના સમયમાં તે બુદ્ધ થયા ન હતા, તેથી ‘થશે’ એમ લખ્યું છે. (૨૪)

અથાસૌ યુગસન્ધ્યાયાં દસ્યુપ્રાયેષુ રાજસુ ।

જનિતા વિષ્ણુયશાસો નામ્ના કલ્કિર્જગત્પતિઃ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ:—હવે પછી કલિયુગ અને સત્યયુગની સંધિમાં, રાજાઓ વધુ કરીને ચોર જેવા થઈ જશે, ત્યારે વિષ્ણુયશા આહ્વાણને ઘેર કલ્ક નામના જગતના પતિ તરીકે પ્રભુ પ્રકટ થશે.

ભાવાર્થ:—અહીં ઘણા મોટો અને બુદ્ધો કમ બતાવવા માટે મથનો

પ્રયોગ કરેલો છે. કૂર્મ અવતારથી લઈને બુદ્ધાવતાર સુધી કોઈપણ પુરુષને અવતાર નથી, અને કલ્ક ભગવાન તો પુરુષનો અવતાર છે; એમ બતાવવા સારુ ઘસો (આ પુરુષ) એમ કહ્યું છે. અહીં જે કૂર્માવતાર છે તે સમુદ્રમથનના સમયના કૂર્મ નથી, પણ બ્રહ્માંડને પોતાની પીઠ પર ધારણ કરીને રહેલા કૂર્મ ભગવાન છે. ધન્વંતરિ વિષ્ણુનો અવતાર છે. નૃસિંહજી કાલનો અવતાર છે. વામન વિષ્ણુનો અવતાર છે. પરશુરામ વૈશ્વાનર (અગ્નિ)નો અવતાર છે, વ્યાસજી વિષ્ણુના જ્ઞાનનો અવતાર છે. શ્રીરામચંદ્રજી વાસુદેવનો અવતાર છે. ભલદેવજી સંકર્ષણનો અવતાર છે. શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવાદિક ચારે વ્યૂહનો અવતાર છે. અને બુદ્ધ વાસુદેવનો અવતાર છે. કલિયુગની સંધ્યા સમાપ્ત થઈ ત્યારે કોઈ રાજ્યો રહ્યા નથી અને પૃથ્વી શૂન્યરૂપ થઈ છે, તો પણ જે કે બચેલા રાજ્યો છે તેચોર જેવા થઈ ગયા છે, એટલે ગમે તેમ કરીને કલિયુગના રાજ્યો પ્રબળને લૂંટવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. પ્રલોકમાં દસ્યુ શબ્દની આગળ પ્રાય શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે; તેથી વિષ્ણુની ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરનારા બ્રાહ્મણોના સત્સંગથી પવિત્ર બનેલા, કેટલાક રાજ્યો ચોર અને લુંટારા નથી એમ સૂચવે છે. તેથી જ શંભલ ગ્રામમાં વિષ્ણુચક્રા નામના બ્રાહ્મણને ઘેર તેની સ્ત્રીમાં કલ્કપ્રભુ પ્રકટ થશે અને તે જગતના પતિ થશે; એમ અવતારનું પ્રયોજન કહ્યું છે. તેથી કલિયુગને લીધે જગત્ ધસાઈ ગયું હશે તેને ફરીથી ઉત્પન્ન કરશે. (૨૫)

અવતારો આટલા જ હશે? એવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે:

અવતારા સ્યસંખ્યેયા હરેઃ સત્ત્વનિધેર્દ્વિજાઃ ।

યથાઽવિદાસિનઃ કુલ્યાઃ સરસઃ સ્યુઃ સહસ્રશઃ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—હું બ્રાહ્મણો, સત્ત્વના નિધિરૂપ, હરિભગવાનના, નિશ્ચયે કરીને અવતારો અસંખ્ય છે, જેમ અખૂટ જળવાળા તળાવમાંથી હજારો નાના નાના પ્રવાહવાળી તુલ્ય નદીઓ નીકળે છે.

ભાવાર્થઃ—ભગવાન સત્ત્વના સ્થાનકરૂપ છે, એમ કહેવાથી અસંખ્ય અવતારો થવાનું કારણ બતાવ્યું છે; કેમકે જગત્નું પાલન કરવું અને ઉત્પત્તિ કરવી તેમાં સત્ત્વગુણની જરૂર છે. દ્વિજાઃ એ સંપ્રોધન આપવાથી “તમે ધણા સમયથી બુઝો છો તેથી દરેક હકીકત બાજો છો” તેમ કહી સંમતિ લેવા માટે કહ્યું છે. હવે અવતારોનું સ્વરૂપ કહે છે કે “અક્ષયજળવાળા તળાવમાંથી જેમ હજારો નાની નહેરો નીકળે છે.” અને તેવી નહેરો દક્ષિણ દેશમાં વધારે પ્રસિદ્ધ છે, તેવી રીતે હરિભગવાનમાંથી અસંખ્ય અવતારો થયા છે. (૨૬)

દરેકનું સામાન્યથી સ્વરૂપ, પ્રકૃતિ, અને ક્ષણ, એમ બે શ્લોકથી કહે છે:

ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजस ।

कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजातपयः स्मृताः ॥२७॥

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ।

इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥२८॥

શબ્દાર્થ:—ઋષિઓ, મનુઓ, દેવતાઓ, મનુના પુત્રો, અનેક અત્યંત પરાક્રમવાળા પ્રજાપતિ વગેરે સર્વે હરિભગવાનની જ કલા છે. તેમાં કેઈ અંશ છે અને કેઈ કલારૂપે છે, પણ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ તો સાક્ષાત્ ભગવાન છે. પ્રભુ, દૈત્ય લોકોથી વ્યાકુલ બનેલા લોકને પ્રત્યેક યુગમાં સુખ આપે છે.

ભાવાર્થ:—અર્થમાં વગેરે ઋષિઓ છે, સ્વાયંભુવ વગેરે મનુઓ છે, વસુ વગેરે દેવો છે, પ્રિયવ્રત વગેરે મનુના પુત્રો છે, મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓ છે અને બીજાઓ પણ અતિપરાક્રમવાળા છે; તે સર્વે હરિભગવાનની કલારૂપ છે. એટલે જગતની રક્ષા કરવાની ઇચ્છાવાળા, સત્ત્વમૂર્તિ ભગવાન વિષ્ણુના ધર્મનો ઉપર જણાવેલા દરેકમાં આવેશ થયેલો છે. મૂળમાં ષષ્ઠકારથી ત્યાં બીજાનો સંબંધ નથી એમ બતાવે છે. સ્મૃતા: પદથી પ્રમાણ બતાવે છે, પૂર્વે જણાવેલા સનત્કુમારાદિક અવતારો છે. તેમાં કેટલાક અંશો છે અને કેટલાક કળાઓ છે. તેનું નિરૂપણ અવતાર અને આવેશના ભેદથી કર્યું છે. મૂળમાં ચક્રાર છે તેથી પુરુષ જે નારાયણ અને બ્રહ્માંડની મૂર્તિરૂપ છે, તેનાં અંશ કલાદિક ન કહેલાં હોય તે પણ અહીં સમજવાનાં છે. ત્યારે તો શ્રીકૃષ્ણમાં પણ અંશ કે કલારૂપપણું સામાન્ય રીતે હશે ! તેનું નિવારણ તુ શબ્દથી કરે છે; એટલે જેના અંશરૂપ પુરુષાદિ છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, એમ કહેલું છે. તેથી પ્રથમ તો પુરુષરૂપ ગ્રહણ કર્યું છે અને ત્યાંથી આરંભીને દરેક અવતાર વગેરે પ્રભુના અંશરૂપ છે. તે અવતારો ગ્રહણ કરવાનું સામાન્ય રીતે પ્રયોજન કહે છે કે “ઇન્દ્રના શત્રુ દૈત્યોએ, અસાધારણ ઉપદ્રવો કરીને જગતને વ્યાકુલ બનાવી મૂક્યું છે”, તેવા દુઃખી જગતને સુખ આપવા પ્રત્યેક યુગમાં અવતારો થાય છે. જેમ દરેક કલ્પમાં ચૌદ મન્વંતરો થાય જ છે, તેવી રીતે પ્રત્યેક યુગમાં અવતારો થાય છે. તેથી જેવું પ્રયોજન હોય છે તે પ્રમાણે સર્વ સ્થળે અવતાર થાય છે, એમ સમજવાનું છે. (૨૭-૨૮)

શ્રીકૃષ્ણાવતારનું પ્રયોજન બરાબર કહ્યું નથી તેથી સૂત પૌરાણિકને તેનું અજ્ઞાન હશે ! તે શંકાનું નિવારણ કરવા માટે અવતારોનું સ્વરૂપ સમજી શકાય તેવું નથી, તે બતાવે છે:

जन्म गुह्यं भगवतो य एतत् प्रयतः शुचिः ।

सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामाम्निमुच्यते ॥२९॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનનો જન્મ ગુહ્ય છે, માટે આ અવતારચિત્રનો નિયમપૂર્વક પવિત્ર થયેલો પુરુષ સવાર સાંજ પાઠ કરે તો તે ભક્તિને લીધે દુઃખોના સમૂહથી મુક્ત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ ગુહ્ય છે એટલે ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે, પ્રકટ રીતે કહેવા જેવો નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે ત્યારે ભગવાનના જન્મનું જ્ઞાન હોવાથી મનુષ્યનો સંસારથી નિસ્તાર કેમ થાય? ત્યાં સમાધાન કરે છે કે સામાન્ય રીતે અમે અવતારોનું રૂપ કહ્યું છે. તે સાવધાન થઈને, શુદ્ધ થઈને, સાયંકાળે અથવા પ્રાતઃકાળે ભક્તિપૂર્વક સ્તોત્રોનો પાઠ કરે તો દરેક દુઃખોના સમૂહથી તે પુરુષ છૂટી જાય છે; એટલે જન્મના રહસ્યનું જ્ઞાન નહોત્ય તો પણ, કેવળ જન્મના કીર્તનમાત્રથી પણ તે જીવનાં સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે. માટે શ્રદ્ધાથી ભગવાનને યોલનારો મુક્ત જ થાય છે. (૨૯)

એવી રીતે પોતાના અંશાવતારો વડે, પરિકરસહિત પુરુષાવતારનું નિરૂપણ કરીને પાંચ શ્લોકોથી તેનો વિચાર કહે છે:

एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः ।

मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मानि ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—લૌકિક રૂપ વગરના, અને ચૈતન્યમાત્ર રૂપવાળા ભગવાનનું, આ બ્રહ્માંડાત્મક રૂપ, માયાના મહદાદિક ગુણો વડે પોતાનામાં જ રચાયેલું છે.

ભાવાર્થ:—આ બ્રહ્માંડાત્મક ભગવાનનું રૂપ, સત્ત્વગુણવાળા પૂર્ણબ્રહ્મનું રૂપ છે, કારણકે શરીર વગર ખીજે સ્થળે આત્મા રહી શકતો નથી. વ્યાસસૂત્રના સાધનાધ્યાયના દ્વિતીયપાદમાં “ઉભયલિંગ” નામનું અધિકરણ છે તેમાં કહ્યું છે કે “જગતને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મ વિલક્ષણ રૂપવાળું છે;” કારણકે મુખ્ય રીતે તો તે પ્રકરણમાં બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ ન્યાયથી બ્રહ્મમાં પોતાથી જગતના જેવું રૂપ નથી. તેમાં કારણ બતાવે છે કે “તે ચૈતન્યરૂપ છે.” એટલે જડપદાર્થ જ રૂપવાળો હોય છે, પણ મૂર્તિ વગરના કેવળ ચૈતન્યને રૂપપણું હોતું નથી; એમ હિ શબ્દ વડે બતાવ્યું છે. ત્યારે બ્રહ્માંડરૂપી શરીર શી રીતે સંભવે? તે જાણવા માટે કહે છે કે વૈષ્ણવતાંત્રમાં લખ્યું છે કે “જગતના આધિદેવિક ભગવાનની માયા નામની શક્તિ છે;” તેનાથી સત્ત્વગુણ, રજ્જેગુણ અને તમોગુણ થાય છે. તે ગુણોથી મહત્ત્વ વગેરે થાય છે. તે મહદાદિકોએ પોતાના શરીરમાં જ ભગવાનનું શરીર બનાવ્યું છે; એટલે આ ભગવાનનું શરીર છે. અહીં ભગવાન સારી રીતે રહેલા હોવાથી ભજન કરવા લાયક થશે એમ ધારીને તે બતાવ્યું છે. તેથી મહદાદિકની કૃપા વડે ભગવાન અહીં પ્રકટ થયા છે. એટલે તપાવેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિની માફક રહે છે એમ સમજવાનું છે. (૩૦)

ત્યાં શંકા થાય છે કે જડરૂપમાં બ્રહ્મની પ્રતીતિ કેમ થાય ? જો લોહના ગોળામાં અગ્નિની પ્રતીતિ થાય છે તો જડમાં ચૈતન્યની પણ પ્રતીતિ થવી જોઈએ; પણ તેમ નથી: તે દેખાતું નથી અને આ જગત્ તે દેખાય છે; તેમ જડ છે, તેથી તેમાં ભગવાનનો આવેશ નથી; એમ માનવું જોઈએ; માટે આ બ્રહ્માંડ ભગવાનનું શરીર કેમ થાય ? તેવી શકાનું નિરૂપણ કરે છે:

યથા નભસિ મેઘૌઘો રેણુર્વા પાર્થિવેડનિલે ।

एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—આકાશમાં વાદળાંનો સમૂહ હોય છે અને વાયુમાં પૃથ્વીના સંબંધવાળી રજ છે એવી રીતે બુદ્ધિ વગરના માણસો જેમ માને છે, તે જ રીતે બુદ્ધિ વગરના માણસો દ્રષ્ટામાં દૃશ્યપણું માને છે.

ભાવાર્થ:—આ બ્રહ્માંડાત્મક શરીરવાળા ભગવાન દ્રષ્ટા છે. તે દેવદત્તની માફક બધું જુએ છે. જોકે શરીર પણ દેખી શકાય તેવું છે તોપણ તે દ્રષ્ટાથી વ્યાપ્ત થયેલું છે; તેથી જ્યાં દ્રષ્ટા ન હોય તેવો પદાર્થ જ લોકમાં જોઈ શકાય છે. તેમાં જે મહાપુરુષો છે તે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં લોહના ગોળામાં અગ્નિની માફક ભગવાનનાં દર્શન કરે છે. અને જે મૂઠ પુરુષો છે તે દ્રષ્ટારૂપ ભગવાનમાં દૃશ્યપણાનો આરોપ કરે છે. એટલે જે ભગવાન દરેકને જ્ઞેનારા છે; તેને “ભગવાન દેખાય છે;” એવો દૃશ્યપણાનો આરોપ કરે છે.

ત્યાં શંકા કરે છે: બીજામાં બીજાના ધર્મનો આરોપ શા માટે કરે છે ? તેનું સમાધાન કરે છે: જેમ આકાશમાં વાદળાંના સમૂહનો આરોપ કરે છે; એટલે ખરી રીતે તો આકાશ જ અદૃશ્ય છે. તેથી તેના આધારપણાથી વાદળાં શી રીતે દેખાય ? તેમ જ્ઞેના મતમાં પણ આકાશ અદૃશ્ય છે, તેના મતમાં પણ આકાશમાં વાદળાં મનાતાં નથી, પણ વાયુમાં વાદળાં છે એમ મનાય છે. તેમાં જેમ બીજે સ્થળે રહેલાં વાદળાંને બીજે સ્થળે રહેલાં માને છે, તેમ બ્રહ્માંડરૂપ અને ભગવદ્રૂપ દ્રષ્ટા છે તેમાં દૃશ્ય(દેખી શકાય)પણાની પ્રતીતિ થાય છે. આકાશ અદૃશ્ય છે. તેના ધર્મો દૃશ્ય મેઘમાં મુકાય છે. અને સિદ્ધાંતમાં ભગવાન અદૃશ્ય છે; તેમાં બ્રહ્માંડ દેખાય છે અને તેના ધર્મનો આરોપ થાય છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે; તેથી દૃષ્ટાંત વિષમ થાય છે. તે માટે

૧ અદૃશ્ય આકાશમાં જેમ વાદળાંનો આરોપ કર્યો છે. તેમ બ્રહ્મના શરીરરૂપ બ્રહ્માંડમાં પણ દૃશ્યપણાનો આરોપ કરેલો છે. જેમ મેળને જ્ઞેનારને આકાશના ધર્મનો અવકાશ સમજતો નથી. તેમ પ્રાકૃતપણાથી બ્રહ્માંડને જ્ઞેનારને ચૈતન્યપણાની પ્રતીતિ થતી નથી માટે પ્રાકૃત જ્ઞેનારને પ્રતીતિ ન થાય તે માટે બ્રહ્માંડમાં ભગવાનનો આવેશ નથી એમ કહી શકાતું નથી.

ખીન્નું દૃષ્ટાંત આપે છે કે પૃથ્વીના સંબંધવાળી રજનો આરોપ વાયુમાં કરેલો છે, એટલે જેમ વંટોળિયા વગેરે વાયુમાં વાયુવાળી રજની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી ભ્રમવાળા પુરુષો વાયુની રજ આવે છે એમ માને છે, પણ ખરી રીતે તો રજ પૃથ્વીના સંબંધવાળી છે; તેવી રીતે જ ભ્રાંત પુરુષો, આ બ્રહ્માંડમાં જે જડાદિધર્મ દેખાય છે તે માયાના છે, પણ બ્રહ્મના નથી; એમ માને છે, અને દૃશ્ય છે, પરંતુ દ્રષ્ટા નથી એમ માને છે; તેથી દ્રષ્ટામાં દૃશ્યપણાનો આરોપ બુદ્ધિવગરના કરે છે. (૩૧)

આમ નિરૂપણ કરવાથી પ્રપંચમાં જડની બુદ્ધિ છે તે ભ્રાંતિવાળી છે અને પ્રપંચમાં ભગવાનની બુદ્ધિ છે તે મુખ્ય છે એમ સિદ્ધ કરીને જીવમાં પણ ભગવદ્બુદ્ધિ જ મુખ્ય છે, જીવબુદ્ધિ મુખ્ય નથી એમ નિરૂપણ કરે છે:

અતઃપરં યદવ્યક્તમવ્યૂહગુણર્વૃહિતમ્ ।

અદૃષ્ટાશ્રુતવસ્તુત્વાત્સ જીવો યત્પુર્નમ્ભવઃ ॥૩૨॥

શબ્દાર્થઃ—આ બ્રહ્માંડ શરીરથી ખીન્નું જે, સૂક્ષ્મ અને પરિણામ પામેલા ગુણોથી વ્યાપ્ત છે, તે અદૃષ્ટ (ન દેખાય તેવું) અને અશ્રુત વસ્તુ (ન સાંભળી શકાય તેવું) હોવાથી જીવરૂપે છે કે જેથી વારંવાર જન્મમરણ થયા કરે છે.

ભાવાર્થઃ—ઉપરના શ્લોકમાં બ્રહ્માંડ શરીરનું નિરૂપણ કર્યું છે, હવે તેનાથી સૂક્ષ્મ, સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જાણી ન શકાય તેવું, અને અવ્યક્ત જેનું ખીન્નું નામ છે, તેવું જીવ તત્ત્વ છે અને તે હાથપગ વગેરે આકારરૂપે પરિણામ પામેલા, સ્વાભાવિક ગુણોથી વ્યાપ્ત છે; કેમકે જીવ જડ અને ભગવાન સિવાયનો ચોથો કોઈ પદાર્થ જ નથી.

ત્યાં શંકા કરે છે કે જે ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે, તેને જીવભાવ શી રીતે હોય? તેનું સમાધાન કરે છે કે એ ન દેખાયેલું અને ન સાંભળાયેલું છે; એટલે જે જડ હોય તો તે દેખાય અને જે ભગવદ્સ્વરૂપ હોય તો તે વેદાદિ શાસ્ત્રમાં સાંભળાવું જોઈએ. પણ તે તો દેખાતું કે સાંભળાતું નથી; તેથી જીવ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. તેમ જ સસલાને જેમ શિંગડું હોતું જ નથી તેમ જીવને કોઈ સ્વરૂપ જ નથી, તેમ પણ કહી શકાતું નથી; કેમકે ચેષ્ટા વગેરેથી તે જીવ અનુમાનમાં આવી શકે છે. માટે જડ જીવ અને ભગવાન એ ત્રણ માંથી જડ અને ભગવાનપણાનો નિષેધ કર્યો, એટલે પછી બાકી જીવ સ્વરૂપજ રહેલું છે. અહીં કેટલાક શ્રીધર વગેરે જીવને ઉપાધિરૂપ લિંગ શરીર માને છે, તે યોગ્ય નથી; કારણ કે પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્તના વિવેક વડે ભગવાન સિવાય જીવનો અભાવ હોવાથી કોને ઉપાધિ થાય? અર્થાત્ ભગવાન સિવાય જીવ પદાર્થ જ ન હોવાથી લિંગ શરીર કોની ઉપાધિ થાય? માટે

તે જીવ જ છે; કારણ કે તેનો પુનર્જન્મ થાય છે. એટલે પુરાણ અને લોકમાં એવી પ્રતીતિ થાય છે કે પહેલાં આ જીવ દેવ હતો, હમણાં મનુષ્યપણાને પામ્યો છે; તેથી પુનર્જન્મ થાય છે, એવો નિશ્ચય છે; માટે જીવ જીવ ન હોય તો પુનર્જન્મ ન જ થાય; તેથી ભગવાનનો ઉપાધિરૂપ સૂક્ષ્મ જીવ કોઈ છે, એમ માનવાનું છે. (૩૨)

એવી રીતે જીવ પણ ભગવાનનું રૂપ છે એમ સિદ્ધ કર્યું, તેથી શું થયું? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે:

યત્રેમે સદસદ્રૂપે પ્રતિષિદ્ધે સ્વસંવિદા ।

અવિદ્યાયાઽઽત્મનિ કૃતે ઇતિ તદ્ બ્રહ્મદર્શનમ્ ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મરૂપ બ્રહ્મના અનુભવથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને આ તે અવિદ્યાએ પોતાના રૂપમાં કરેલાં છે એમ સમજાય ત્યારે જ તે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ:—ખરી રીતે તો જીવ કે જડ કોઈ પણ છે જ નહિ, સર્વ ભગવાનજ છે, તો પણ જીવની અને જડની પ્રતીતિ થાય છે તે કેવળ અવિદ્યાને લીધે થાય છે. ત્યારે ફરીને પોતાના જ અધિષ્ઠાનમાં, આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મરૂપ, બ્રહ્મના અનુભવથી પ્રતિષેધને પામે છે, એટલે જીવભાવ કે જડભાવ નિવૃત્ત થઈ ને સર્વ સ્થળે બ્રહ્મ જ રહે છે જીવ અને જડનો પ્રતિષેધ કરવામાં કારણ કહે છે કે “તેને અવિદ્યાએ પોતામાં કરેલા છે, તેથી આત્માને ઠેકાણે તેની પ્રતીતિ થાય છે.” મૂળમાં ઇતિ શબ્દ છે તે હેતુમાં લખેલ છે, એટલે અવિદ્યાએ આત્મામાં કરેલ છે. તે કારણથી જ તેનો નિષેધ કરવો જોઈએ. તેવી રીતે જ્યારે પ્રતિષેધ થાય ત્યારે જ બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. એટલે દર્શન થાય છે. અર્થાત્ દરેક સ્થળે જડ અને જીવની પ્રતીતિ નીકળી જાય છે અને બ્રહ્મની પ્રતીતિ થાય છે, એવો અભિપ્રાય છે (૩૩)

એમ બ્રહ્મની પ્રતીતિ થવાથી શું? અને જડજીવની પ્રતીતિ ક્યારે જાય? તે બંનેનું નિરૂપણ કરે છે:

યથેષોપરતા દેવી માયા વૈશારદી મતિ: ।

સમ્પન્ન એવેતિ વિદુર્મહિન્નિ સ્વે મહીયતે ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે ભગવાનના સંબંધવાળી, દેવતારૂપ આ માયા નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે આ જીવ પોતાના મહિમામાં પૂર્ણ થયેલો છે એમ તત્ત્વજ્ઞો જાણે છે, ત્યારે સ્વરાજ્ય કરે છે.

ભાવાર્થ:—જો કે આ માયા ચતુરશિરોમણિ એવા ભગવાનના સંબંધવાળી હોઈને દેવતારૂપ છે, તેથી તે પૂર્વની અવસ્થાથી શાંત થતી નથી,

તોપણ તે સ્વભાવ રહિત પણ થતી નથી; પરંતુ તે સત્ય હોવાથી મતિરૂપ થાય છે. જ્યારે પ્રવૃત્તિરૂપ થાય છે ત્યારે માયા કહેવાય છે અને નિવૃત્તિરૂપ થાય છે ત્યારે મતિરૂપ કહેવાય છે. ત્યારે આ જીવ પોતાના મહિમામાં સંપન્ન થાય છે; પછી સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને સ્વરાજ્ય કરે છે, એમ તત્ત્વને જાણનારાઓ જાણે છે. એવી રીતે જડ જીવ સહ વર્તમાન હરિ ભગવાન છે, એમ ખતાવવા માટે પરિકર સહિત પુરુષાવતારનું નિરૂપણ કર્યું છે. (૩૪)

એવી રીતે બીજા અવતારમાં પણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં જ જન્મ અને કર્મનું નિરૂપણ કરેલું છે, તે તે અવતારનું ભગવત્પણું જાણવા માટે છે એમ કહ્યું છે:

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ।

वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે હૃદયના પતિ અજન્મા અને અકર્માનાં જન્મે અને કર્મે વેદમાં પણ ગુહ્ય છે. કવિઓએ તેનું એવી રીતે વર્ણન કર્યું છે.

ભાવાર્થ:—પુરુષાવતારના જન્માદિકનું પહેલાં નિરૂપણ કર્યું, તેનો અહીં અતિદેશ^૧ કરે છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે પ્રથમ નિરૂપણ કરવું અને પછી અતિદેશ કરવો એમાં વિશેષ શું? ત્યાં કહે છે કે અજન્મના જન્મે અને અકર્માનાં કર્મે ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે છે; તેથી વિરુદ્ધધર્માશ્રયપણું (જન્મ-રહિતના જન્મે અને કર્મરહિતનાં કર્મે એ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તેનો આશ્રય કરવો તે) ખતાવવાથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે, એ વિશેષ છે. વળી વેદના પુરુષસૂક્તમાં કહ્યું છે: “ આટલો આ ભગવાનનો મહિમા છે.” એવી રીતે કવિઓ પણ વિરુદ્ધધર્માશ્રયપણાથી પ્રભુનું વર્ણન કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે વિરુદ્ધ ધર્મની અવિરોધથી પ્રતીતિ કેમ થાય? ત્યાં કહે છે કે એ જન્મ અને કર્મ વેદમાં ગુપ્ત રીતે વર્ણવ્યાં છે, એટલે બ્રાંતિવાળા પુરુષને વિરુદ્ધની માફક દેખાય છે. બાકી ખરી રીતે તો સર્વ પ્રકારે થવામાં બ્રહ્મ સમર્થ છે; તેથી કોઈ પણ વિરોધ નથી. વળી તે હૃદયના પતિ છે, એટલે દરેકના હૃદયને પ્રેરણા કરનારા છે. ત્યાં જેમ અનેક પ્રકારે પ્રેરણા કરે છે તેવી રીતે અનેક પ્રકારના ભગવાન થાય છે. (તેથી માયિકરૂપ અને માયાવાદનો પણ એકદેશપણાથી સંગ્રહ થાય છે; કારણ બ્રહ્મ સર્વ પ્રકારે થાય છે. તેમાં જે પ્રકારે જેને ભાસે છે તે પ્રમાણે તેણે વર્ણન કર્યું છે, એવો અભિપ્રાય નીકળે છે.) (૩૫)

ઉપર કવિઓ વર્ણન કરે છે એમ લખ્યું છે, ત્યાં જાણવાની ઇચ્છા થાય

૧ એક કેકાણે જે ધર્મ પ્રસિદ્ધ હોય તે કોઈ કામને લીધે બીજે સ્થળે ખતાવવામાં આવે તેનું નામ અતિદેશ કહેવાય છે.

કે કેવી રીતે વર્ણન કરે છે, અને કઈ લીલા છે? શું સ્વરૂપ છે? અને કેવી રીતે બાણી શકાય? તે સ્થળે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે. અથવા પહેલા અધ્યાયમાં શૌનકે પૂછેલ છે કે “હે સૂત, ભગવાન જે માટે ઇકટ થયા છે તે તમે બાણી છો? તો તેનું કારણ કહો.” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આ શ્લોકનું નિરૂપણ છે:

સ વા હૃદં વિશ્વમમોઘલીલઃ

મૃજલ્યવચ્ચત્તિ ન સજ્જતેઽસ્મિન્ ।

ભૂતેષુ ચાન્તર્હિત આત્મતન્ત્રઃ

ષાઙ્વર્ગિકં જિઘ્રન્તિ ષઙ્ગુણેશઃ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેની લીલા સફળ છે તેવા શ્રીપુરુષોત્તમ, આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, રક્ષા કરે છે અને સંહાર પણ કરે છે, પણ આ જગતમાં પોતે આસક્ત થતા નથી અને ભૂતપ્રાણીઓમાં અંદર ગુપ્તરૂપે રહેલા, સ્વતંત્ર શ્રીપુરુષોત્તમ છ ગુણોના ધર છે, નિયંતા છે; તેથી મનસહિત છ ઇન્દ્રિયોના સુખનો સુગંધ લે છે.

ભાવાર્થઃ—પુરુષોત્તમ પ્રભુ નક્કી કરીને આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કરે છે; કારણકે કાલાદિક પણ પ્રભુથી જ પ્રેરાય છે. જેમ પ્રત્યક્ષ વસ્તુને આંગળીથી નજરે ખતાવાય છે તેમ કહે છે કે “આ જગત”ની ઉત્પત્ત્યાદિ થાય છે, તેથી પ્રપંચમાં કોઈ જાતનો ભેદ નથી. અક્ષર, કાલ, કર્મ, સ્વભાવ, પ્રકૃતિ, અને પુરુષ વડે આ જગત કરાય છે એમ જે ઘણી વખત નિરૂપણ કરેલું છે, તે ખરી રીતે તો તે જગતને ભગવાન જ કરે છે; કારણકે ભગવાનની લીલા સફળ છે. જે કેવળ અક્ષર અને કાલકર્માદિક જ જગતને કરનારાં હોય અને સ્વતંત્ર ભગવાનની ઇચ્છા ન હોય તો ક્ષણ સિદ્ધ ન થાય. તેથી ક્રિયા નિર્રથક થઈ જાય; અને તે અક્ષરાદિક જગતના કાર્યમાં રોકાઈ જાય, એટલે તેને ખરાખર સ્કુરણ પણ રહે નહિ. અને ભગવાનને જગત કરવું તે લીલા છે; એટલે વગર મહેનતે ખુશીથી કામ કરવું તેને લીલા કહેવાય છે; એટલે મહેનત પડતી નથી અને સારી રીતે સ્કુરણ રહે છે. તેમ જગત ભોગવવાનો પદાર્થ છે અને ભગવાન ભોક્તા છે; તેથી પણ પ્રભુને તો ખરાખર સ્કૂર્તિ રહે છે. જેમ કોઈ માણસ પોતાને માટે કમોદ વગેરે અન્નને ઉત્પન્ન કરીને રક્ષણાદિ કરે છે, તેવી રીતે ભગવાન આ જગતને કરે છે. અને અક્ષર કાલ-કર્મ-સ્વભાવ વગેરે તો કામ કરનારાં હોવાથી તેઓ પ્રયોજક છે; મુખ્ય કર્તા ભગવાન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જીવોને પણ ભોક્તાપણું હોવાથી જીવોમાં અને ભગવાનમાં શો તફાવત, તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે જીવોથી ભગવાન વિલક્ષણ છે, તેમ ભગવાન તેમાં બંધાતા નથી, એટલે જગતે કરેલા મોહ હર્ષ વગેરે ગુણદોષ, ભગવાનમાં નથી. ત્યાં

પ્રમાણ બતાવતા હોય તેમ કહે છે કે 'અસ્મિન્ આ જગત્માં બંધાતા નથી,' એમ જગત્ને બતાવીને કહે છે. પોતાના અંશરૂપ ભૂત અને જીવોમાં ભગવાનનો સંગ નથી; એટલે જીવ અને જડમાં ભગવાનની આસક્તિ નથી, એમ કહ્યું છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે દરેક સ્થળે કાર્ય કારણ દેખાય છે; જેમકે ઘટરૂપ કાર્યનું મૃત્તિકા કારણ દેખાય છે, કડાં વીંટી હાર વગેરેનું કારણ સુવર્ણ દેખાય છે, તેવી રીતે જગત્ કાર્યના કારણરૂપ ભગવાનનું દર્શન કયાંય થતું નથી, ત્યારે ભગવાન આ જગત્ને કરે છે એમ શી રીતે મનાય? જ્યાંસુધી દેખીતી બાબતનો સંભવ હોય ત્યાંસુધી દેખાય નહિ એવી કલ્પના કરવી તે તો અન્યાયની વાત છે! એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે: ભગવાન ગુપ્તરૂપે રહેલા છે, અને સ્વતંત્ર છે, એટલે ગુપ્ત રહેલા હોય તેનું દર્શન ન થાય. અને (આત્મતત્ત્વ) સ્વતંત્ર હોવાથી દેખીતી બાબતમાં અદૃષ્ટની કલ્પના ન કરવી એવો તર્ક પણ કરવાનો નથી; કારણ કે જેટલા દેખાતા પદાર્થ છે; તે બધા પરાધીન છે અને ભગવાન સ્વાધીન છે.

શંકા કરે છે કે ભગવાન દરેકમાં અંતર્હિત રહેલા છે અને જીવની પાછળ પ્રવેશ કરીને ભોગ કરે છે, ત્યારે તેવા ભોગમાં દોષ આવે છે; કારણકે જીવની સાથે ભોગ કરેલો છે. જો પ્રથમથી જ ભગવાન ભોગ કરે છે એમ કહીએ તો ભગવાને ભોગ કરેલા પદાર્થનો સાર ભગવાન જ ગ્રહણ કરી લે; તેથી તે ભુક્ત પદાર્થનો નાશ જ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે! તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે છ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો સુગંધ ભગવાન લે છે. એટલે જીવ ભોગ કરે છે તે ભોગ ઈન્દ્રિયોથી થાય છે. અને ઈન્દ્રિયો તે તે પદાર્થમાં રહેલા ધર્મોનું જ ગ્રહણ કરે છે, કાંઈ ધર્મિરૂપ પદાર્થનું ગ્રહણ કરતી નથી. તેથી જીવે કરેલા ભોગમાં કેવળ પદાર્થનું ગ્રહણ કરવું અશક્ય છે; એટલે ધર્મ વગર કેવળ પદાર્થનું ગ્રહણ કરવું (ભોગ કરવો) જીવથી થઈ શકતું નથી. અને ભગવાન કેવળ ધર્મનો અને કેવળ પદાર્થનો એમ બુદ્ધો બુદ્ધો તેમ જ બંને સાથેનો પણ ભોગ કરી શકે છે; તેથી જીવે કરેલા ભોગમાં અને ભગવાને કરેલા ભોગમાં મોટો તફાવત છે. અને જીવ ઈન્દ્રિયો વડે ભોગ કરે છે તે ઈન્દ્રિયો ક્ષણમાત્ર છે, એટલે તે તે વિષયોના એક ભોગમાં સંબંધ ધરાવે છે, પણ દરેક અંશોમાં જીવોની ઈન્દ્રિયોથી ભોગ થઈ શકતો નથી. તેમ જ શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ એ પાંચે વિષયોનો સર્વાંશમાં ભોગ તો ભગવાનથી જ થઈ શકે છે. તે બતાવવા માટે મૂળમાં જિહ્વતિ-સુગંધ લે છે. તેમ ધર્મનું ગ્રહણ કર્યું છે. લોકમાં પણ કેવળ પદાર્થને છોડીને ધર્મનું ગ્રહણ કરવું એ તો સુગંધમાં જ આવે છે. તે નાસિકા ઈન્દ્રિયથી થાય છે. મન સાથે

છ ઇન્દ્રિયો (કાન નાક જીભ નેત્ર ચામડી અને મન) પાંચ^૧ પર્વવાળી અવિદ્યાથી વ્યાપ્ત છે; તેથી એક એક ઇન્દ્રિયના પાંચપાંચ લેહ થાય છે; એટલે છ ઇન્દ્રિયોના ત્રીસ લેહ થાય છે. તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે અઠ્ઠાવીસ તસ્વો, જીવ અને ભક્તિ એમ ત્રીશ લેહ બતાવવા માટે છે. તે ત્રીશ લેહોના રસનો અનુભવ ભગવાન પોતે જ કરે છે. જ્ઞાનસહિત રૂપ રસ ગંધ બગેરે પાંચ વિષયો સર્વ ભાગથી જીવમાં પ્રાપ્ત થતા નથી, પણ તેનો કાંઈ કાંઈ ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ ભગવાનમાં નથી એમ સૂચવવા માટે વહ્નુજેશઃ (છ ગુણોના નિયંતા) એ વિશેષણ આપ્યું છે; એટલે નિયામક હોવાથી છએ ગુણો ભગવાનને તાબે રહે છે. (૩૬)

આમ અત્યંત સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું. ખરી રીતે તો આ ભગવાનની લીલા બરાબર સમજાતી જ નથી, એવું નિરૂપણ કરે છે:

ન चास्य कश्चिन्निपुणेन धातु-

रवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः ।

नामानि रूपाणि मनोवचोभिः

सन्तन्वतो नटचर्यामिवाज्ञः ॥૩૭॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા આ ભગવાન, મન અને વચન વડે નામ અને રૂપનો વિસ્તાર કરે છે. આની લીલાને જેમ અજ્ઞાણો માણસ નટની ક્રિયાને ન જાણે, તેમ તુચ્છબુદ્ધિવાળો કોઈપણ જંતુ (જીવ) બરાબર પ્રમાણથી જાણી શકતો નથી.

ભાવાર્થઃ—અહીં આ અભિપ્રાય છે, કે રસનું આસ્વાદન તો ભગવાન જ કરે છે, એમ પહેલાના શ્લોકમાં કહેવાયું છે. તે રસો પોતાથી અને આધારથી અધિકારીના લેહ વડે ઉત્તમ અને હીન છે; જેમકે જળ મિષ્ટ હોવા છતાં ખારી જમીનમાં હોય તો ખારું થઈ જાય છે. જેમ આધારના લેહથી રસમાં લેહ પડે છે તેમ કેટલાક રસો પોતાથી જ મનુષ્યને પ્રિય અને અપ્રિય લાગે છે. એમ પોતાથી અને આધારથી રસનો લેહ થાય છે, તે દરેક રસનો અનુભવ ભગવાન કરે છે કે નહિ, તેવો સંશય થાય છે. તેમ દરેક વસ્તુમાં રસરૂપે ભગવાને જ પ્રવેશ કર્યો છે તેથી પોતાને પોતાના સ્વરૂપમાં ઉત્તમપણું કે હીનપણું નથી જ; વળી ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી તેથી પણ ઉત્તમપણું કે હીનપણું હોતું નથી. માટે સર્વપદાર્થોમાં રસરૂપ ભગવાને જ પ્રવેશ કરેલો છે, એ કોટીજ (પક્ષ) બરાબર લાગે છે. શ્લોકમાં ચકાર છે તેથી બીજા પ્રમાણની નિવૃત્તિ કરી છે.

૧ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, દેહમાં અધ્યાસ (મિથ્યાજ્ઞાન), ઇન્દ્રિયોમાં અધ્યાસ, પ્રણોમાં અધ્યાસ અને અંતઃકરણમાં અધ્યાસ એ અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વો છે.

સૂતપૌરાણિકે નિરૂપણ કર્યું ત્યારે ભક્તિ વડે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થવાથી દર્શન કરતા હોય તેમ કહે છે કે અસ્ય આ ભગવાનની લીલાને કોઈ જાણી શકતું નથી, એટલે બ્રહ્મા સુદાં પણ તેની લીલાને જાણતા નથી. અર્થાત્ અનુભવ થવા જેટલાં સાધનો છે તેમાંના એકે સાધનથી પણ જાણી શકાતા નથી. ત્યાં કારણ કહે છે: તે પ્રભુ સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે “ શું કરવા ઉત્પન્ન કરેલ છે? કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલ છે? એ બીજે કેવી રીતે જાણી શકે? તેમાં પણ વળી જીવ તો તુચ્છ છે અને કૃમિ (કીડા) ખરાખર છે; તેથી જીવમાં તર્ક કરવાની શક્તિ પણ નથી, તે ખતાવવા માટે મૂળમાં કીટ (કીડા) શબ્દ મૂકેલો છે. તે ભગવાનની પણ સ્વાભાવિક ક્રિયા નથી, પણ કૃતિ લીલા છે, (કર્મ વડે જાણાતાં અદૃષ્ટરૂપ). ત્યાં વ્યાકરણના નિયમથી નિપાતનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી ભગવાનની ઊત્તિ લીલાના બીજા લેહો જાણી શકાય તેવા નથી એમ દેખાય છે. કોઈપણ રીતે જાણવામાં કારણ કહે છે કે મન અને વચનોની સાથે ભગવાન વેદ અને વિષયોનો વિસ્તાર કરે છે. તેમ જ ચાર મહારાગોથી વ્યાપ્ત થયેલા જીવો ભગવાનની ઊત્તિ લીલાને જાણતા નથી. જેમ ભગવાન નટની માફક લીલા કરે છે, તેમ નટલીલા ભગવાન ન કરે તો માણસોને જ્ઞાન થઈ જાય, માટે તેવું ખતાવવા માટે ભગવાન લીલા કરે છે. તેથી પ્રમાણબલ વડે લીલાનું જ્ઞાન છે. તે પ્રમાણને મોહ કરવા માટે ભગવાને નટની લીલા કરી છે. નાટક કરનાર પણ મોહ કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી નટનું દષ્ટાંત આપ્યું છે. તેમાં પણ બિલકુલ અજાણ્યો માણસ તો જાણે જ નહિ તેમ પુષ્ટિમાર્ગને ન જાણનારો મનુષ્ય ભગવાનની લીલાને ન જ જાણી શકે. (૩૧)

ત્યારે ભગવાનની લીલા ન સમજવાથી જીવનો ઉદ્ધાર કેમ થાય? તેનો ખુલાસો કરે છે:

સ વેદ ઘાતુઃ પદર્વીં પરસ્ય

દુરન્તવીર્યસ્ય રથાક્ષપાણેઃ ।

યોઽમાયયા સન્તતયાઽનુષ્ટયા

ભજેત તત્પાદસરોજગન્ધમ્ ॥૩૮॥

૧, ભગવાન સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર છે. જીવ આધુનિક છે, તેથી ભગવાનની લીલાને ન જાણે, (૧); પ્રભુ નિર્દોષપૂર્ણગુણવાળા છે અને જીવ તુચ્છ કીડા જેવો છે, તેથી પ્રભુની લીલા ન જાણે, (૨); જીવની બુદ્ધિ દુષ્ટ છે, તેથી ન જાણે, (૩); અને જીવ અજ્ઞાની છે, (૪); આ ચાર મહારાગો જીવના છે.

શબ્દાર્થ:—જ પુરુષ નિષ્કપટ સેવા વડે ભગવાનના ચરણકમળના સુગંધને ભજે છે, તે પુરુષ દરેકને ઉત્પન્ન કરનારા અનંત પરાક્રમવાળા ચક્રને ધારણ કરનારા અને પર એવા પ્રભુની પદવીને ભણે છે.

ભાવાર્થ:—સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા ભગવાન ભણવામાં આવતા નથી, કારણ કે તેનું સ્વરૂપ જ સમજી શકાતું નથી. તેમ કાર્ય તો લૌકિક છે એટલે કર્મ અને ગુણનો પ્રવાહ હોવાથી થોડું ઘણું પણ અનુમાનથી સમજી શકાય, પણ ખરી રીતે તો ભગવાનનું સ્વરૂપ લૌકિક કાર્યથી અનુમાનમાં આવી શકતું નથી. જ્યારે ભગવાનને ભણવાના માર્ગનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ભગવાન પણ કાર્યરૂપ જગતમાં સાથે આવે છે; તેથી કાર્યોનું તત્ત્વ સમજાય છે. તેથી ભગવાનને ભણવાનો માર્ગ સમજવો જોઈએ. લૌકિક અને વૈદિક પ્રમાણનું તેમાં જ્ઞાન નથી તેમ કહેવામાં કારણ બતાવે છે: તે ભગવાન પર છે; એટલે તે સર્વ પ્રમાણોથી દૂર રહેલા છે.

ભગવાનની જગત્માં ગતિ છે. ત્યારે કોઈ વખતે અશક્તિ હોય અને થોડું ચાલે ત્યારે જગતના મનુષ્યોથી ભગવાનની ગતિ ભણી શકાય ! એવી શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે ભગવાન 'દુરંતવીર્ય' છે; એટલે તેના પરાક્રમની સમાપ્તિ ક્યારે પણ થતી નથી. એ પરાક્રમની સમાપ્તિ તો પ્રલયમાં જ થાય છે, તેથી તે પ્રભુના પરાક્રમનો અંત દુષ્ટ છે એમ કહ્યું છે. અને પ્રલય પછી તો કોઈ ભણનાર જ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી કાળ એ ભગવાનની ગતિ હોવાથી કાળની માફક ગતિનું જ્ઞાન સંભવે છે, પણ તે કાળરૂપી ચક્ર તો ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં રહેલું છે, એટલે કાળને પણ સ્થિર કરીને ભગવાન રહે છે. અથવા સર્વ જગત્ રથરૂપ છે. તેને ચલાવનાર ચક્ર ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં છે; એટલે ભગવાન શ્રીહસ્ત ચલાવે ત્યારે જ તે ચક્ર પણ ચાલે; તે સિવાય ન જ ચાલી શકે, કેમકે ચક્રને શ્રીહસ્તનો આધાર છે. માટે ગાડામાં બેસનારાઓ ગાડાના પૈડાની નીચે જે આધાર હોય છે તેને ભણી શકતા નથી. તેમ જગત્માં રહેનાર મનુષ્યો પણ ભગવાનને ભણી શકતા નથી; તેથી ભગવાનની સેવા કરવાથી જ ભગવાન ભણી શકાય છે. તે કહે છે કે કપટ વગરની હિમ્મતો સેવા કરવાથી ભક્તો પ્રભુને ભજે છે; એટલે ઘણા સમય સુધી આહરપૂર્વ પ્રભુની સેવા થવી જોઈએ. કપટ ન રાખવું એ પણ એક અંગ છે, એટલે લૌકિક અને વૈદિક તમામ લોક માયા (કપટ) વડે જ ભગવાનને ભજે છે, અર્થાત્ આપણે આમ ભજન કરીશું તો ભગવાન આપણને અમુક ક્ષણ આપશે એવી ખુદ્દિ રાખે છે, તેથી ભગવાન પાસેથી પણ ક્ષણ લેવા માટે છેતરવાનો યત્ન કરે છે; પરંતુ ભગવાન તો ચતુરશિરોમણિ હોવાથી છેતરાતા નથી.

માટે ભગવાનની સેવામાં કપટ છોડી દેવું જોઈએ. પોતાની યુક્તિનો વિચાર કરવો તેને માયા કહે છે. તે કપટ સેવામાં રાખવું નહિ અને હુમેશાં સેવા કર્યા કરવી. મૂળમાં સેવાવાચક શબ્દ અનુવૃત્તિ આપેલો છે; તેથી ઘણા સમય સુધી સેવા કરવી અને તેમાં આદર રાખવો, એમ ખતાવ્યું છે. ભગવાનના ચરણારવિંદને જાણવું, એ માર્ગ જાણવામાં કારણરૂપ છે. ચરણ જ કમળરૂપ છે, તેનો સુગંધ લેવો જ જોઈએ, અર્થાત્ ચરણસેવા કરવી જ જોઈએ; એટલે ભગવાન પોઠે ત્યારે ચરણની સેવા કરે. તે વખતે સેવા કરનારનું મુખ ઊંચું હોવાથી ચરણારવિંદનો સુગંધ આવે છે, ત્યારે તેનો અનુભવ થાય છે, તેમ જેના હૃદયમાં ભગવાન પોતાની ઈચ્છાથી પોઠે છે ત્યારે તેની ખડારની ઈન્દ્રિયો પણ ચરણારવિંદના ગંધ વડે ખેંચાઈને અંદર જ આવે છે, એટલે અહિર્મુખ મટીને અંતર્મુખ થાય છે, ત્યારે તે ભગવાનના માર્ગને જાણે છે, એ જ્ઞાનનો પક્ષ ખતાવ્યો. ભક્તિમાર્ગના પક્ષમાં તો ભગવાનનું ચરણકમળ જ ભક્તિમાર્ગ છે. ભક્તિમાર્ગરૂપ ચરણકમળ સ્વચ્છ અંતઃકરણમાં પ્રકટ થયેલું કમળ છે. તેમાં હુમેશાં ગંધ હોય છે. અથવા પ્રેમ થાય છે, એટલે તે ચરણારવિંદનું નિરંતર ભજન કરે છે, તે ભગવાનની ગતિને જાણે છે. (૩૮)

એમ પ્રાસંગિક વસ્તુનું નિરૂપણ કરીને હવે જુદા ઉપક્રમથી ચાલતી ખાખતનું નિરૂપણ કરે છે:

અથેહ ધન્યા ભગવન્ત્ત્વમ્ યદ્વાસુદેવેઽન્વિલ્લોકનાથે ।

કુર્વન્તિ સર્વાત્મકમાત્મભાવં ન યત્ર ભૂયઃ પરિવર્ત ઉગ્રઃ ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ:—આ સંસારમાં તમે ભક્તિનિષ્ઠ છો: કેમકે સર્વલોકના નાથ અને સર્વાત્મા વાસુદેવ ભગવાનમાં એવી રીતે પોતાનો સર્વાત્મભાવ પ્રકટ કરો છો, કે જે ભાવમાં ફરીથી પરિવર્ત (ફરી ફરવું) ફેરો રહેતો નથી.

ભાવાર્થ:—તમારા પ્રશ્નથી એમ સમજાય છે કે તમે ભગવાનમાં નિષ્ઠાવાળા છો. ગીતામાં કહ્યું છે કે “ જે પુરુષને જે દેવમાં શ્રદ્ધા હોય તે પુરુષને તે દેવરૂપ સમજવો.” તેથી આ સંસારમાં તમારી ભગવાનમાં શ્રદ્ધા છે; માટે તમે ભગવદ્રૂપ છો; માટે ધન્ય છો. એટલે ભગવાનની ભક્તિરૂપ ધન, અને જ્ઞાનરૂપ ધનને તમે લાયક છો; કારણ કે આવા પ્રકારનો તમારો ભાવ છે. એટલે હું હીનજાતિનો છું, તેને પણ સારી રીતે માન આપીને, અવકાશ ન હોવા છતાં પણ સમય લઈને, મારા મુખથી પણ અત્યંત આદરથી શ્રવણ કરો છો, એવો પ્રકાર તમારામાં રહ્યો છે, તેથી તમે ધન્ય છો. તેમ ખીજ કોઈ દેવતાનું ભજન કરતા નથી, પણ ‘વાસુદેવ ભગવાન’

સર્વના ઇશ્વર છે' તેમ જાણીને તેમાં ભાવ રાખે છે. વેદાંત શાસ્ત્રથી પણ ભગવાન સર્વાત્મક છે, તેમ જાણી શકાય છે. એવી રીતે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવા માટે અને પ્રભુમાં અતિ સુદૃઢ સ્નેહ થવા માટે સર્વલોકનાથ અને સર્વાત્મા એમ બે વિશેષણો આપ્યાં છે. તે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવા માટે પોતાનો ભાવ ભગવાનમાં જોડીને ભક્તિ કરે છે; જેથી દેવપણાથી તમે પ્રીતિ કરો છો, તેથી તમે ધન્ય છો. આવા પ્રકારનો ભાવ કરવાનું કૃપા કહે છે કે આ સંસારરૂપ ચક્ર ઘણું ક્રૂરું કરે છે. તેમાં ફરીવાર પડવું પડતું નથી. આ દેહનો અંત થાય ત્યાંસુધી જેમ થવાનું હોય તેમ થાઓ, પણ પછી તે સંસાર ચક્રનું દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી એમ બતાવવા માટે પુનઃ શબ્દ મૂકેલો છે. આ ચક્રભ્રમણનો અનાદર થઈ શકે તેમ નથી એ બતાવવા માટે 'ઉચ્ચ' છે એમ કહ્યું છે (૩૯)

આવો અભિપ્રાય ક્યાંથી લાગ્યા ? તેવી શંકાનું સમધાન કરે છે:

इदं भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् ।

उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ:—જેમાં ઉત્તમશ્લોક ભગવાનનું ચરિત્ર છે, એવું વેદતુલ્ય આ શ્રીભાગવત નામનું પુરાણ વેદવ્યાસજીએ કરેલું છે.

ભાવાર્થ:—તેમાં ભગવાનનો દરેક સંબંધ રહેલો હોવાથી તેનું “ભાગવત” એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. તે ઘણું જૂનું છે. અથવા સમગ્ર પુરાણ કહેવાય છે તેનો એક ભેદ છે. ભાગવત વેદની બરાબર છે; માટે બીજા મતોની માફક અહીં વેદનો વિરોધ કે વેદનો નિષેધ નથી. તેમ કેઈ પદાર્થનું નિરૂપણ કરવા સારું કેઈ પ્રસંગની કથા આવે તે પણ પુરુષોત્તમ પ્રભુની જ કથા છે; એમ બતાવવા માટે ‘જેમાં ઉત્તમશ્લોક ભગવાનનું ચરિત્ર છે’ એમ કહ્યું છે. ઋષિ સંબંધી જ્ઞાન વડે, અનુભવ કરીને સમર્થ વેદવ્યાસે ભાગવત કહેલું છે. (૪૦)

निश्रेयसाय लोकानां धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ।

तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरम् ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ:—લોકોનાં કલ્યાણ માટે ધનને આપનાર, મંગળકારી અને મોટા આ ભાગવતને વ્યાસજીએ જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને ભણાવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—આ ગ્રંથની પ્રવૃત્તિ દરેકની મુક્તિ માટે છે, તેમ જ ધનની પ્રાપ્તિ અને કલ્યાણ પણ થાય છે, કારણ કે સર્વમાં રહેલાં ભક્ત લક્ષ્મીજી પણ ભાગવતનું શ્રવણ કરે છે; તેથી ભાગવત પોતાથી, ગુણથી અને અર્થથી

પણ મોટું છે. હવે સૂતપૌરાણિકને ભાગવતનું જ્ઞાન થયું તેની પરંપરા કહે છે કે વ્યાસજીએ વેદની માફક શ્રીભાગવત શુકદેવજીને ભણાવ્યું; ગુપ્ત રાખવા માટે બીજાને નહિ ભણાવતાં પોતાના પુત્રને ભણાવ્યું. શ્રીભાગવત ભણવામાં ઇન્દ્રિયોને જીતવાપણું અને જ્ઞાન એ જ અંગ છે. તે અંગનો ઉત્કર્ષ થાય ત્યારે ભાગવત ક્ષણે છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે “શુકદેવજી જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ છે.” (૪૧)

બીજાની ચિંતા ન કરવી, એ કહે છે:

સર્વવેદેતિહાસાનાં સારં સારં સમુદ્દૃતમ્ ।

સ ચ સંશ્રાવયામાસ મહારાજં પરીક્ષિતમ્ ॥

પ્રાયોપવિષ્ટં ગઙ્ગાયાં પરીતં પરમર્ષિભિઃ ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ:—દરેક ઇતિહાસોનો સાર સાર લઇને સારી રીતે ઉદ્ધાર કરેલા શ્રીભાગવતને, મરણ સુધી અન્નજળનો ત્યાગ કરીને ગંગાજીને કિનારે બેઠેલા, અને મોટા ઋષિઓથી વીંટાયેલા પરીક્ષિતજી નામના મહારાજાને શુકદેવજીએ સંભળાવ્યું.

ભાવાર્થ:—બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોના ઉદ્ધાર માટે વેદ છે અને સ્ત્રી અને શૂદ્રોના ઉદ્ધાર માટે ઇતિહાસ છે. આ ભાગવત તો વેદ અને ઇતિહાસના સારરૂપ હોવાથી બ્રાહ્મણાદિક અને શૂદ્રાદિકનો પણ ઉદ્ધાર કરનારું છે. હવે ભાગવતની પરંપરા કહે છે કે શુકદેવજીએ આ ભાગવત પરીક્ષિતરાજાને સંભળાવ્યું. મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરીને ગંગાજીને કિનારે બેઠા છે; તેથી તે દેશની ઉત્તમતા બતાવી છે. રાજા ઉત્તમ ઉત્તમ ઋષિઓથી વીંટાયેલા છે, એમ કહેવાથી રાજાને સત્સંગ છે, એમ બતાવ્યું છે. (૪૨)

ધર્મ કેને શરણે ગયો ? એવો છઠ્ઠો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો તેનો ઉત્તર કહે છે:

કૃષ્ણે સ્વધામોપગતે ધર્મજ્ઞાનાદિભિઃ સહ ।

કલૌ નષ્ટદશામેષ પુરાણાર્કોઽધુનોદિતઃ ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ:—ધર્મ અને જ્ઞાનાદિકની સાથે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સ્વધામમાં પધાર્યા તે પછી કલિયુગમાં દૃષ્ટિ વગરના માણસો માટે હુમણાં આ (શ્રી ભાગવત રૂપ) પુરાણરૂપી સૂર્યનો ઉદય થયો છે.

ભાવાર્થ:—ધર્મ તો ભગવાનની સાથે જ ગયેલો છે. જો અહીં રહેલો હોય તો તે કેને શરણે ગયો છે, તેની ચિંતા થાય. અને કલિયુગ અંધકાર જેવો છે, તેનાથી જેની દૃષ્ટિ ઠંકાઈ ગયેલી છે, એવાં મનુષ્યો થયાં છે, કાંઈ આંધળા થયાં નથી; અર્થાત્ પોતાથી દુષ્ટ નથી, પણ દૃષ્ટિ ઠંકાયેલી છે. તેઓને

કરીવાર ધર્માદિક જણાવવા માટે પુરાણરૂપ સૂર્યનો હમણાં ઉદય થયો છે, એટલે પહેલીથી જ જે રહેલો છે તે હમણાં પ્રકટ થયો છે.

પોતાને ભાગવત પ્રાપ્ત થયાનો પ્રકાર કહે છે: (૪૩)

તत्र कीर्तयतो विप्रा विप्रर्षेभूरितेजसः ।

अहं चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् ॥

सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं यथामति ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ:—હું વિપ્રો, ઘણા તેજવાળા શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજા પાસે પ્રભુનું કીર્તન કરતા હતા, ત્યાં હું ગયો અને તેમની કૃપાથી હું ત્યાં બેઠો હતો. તે હું જેવું મારું અધ્યયન અને બુદ્ધિ છે તે પ્રમાણે તમને ભાગવત સંભળાવીશ.

ભાવાર્થ:—‘વિપ્ર’ સંબોધન કરવાથી શ્રીભાગવત દરેકને પૂર્ણ કરનાર છે; તેથી પ્રથમ શુકદેવજીને પૂર્ણ કર્યા અને હમણાં તમારા પ્રસંગથી કરીવાર ધારણ થયું, એટલે તમે પૂર્ણ કરો છો. શુકદેવજી લૌકિક ન હતા પણ ઋષિ હતા; તે માટે ઋષિ: એવો પ્રયોગ કર્યો છે. તેવા ઋષિને પણ પૂર્ણ કર્યા છે. શુકદેવજીના કહેવામાં કાંઈ સંદેહ રહે નહિ અને સાંભળ્યા પછી પ્રકાશ થાય, તે માટે શુકદેવજીને ઘણા તેજવાળા કહ્યા છે, એટલે જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઘણો છે. અથવા શુકદેવજી બ્રહ્મને જાણનારા હોવાથી તેમાં બ્રહ્મનું તેજ રહેલું છે; તેથી તે સર્વજ્ઞ છે, એમ કહેવા માટે ઘણા તેજવાળા કહ્યા છે. તે પછી શ્રી ભાગવત દરેકને પ્રાપ્ત થયું તે બતાવવા માટે કહે છે કે હું પણ ત્યાં ગયો હતો. એટલે દરેક સાંભળનારાઓ ભાગવત ભણ્યા હતા, હું પણ તેની સાથે ભણ્યો છું. ત્યાં ઉપદેશની સભામાં સાંભળ્યું છે, પ્રસંગની સભામાં સાંભળ્યું નથી. પરંતુ શુકદેવજીના અનુગ્રહથી તે સભામાં હું બેઠો હતો; એટલે ત્યાં ઉપદેશથી જે ભાગવત પ્રાપ્ત થયું છે તે ભાગવત તમને સંભળાવીશ. તેમાં પણ જેવી રીતે અધ્યયન થયું છે, તેમાંથી મારી બુદ્ધિના અનુસારે સંભળાવીશ. આમ કહેવાથી સૂતપૌરાણિકનો ગર્વ નિવૃત્ત થાય છે એમ બતાવ્યું છે અને હું જે કહીશ તેનાથી અધિક અર્થ પણ બીજો થતો હશે, પરંતુ હું તો મારી બુદ્ધિ અનુસાર કહીશ, એમ પણ બતાવ્યું છે. (૪૪)

ઇતિ શ્રીભાગવત સુબોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમ-સ્કંધમાં

હીનાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત તૃતીય અધ્યાય સંપૂર્ણ

[૨. મધ્યમાધિકાર : અધ્યાય ૪ થી ૬]

અધ્યાય ૪ ચોથો

एवं भागवतार्थस्य निर्धारः स्वाधिकारतः ।

त्रिभिः कृतो, द्वितीये तु त्रिभिस्त्याज्यसमत्वतः ॥१॥

मध्याधिकारे यच्छास्त्रं तदत्र विनिरूप्यते ।

नारदस्याधिकारित्वाच्छ्रोतुश्चिन्ताकुलत्वतः ।.૨॥

तत्रાધ્યાયે ચતુર્થે તુ વ્યાસચિન્તા નિરૂપ્યતે ।

उत्तमप्रक्रियायाश्च वक्तुर्हेतुनिरूपणात् ॥૩॥

એવી રીતે સૂતપૌરાણિકે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શ્રી ભાગવતના અર્થનો નિર્ધાર ત્રણ અધ્યાય વડે કર્યો. હવે બીજા પ્રકરણમાં, અદૃષ્ટદ્વારા ઉપકાર કરનારા ધર્મનો ફળમાં વ્યભિચાર થાય છે માટે તેવો ધર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. (૧) તે ધર્મની અહીં પણ સમાનતા હોવાથી મધ્યમાધિકારમાં જે ઉપદેશ કરવાનો છે, તેનું નિરૂપણ આ પ્રકરણમાં થાય છે. વક્તા નારદ અધિકારી હોવાથી અને શ્રોતા વ્યાસજી ચિંતાથી આકુલ થયા તેથી બન્નેનો મધ્યમાધિકાર છે. (૨) તેમાં ચોથા અધ્યાયમાં વ્યાસજીની ચિંતાનું નિરૂપણ કરે છે. અને ઉત્તમ પ્રકરણમાં વક્તા શુકદેવજી છે. તેમના ઉત્તમપણાના કારણ- નું પણ નિરૂપણ છે. (૩)

પહેલા પ્રકરણમાં સૂતપૌરાણિકે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શાસ્ત્રાર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં મૂલપણાથી શ્રીભાગવત કહેલું છે. જે ભાગવત સાંભળ્યું ત્યારે સૂતને આ શાસ્ત્રાર્થ સમજવામાં આવ્યો, તે જ શ્રીભાગવત આપણે પણ સાંભળવું, એવા અભિપ્રાયથી શૈનક સૂત પૌરાણિકને પૂછે છે, એમ વ્યાસજી કહે છે:

व्यास उवाच ।

इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणाम् ।

वृद्धः कुलपतिः सूतं बह्वचः शौनकोऽब्रवीत् ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે બોલતા સૂતને વખાણીને, હજાર વર્ષનો યજ્ઞ કરનાર, મુનિઓમાં વૃદ્ધ, કુલના પતિ, ઋગ્વેદી શૈનક આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—દરેક સ્થળે વક્તાનું વાક્ય સમાપ્ત થાય પછી શ્રોતાએ પ્રશ્ન કરવો જોઈએ, પણ અહીં તે અતિ ઉત્સાહને લીધે સૂતપૌરાણિકનું વાક્ય સમાપ્ત થયા પહેલાં જ શૈનકે પૂછ્યું છે, એમ બતાવવા સારુ બ્રુવાણ (બોલતા હતા તે વખતે) શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. સંભાવના માત્રથી જ શૈનકે પૂછ્યું, ત્યાં

મૂળ સહિત શાસ્ત્રાર્થનું નિરૂપણ સૂતે કરેલું છે. એટલે વક્તા સૂતપૌરાણિકમાં મોટી શ્રદ્ધાથી સારી રીતે તેની સ્તુતિ કરી. તે સ્તુતિ અર્થથી બહાર છે. પહેલેથી જ બાણવાની ઇચ્છા પ્રબલ હતી; તેથી શૌનકાદિક દરેક ઋષિએ પૂછ્યું હતું, અને હમણાં સૂત કહે છે કે તે કાંઈ ઉત્કૃષ્ટ છે, એમ બાણીને મનનથી તેનો નિશ્ચય કરીને હજાર વર્ષના યજ્ઞમાં ભગવાનનો અવતાર થાય, એવો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી તે માટે જ યજ્ઞનો પ્રારંભ કરેલો છે. માટે દરેક બોલશે તો કોલાહલ થવાથી સારી રીતે સમજશે નહિ, તે માટે દરેક ઋષિ સાંભળે છે, તેમ તે યજ્ઞ સંબંધી દેવતાને બાણનાર શૌનક પૂછે છે. તે શૌનક જ્ઞાનવૃદ્ધ છે અને ઋષિકુલના અધ્યક્ષ છે, તેમ પતિ પણ છે. બુદ્ધિનો નિર્ધાર જ્ઞાનવૃદ્ધમાં સારી રીતે થાય છે. આગળ તેનો પ્રચાર કરવા માટે વક્તાના વચનમાં વિશ્વાસ તો કુલના આચાર્ય હોય તેને થાય છે, એમ બતાવવા માટે વૃદ્ધઃ અને કુલપતિઃ એવાં બે વિશેષણો આપ્યાં છે.

અહીં ભાગવતની બાબતમાં, કર્તાની બાબતમાં, વક્તાની બાબતમાં અને સાંભળનારની બાબતમાં આમ ચાર પ્રકારે પ્રશ્ન થાય છે. તેમાં પ્રથમ પ્રશ્ન કહે છે:

શૌનક ઉવાચ ।

સૂત સૂત મહાભાગ વદ નો વદતાં વર ।

કથાં ભાગવતીં પુણ્યાં યદાહ ભગવાન શુકઃ ॥૨॥

શબ્દાર્થઃ—હે સૂત, હે મોટા ભાગ્યવાળા, હે કથા કહેનારાઓમાં ઉત્તમ, જે શ્રી ભાગવતની પવિત્ર કથા ભગવાન શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહી છે, તે અમને કહો.

ભાવાર્થઃ—“સૂત, સૂત” એમ જે બે વખત કહ્યું છે તે આહર આપવા માટે કહ્યું છે. તમારું તો મોટું ભાગ્ય છે, કેમકે તમે ભાગવત સાંભળ્યું છે, એમ બતાવવા માટે મહાભાગ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. અમે કેવળ શ્રોતા છીએ; માટે કેવળ સાંભળાવવું જ ભેદ્ય એમ ન સમજવું, પણ અમને તો ભાગવત આપવું ભેદ્ય; એ બતાવવા માટે નઃ એ ચતુર્થી વિભક્તિનો પ્રયોગ કરેલો છે. ‘બોલનારાઓમાં તમે શ્રેષ્ઠ છો,’ ત્યાં વ્યાકરણના નિયમથી નિર્ધારણ કરેલું છે, તેથી સમાસ કર્યો નથી. એટલે બોલનારાઓમાં તમે જ શ્રેષ્ઠ છો. જે કથા સાંભળીને તમે આવા પ્રકારના શાસ્ત્રાર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે જ કથા અમને કહો, કેમકે તે કથા પુણ્ય એટલે ધર્મરૂપ છે; તેથી યજ્ઞાદિક ધર્મની માફક તે શાસ્ત્રવિહિત પણ છે. તે કથા સાંભળવામાં વધારે શ્રદ્ધા થવાનું કારણ એ જ કે તે કથા ભગવાન શુકદેવજીએ કહી છે; એટલે શુકદેવજી મુક્ત અને પૂર્ણ ગુણવાળા છે; તેથી તેની કહેલી કથા તેવી જ હોવી ભેદ્ય. (૨)

હવે ભાગવતના કર્તા વિષયક બીજો પ્રશ્ન કરે છે :

કસ્મિન્યુગે પ્રવૃત્તેયં સ્થાને વા કેન હેતુના ।

ક્રુતઃ સઠ્ઠોદિતઃ કૃષ્ણઃ કૃતવાન્સંહિતાં મુનિઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થઃ—આ કથા કયા યુગમાં, કયા સ્થાનમાં, શા કારણથી, અથવા કેના કહાથી પ્રવૃત્ત થઈ, અને વ્યાસ મુનિએ કેની પ્રેરણાથી આ ભાગવતસંહિતાને કરી ?

ભાવાર્થઃ—ભાગવતરૂપ સંહિતા કરનારને બીજી સહાયતાની જરૂર છે, તેથી કરનારના પ્રશ્નમાં તેની સાથેના પરિકરોનો પણ પ્રશ્ન કરે છે. તેમાં કાલ, દેશ, અને કારણ એ નિશ્ચયપૂર્વક પરિકર છે. તેમ જ તે કામમાં જોડનાર પણ પરિકર છે. તે ત્રણ પ્રશ્નમાં આ સંહિતા પ્રવૃત્ત થયેલી છે, તેથી તે બાબતના ત્રણ પ્રશ્ન કરે છે કે કયા યુગમાં આ કથા પ્રવૃત્ત થઈ, કયા સ્થાનમાં આ કથા પ્રવૃત્ત થઈ, અને શા કારણથી પ્રવૃત્ત થઈ. જેમ આ ભાગવતની પ્રવૃત્તિ થવામાં ચિત્ત વ્યગ્ર થવું ન જોઈએ, એ કારણ છે, તે વ્યાસજીને કોણે પ્રેરણા કરી, અને શા માટે પ્રેરણા કરી, એમ શ્રીભાગવતની પ્રવૃત્તિ થવામાં ત્રણ પ્રશ્નો કર્યા, અને એક પ્રશ્ન શ્રીભાગવત કરવામાં કરેલ છે. વ્યાસજી મુનિ છે, તે તેણે મનનનો પ્રતિબંધ કરનારી સંહિતા શી રીતે કરી ? (૩)

હવે શ્રી ભાગવતના વક્તા શુકદેવજી-વિષયમાં પાંચ શ્લોકથી ત્રીજો પ્રશ્ન કરે છે:

તસ્ય પુત્રો મહાયોગી સમદૃઃ નિર્વિકલ્પકઃ ।

एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ॥४॥

શબ્દાર્થઃ—તે વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી મહાયોગી છે અને તે સમાન દૃષ્ટિવાળા, વિકલ્પ વગરના, એકાંતમાં જ જેની મતિ છે તેવા નિદ્રારહિત, કોઈથી પણ જાણી ન શકાય તેવા ગૂઢ હોવાથી મૂઢ જેવા દેખાય છે.

ભાવાર્થઃ—અહીં શુકદેવજી-વિષયક વક્તાપણાથી પ્રશ્ન છે; માટે તે કારણથી તે બાબતના સંદેહો કહેલા નથી. તે આગળ કહેવાના છે. તે શુકદેવજી મોટા યોગી હોવાથી સમાધિમાં જ રહે છે. જો કે પહેલાં યોગ દુઃખ આપનારો થાય છે, પણ તે યોગ સિદ્ધ થયા પછી સુખ આપનાર થાય છે. તેવા યોગી કથા કહે તે યોગ્ય નથી. વળી શુકદેવજી સરખી-દૃષ્ટિવાળા છે, એટલે બ્રહ્મના સ્વરૂપને તે જાણે છે. અને કથા કહેવામાં ઉચ્ચનીચ બુદ્ધિ થવી જ જોઈએ; સમાન દૃષ્ટિવાળામાં તેવી બુદ્ધિ હોતી નથી. વળી તે શુકદેવજી નિર્વિકલ્પક છે, એટલે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલું જ્ઞાન તેમને સિદ્ધ છે; તેથી માયાના વિકલ્પો બધા જતા રહ્યા છે. વળી તેમની મતિ એકાંતમાં રહે

છે, એટલે તે પૂર્ણ વૈરાગ્યવાળા છે. વળી તેમની નિદ્રા જતી રહી છે, એટલે સ્વપ્નમાં કાંઈ અનિષ્ટ પણ જોવાય છે, તેને દૂર કરવાની પણ પરવા શુકદેવજીને રહી નથી. અને તેઓ ગૂઢ છે, એટલે ખીજના સંગથી ઉદ્દેગ પામે છે, તેથી તેમની પ્રસિદ્ધિ લોકમાં નથી, પણ મૂઢના જેવા દેખાય છે. (૪)

વળી તે શુકદેવજી તો હમેશાં અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં રહે છે, એટલે તેમને ખહારના કોઈ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન જ હોતું નથી, એમ કહેવા માટે શુકદેવજીનું ઉપાખ્યાન કહે છે:

દૃષ્ટ્વાનુયાન્તમૃષિમાત્મજમપ્યનગ્રં

દેવ્યો હિયા પરિદ્યુર્ન સુતસ્ય ચિત્રમ્ ।

તદ્દીક્ષ્ય પૃચ્છતિ મુનૌ જગદુસ્તવાસ્તિ

સ્ત્રીપુન્મિદા ન તુ સુતસ્ય વિવિક્તદૃષ્ટેઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—પોતાના પુત્રની પાછળ વસ્ત્ર પહેરીને પણ જતા વ્યાસને જોઈને તળાવમાં સ્નાન કરતી અપ્સરાઓએ વસ્ત્રો પહેરી લીધાં, અને પ્રથમ નમ્ર શુકદેવજી જતા હતા ત્યારે તેમને જોઈને વસ્ત્ર પહેરેલાં નહિ, તેથી વ્યાસજીને આશ્ચર્ય થતાં તેમના પૂછવાથી અપ્સરાઓએ જવાબ આપ્યો: “આ સ્ત્રી છે અને આ પુરુષ છે” એવો ભેદ તમને છે, પણ એકાંતિક દૃષ્ટિવાળા તમારા પુત્રને નથી.

ભાવાર્થ:—અહીં એવી કથા છે કે કોઈ એક તળાવમાં અપ્સરાઓ નમ્ર થઈને નાહતી હતી, ત્યાંથી નમ્ર શુકદેવજી ચાલ્યા ગયા. તેમની પાછળ વ્યાસજી પણ જતા હતા. તે વ્યાસજીને જોઈને અપ્સરાઓએ વસ્ત્રો પહેર્યાં. તેથી વ્યાસજીને સંદેહ થયો કે ‘હું વૃદ્ધ નમ્ર નથી’ તેને જોઈને અપ્સરાઓ વસ્ત્ર શા માટે પહેરે છે? અને જીવાન પુત્ર નમ્ર જતો હતો તેને જોઈને વસ્ત્ર કેમ ન પહેર્યાં? આવી રીતે અપ્સરાઓને પૂછ્યું ત્યારે તે દેવીઓએ જવાબ આપ્યો કે “આ સ્ત્રી છે અને આ પુરુષ છે” એવો ભેદ તમને છે, પણ તમારા પુત્રને નથી. જો કે વ્યાસજીને સંદેહ વગરનું શાસ્ત્ર સંબંધી જ્ઞાન છે તેમ સ્વરૂપનું પણ જ્ઞાન છે તોપણ અધિકારી હોવાથી ખહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ રહેલું છે. અને તેમના પુત્ર શુકદેવજી તો હમેશાં સમાધિમાં રહે છે, તેથી તેમને ખહારના પદાર્થનું જ્ઞાન નથી; માટે અપ્સરાઓએ કહ્યું કે શુકદેવજીની દૃષ્ટિ ચૈતન્ય સિવાય ખીજ પદાર્થમાં જતી જ નથી. એવી રીતે ભગવાનની કથા કહેવામાં બાધ કરનારા આઠ ગુણો શ્રીશુકદેવજીમાં રહેલા છે; આમ છતાં તેમણે કથા શા માટે કહી? (૫)

જો કે શુકદેવજી સંન્યાસીનો ધર્મ રાખે છે, તેથી “કીડાની માફક પૂથ્લી ઉપર ફર્યા કરવું,” વાક્ય છે તે મુજબ સમાધિમાંથી શુકદેવજી જીઠે અને

કોઈ તેમને દેખે, અને આગ્રહથી પ્રાર્થના કરે, તો તે કથા કહે, એમ સંભવ છે તોપણ તે ન માનવું; કેમકે લોકોને જાણવામાં આવે એવો મોટો ધર્મ તેમાં હોવો જોઈએ. તે ધર્મ શુકદેવજીમાં નથી એમ કહે છે:

કથમાલક્ષિતઃ પૌરઃ સમ્પ્રાતઃ કુરુજાઙ્ગલાન્ ।

ઉન્મત્તમૂકજહવદ્વિચરન્ ગજસાહયે ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—હસ્તિનાપુરના પ્રદેશમાં શુકદેવજી આવ્યા ત્યારે ઉન્મત્ત, મૂંગા અને જડની માફક ફરતા હતા, તેવા શુકદેવજીને હસ્તિનાપુરના નિવાસીઓએ શી રીતે ઓળખ્યા?

ભાવાર્થઃ—કુરુ અને જંગલ એ હસ્તિનાપુરના પેટાના દેશો છે. ત્યાં શુકદેવજી આવ્યા ત્યારે આ શુકદેવજી છે એવા જ્ઞાન વગરના નિવાસીઓએ કેમ ઓળખ્યા? કેમકે પુરમાં રહેવાથી માણસોની બુદ્ધિ વાંકી થઈ જાય છે. જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે: બહાર જોવામાં સ્થિરપણું લાગે, વચનથી અને સદાચારથી જાણી શકાય, તે ત્રણેય શુકદેવજીમાં નથી, તે માટે કહે છે કે તેઓ તો ગાંડાની માફક, મૂંગા માણસની માફક, અને જડની માફક ફરે છે. તેમ તે શહેરનું નામ હસ્તિનાપુર છે (એટલે હાથીની માફક), તેથી તેમાં રહેનાર પણ હાથીની માફક મહોન્મત્ત હોવા જોઈએ, એમ નગરના નામનિરૂપણથી સમજાય છે; માટે જ તે શુકદેવજીનું જ્ઞાન કોઈને થઈ શકે નહિ. કોઈ જાતનો ભય ન હોવાથી પવિત્ર તીર્થમાં શુકદેવજી ક્યાં કરે છે. (૬)

કથં વા પાણ્ડવેયસ્ય રાજર્ષેર્મુનિના સહ ।

સંવાદઃ સમભૂતાત યત્રૈષા સાત્વતી શ્રુતિઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થઃ—હું તાત, રાજર્ષિ પરીક્ષિતને મુનિ શુકદેવજી સાથે સંવાદ કેવી રીતે થયો? કે જેમાંથી આ વેદરૂપ શ્રીભાગવત પ્રકટ થયું.

ભાવાર્થઃ—કહાયિત્ હસ્તિનાપુરમાં કેટલાકોને શુકદેવજીનું જ્ઞાન બલે હોય, તોપણ રાજાની સાથે સંવાદ થવો તો અનુચિત છે; કેમકે પહેલાં પરીક્ષિત રાજા હતા અને પછી ઋષિ જેવા થયા છે, તેથી તેમનામાં ઋષિનો આચાર ન હોય, તેથી તેમને શ્રદ્ધા પણ ન જ થાય. તેમ શુકદેવજી મુનિ છે, તેથી કોઈ સર્વજ્ઞપણાની સંભાવના રાખે, ત્યાં જાય જ નહિ. વળી એ સંબંધ પણ ધણા સમયથી સિદ્ધ થાય તેવો છે, એમ બતાવવા સારુ કહે છે: “આ શ્રીભાગવતરૂપ વૈષ્ણવ વેદ પ્રકટ થયો” તે કાંઈ થોડા જ સમયમાં ન થઈ શકે. ૭

સ ગોદોહનમાત્રં દ્વિ ગૃહેષુ ગૃહમેધિનામ્ ।

અવેક્ષતે મહાભાગ તીર્થીકુર્વન્સદાશ્રમમ્ ॥૮॥

શબ્દાર્થઃ—ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં ઘરોમાં તેના આશ્રમને તીર્થરૂપ કરનાર, મોટા ભાગ્યવાળા, તે શુકદેવજી; ગાય દાહુવાય તેટલો વખત જ રાહ જોઈ ઊભા રહે છે.

ભાવાર્થ:—કહી સંવાદ પણ થાય તો ગાય હોહવાય તેટલા વખતથી વધારે વખત ગૃહસ્થના ઘરમાં, સંન્યાસીએ નિવાસ કરવો યોગ્ય નથી. તે વાસ પણ સ્નેહથી કરવાનો નથી. જો સ્નેહથી સંન્યાસી વાસ કરે તો સ્નેહને પૂર્ણ કરવા માટે વધારે વખત વાસ કરવો પડે; પરંતુ શુકદેવજી તો ગૃહસ્થોના આશ્રમને તીર્થરૂપ બનાવવા રહે છે. આશ્રમને પવિત્ર કરવાનું કારણ એટલું જ કે ગૃહસ્થીઓની બુદ્ધિ ઘરમાં અતિ પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે; તેથી જેમ શ્રીભાગવત જેવી મોટી સંહિતા સાંભળવા માટે હમણાં અતિ પ્રવૃત્તિવાળી નિષ્ઠા થઈ તેમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ પ્રવૃત્તિની નિષ્ઠા હોય છે અને તે ગૃહસ્થો જ્યારે આગળ ઉપર સંન્યાસ શ્રદ્ધ કરે ત્યારે પહેલાંની પ્રવૃત્તિરૂપ દોષ તો તેમાં રહેલો હોય છે. તેથી તેને અધિકાર નથી. તેમ ઘરમાં રહેવાથી સંગદોષ પણ તેમાં રહેલો હોય છે; માટે ગૃહસ્થાશ્રમ તીર્થરૂપ નથી તેને પણ પરમહંસો તીર્થરૂપ કરે છે; ત્યારે ઉપર જણાવેલા બંને દોષ જાય છે. તે માટે કહે છે કે ગાય હોહવાય તેટલો વખત સંન્યાસી ગૃહસ્થના ઘર આગળ રહે છે, એટલે જે ગાય અગ્નિહોત્રમાં ઉપયોગી દૂધ સારું પોતાને દોહે તેટલા વખત સુધી દોહનારાના આશ્રમને સહન કરે છે, અર્થાત્ પગે બંધાઈને પણ ઊભી રહે છે, તેવી રીતે જગતના મિત્રરૂપ સંન્યાસીઓએ પણ તેટલા વખત સુધી ગૃહસ્થના ઘર આગળ રહેવાનો કલેશ સહન કરવો જોઈએ, એમ મૂળમાં દ્વિ શબ્દથી બતાવે છે. આ અવસ્થા મોટા ભાગ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બતાવવા સારું મહાભાગ (મોટા ભાગ્યવાળા) એ વિશેષણ આપ્યું છે. (૮)

અભિમન્યુસુતં સૂત પ્રાહુર્માગવતોત્તમમ્ ।

તસ્ય જન્મ મહાશ્ચર્યં કર્માણિ ચ ગૃણીહિ નઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—હે સૂત, અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિતને ભક્તોમાં ઉત્તમ કહે છે. તેનો મોટો આશ્ચર્યવાળો જન્મ અને તેનાં કર્મો અમને કહો.

ભાવાર્થ:—પિતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થાય તેમાં મોટાઈ છે અને માતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થવામાં હીનતા છે, એ હકીકત હરેક સ્થળે સમજવાની છે. ‘અભિમન્યુ’ શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે ‘જેને ચોતરફ ક્રોધ રહેલો છે’ પરંતુ અંદર ક્રોધ નથી. ક્ષત્રિયોનો આજ ધર્મ છે. અભિમન્યુને અંતઃકરણમાં ક્રોધ ન હતો, તેથી તેનો પુત્ર વૈષ્ણવ થયો. ‘સૂત’ એ સંબોધનથી તે વૃત્તાંતને તમે જાણો છો, એમ બતાવ્યું છે. લોકવૃત્તાંતનો ત્યાગ કરી ભગવાનમાં જ એકપરાયણ હોય તે મહાભાગવત કહેવાય છે, કેમકે “જેના હૃદયને ભગવાન જોડતા નથી” એમ એકાદશ સ્કંધમાં યોગેશ્વરે કહ્યું છે. તેવો પુરુષ સર્વ ભગવદ્ભક્તોમાં ઉત્તમ છે એમ હરેક કહે છે, તેથી તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે,

એમ બતાવ્યું છે. પહેલેથી જ તેવા ભગવદ્ભક્તને શ્રીભાગવત વડે વિશેષ શું છે, તે જાણવા માટે પ્રથમ વિશેષ પૂછે છે કે 'જેમાં મોટું આશ્ચર્ય છે, તેવો તેનો જન્મ કહો;' કારણ કે જે ગર્ભમાંથી મરણ પામેલો જ જન્મે હોતો, તેનું ફરીવાર જીવવું થવું, તેવી મહાભારતાદિકમાં કથા છે, માટે પરીક્ષિતના જન્મની કથા કહો. અને તેણે કલિયુગને તાબેદાર બનાવ્યો વગેરે જે તેનાં 'કર્મો છે, તે કહો.' (૯)

વૈષ્ણવને મરણપર્યંત અન્નનો ત્યાગ કરીને બેસવું ઉચિત નથી, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:

સ સમ્રાટ્ કસ્ય વા હેતોઃ પાણ્ડૂનાં માનવર્ધનઃ ।

પ્રાયોપવિષ્ટો ગજ્ઞાયામનાદત્યાધિરાટ્ શ્રિયમ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—પાંડવોના માનને વધારનારા, ચક્રવર્તી તે પરીક્ષિત રાજા મોટા સામ્રાજ્યની સંપત્તિનો ત્યાગ કરી, ગંગાને કિનારે, મરણપર્યંત અન્નનો ત્યાગ કરી શા માટે બેઠા ?

ભાવાર્થ:—પરીક્ષિત રાજામાં લૌકિક મોટાઈ પણ છે, કેમકે તે ચક્રવર્તી રાજા છે અને પાંડવોના માનને પણ વધારનાર છે; એટલે પાંડવોની પ્રતિષ્ઠાથી પરીક્ષિતની પ્રતિષ્ઠા નથી, પણ પરીક્ષિતની પ્રતિષ્ઠાથી પાંડવોની પ્રતિષ્ઠા છે. વળી ગંગા વડે જ સર્વ પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ગંગાજીના કિનારે મરણ સુધી અન્નત્યાગ કરીને બેસવાનું શું પ્રયોજન છે ? શત્રુઓ વડે પરાજય થવાથી બેઠા હોય તેવો સંભવ તો છે જ નહિ; કેમકે રાજાઓની પણ અધિક લક્ષ્મી એના ઘરમાં રહે છે, તે લક્ષ્મીનો અનાદર કરીને રાજા બેઠા છે. આમ લોક અને વૈષ્ણવે મરણપર્યંત અન્નનો ત્યાગ કરી બેસવું, તે યોગ્ય નથી. (૧૦)

વળી લજ્જા તો સહુથી મોટી છે. તેમાં પોતાનાઓમાં લજ્જા વિશેષ થાય છે તો પછી તે રાજાઓના મધ્યમાં તેવી રીતે કેમ બેઠા ? એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:

નમન્તિ યત્પાદનિપીઠમાત્મનઃ

શિવાય હ્રાડ્ડનીય ધનાનિ શત્રવઃ ।

કથં સ વીરઃ શ્રિયમક્લ્લુ દુસ્ત્વજાં

યુવૈષતોત્સ્રષ્ટુમહો સહાસુભિઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જે પરીક્ષિતના શત્રુઓ પોતાના કલ્યાણ માટે ધનને લાવીને, જેના ચરણરૂપી પીઠનું નમન કરે છે, તે વીર પરીક્ષિતે જીવાન હોવા છતાં પણ પ્રાણોની સાથે દુઃખ વડે પોતાના અંગ ઉપરથી ત્યાગ થઈ શકે, તેવી લક્ષ્મીને છોડવાની ઈચ્છા કેમ કરી ? એ આશ્ચર્ય છે.

ભાવાર્થ:—શત્રુઓ તેના ચરણપીઠને નમન કરે છે, તેમ કહ્યું તે પગને રહેવાનું સ્થાનક અથવા પાદુકા સમજવી. દરેક દેશમાં આ પરીક્ષિતના સિંહાસન પાસે જઈને, પોતાના અપરાધો ક્ષમા કરાવવા માટે ધન લાવીને શત્રુઓ પાસે નમસ્કાર કરે છે એ આશ્ચર્ય છે, એટલે તેઓ પોતાના કલ્યાણ માટે નમન કરે છે; કારણ કે તે રાજાઓનો દેશ તો પરીક્ષિત રાજાએ પહેલેથી લઈ લીધો છે; તેથી તેઓ પોતે સંકટમાં આવી પડ્યા છે; તેથી ફરી પોતાનો દેશ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધન આપે છે. આમ અર્થ આવી મળે છે, તેથી તેને પુરુષાર્થ થાય તેમ નથી, એમ માનવાનું નથી; કેમકે તે વીર છે, એટલે તેમાં વીર રસ વિદ્યમાન છે. વીર પુરુષને મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરીને રહેવું લજ્જા કરનારું છે. વળી ધનની પ્રાપ્તિ માટે કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે લોકમાં પ્રાયોપવેશ (મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરીને રહેવું) કરવો સિદ્ધ છે, પણ પરીક્ષિત રાજાએ તો સામ્રાજ્યની સંપત્તિનો ત્યાગ કરેલો છે; તેથી ધન માટે પ્રાયોપવેશ કરેલો નથી. જો ધન માટે કર્યો હોય તો લક્ષ્મીનો ત્યાગ શા માટે કરે? તેમાં પણ પ્રાણોની સાથે લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરેલ છે. એટલે કેાણ લોગવશે, એવા અભિપ્રાયથી છોડેલ છે. લોકમાં પ્રાણ કરતાં પણ ધન છોડવું મુશ્કેલ છે, કારણકે ચોર લોકો પ્રાણ જવાનું કબૂલ કરીને પણ લેવા જાય છે. તેમાં પણ જીવાન પુરુષની આવી ઈચ્છા થવી પણ દુર્લભ છે, તો છોડવાનું તો શી રીતે અને? તેમ પરીક્ષિતે આ બધું છોડેલ છે તે સત્ય વાત છે, તેથી અમને આશ્ચર્ય થાય છે. (૧૧)

કાંઈ પાપ થયું હોય તો તેની નિવૃત્તિ કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય, તોપણ પરલોક સાધવા માટે વૈષ્ણવને પ્રાયોપવેશ થાય નહિ, પણ તેને તો જીવવું જ યોગ્ય છે, એમ કહે છે:

શિવાય લોકસ્ય ભવાય ભૂતયે ચ ઉત્તમશ્લોકપરાયણા જનાઃ ।

જીવન્તિ નાત્માર્થમસૌ પરાશ્રયં મુમોચ નિર્વિણ્ણ કુતઃ કલેકરમ્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—જેઓ ભગવત્પરાયણ મનુષ્યો છે, તેઓ લોકના કલ્યાણ માટે આશ્ચર્ય માટે જીવે છે, કાંઈ પોતાના માટે જીવતા નથી. ત્યારે આ પરીક્ષિતે, ખીજના આશ્રયવાળા શરીરને, વૈરાગ્ય પામીને શા માટે છોડ્યું?

ભાવાર્થ:—વૈષ્ણવને ગફલતથી કહાચિત્ મોટાં પાપ કરવાનો સંબંધ થાય તોપણ તેને દેહ છોડવો યોગ્ય નથી, કેમકે તેને મહાપાતક લાગવાથી પોતે સેવા કરવાને યોગ્ય ન પણ હોય તો તેને પૂછીને ખીજ લોકો સેવા કરે છે; તેથી તેનું જીવન જ દરેકના કલ્યાણ માટે થાય છે. એટલે શાંત મુખ માટે તેનું જીવન છે. તેમ જ શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે “આ અંગરાજના વંશમાં સદ્ગુણ પરાક્રમવાળા રાજાઓ થશે” તેથી લોકમાં મુત્રપૌત્રાદિકની

અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે તેવા વૈષ્ણવોનો જન્મ થાય છે. તેમ ઐશ્વર્ય માટે પણ તેનું જીવન છે; એટલે નાનામાં નાનું થવું, મોટું થવું વગેરે આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય ભગવાનની સેવામાં પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થાય છે. ષષ્ટસ્કન્ધમાં આજ્ઞા કરી છે કે “મહાપુરુષની પૂજાની સિદ્ધિ પ્રસંગથી જ થાય છે.” માટે સર્વપુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનારા દેહનો ત્યાગ કરવો પરીક્ષિત રાજાને અનુચિત છે. વૈરાગ્ય થવાથી દેહાદિકનો ત્યાગ કરવો, એ સર્વભૂત પ્રાણીઓના હિત માટે છે; કેમકે “દરેક પ્રાણીઓને અભય આપવું.” એવું વાક્ય છે. તે વૈષ્ણવોને વિપરીત છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે, કે બીજાના આશ્રયવાળું પરીક્ષિતનું શરીર છે; તેથી વૈરાગ્ય થવામાં કારણ, ‘પ્રજ્ઞ પાસેથી કર વગેરે લેવો, તેવી ભયંકર આ-જીવિકા છે,’ એમ માનીને તેને છોડવા માટે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે; તેથી પ્રજ્ઞ પાસેથી કર લેવો એ જ વૈરાગ્યનું કારણ છે. એમ પ્રજ્ઞને દુઃખ થાય તેમ હોય તો કર વગેરે ન લેવો, પરંતુ શરીર છોડવું નહિ. જો કે શત્રુઓને ભય કરનારો છે, તેથી વૈરાગ્ય થવાથી તે ધર્મ છોડવાનો અભિપ્રાય થાય તો હથિયારો જ છોડી દેવાં, જેથી શત્રુઓને ભય ન થાય; પણ શરીર શા માટે છોડવું? અહીં શરીરને ખતાવનાર કલેવર શબ્દ લખ્યો છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે સ્પષ્ટ જણાય નહિ, પણ જેમાં મધુર રસ હોય છે, તે રસમાં શરીર કારણભૂત છે; તેથી અસ્પષ્ટ રસનો આવિર્ભાવ થવામાં શરીર કારણ છે, એમ ભાસે છે. એ અસ્પષ્ટ રસ ભક્તિરસ જ છે; કારણકે બીજા રસ તો લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. માટે ભક્તિરસને પ્રકટ કરનારું શરીર પરીક્ષિત રાજાએ શા માટે છોડવું? (૧૨)

तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किञ्चन ।

मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् ॥१३॥

શબ્દાર્થ:—જે બાબત અમે અહીં પૂછેલી છે તે સર્વ અમને તમે કહો. વેદ સિવાય બીજા તમામ વાણીની બાબતમાં તમે નિષ્ણાત છો એમ હું માનું છું.

ભાવાર્થ:—આમ ઉપરાઉપર ચાર પ્રશ્નો કરેલા છે તોપણ પહેલા પ્રશ્નને દુબળાપણું નથી તે ખતાવવા સારું ‘તે બધું તમે કહો’ એમ કહેવું છે. કદાચ સૂત પૌરાણિક એમ કહે કે ભાગવતના અર્થમાં અમારો પરિચય છે, બીજા શાસ્ત્રમાં નહિ, તે માટે કહે છે કે એમ તમારે કહેવું નહિ, કારણકે પ્રાક્ષણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જેમ વેદના અધિકારી છે તેમ તમારો વેદમાં પરિચય નથી. એ સિવાય ઇતિહાસ પુરાણ વગેરે તમામમાં તમારો પરિચય છે. (૧૩)

ભાગવત વિષય પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા સ્કન્ધમાં કહેશે અને વક્તાવિષયક તેમ જ શ્રોતાવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉત્તમ પ્રકરણમાં કહેવાશે; અહીં ભાગવતના કર્તા વિષયક બીજા પ્રશ્ન રહ્યો તેનો ઉત્તર કહે છે:

સૂત ઉવાચ :

દ્વાપરે સમનુપ્રાપ્તે તૃતીયે યુગપર્યયે ।

જાતઃ પરાશરાદ્ યોગી વાસવ્યાં કલયા હરેઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપર, અને કલિયુગ, એમ ક્રમથી ચાર યુગ કરે છે તે ત્રીજી વખત કર્યા ત્યારે દ્વાપર યુગ પ્રાપ્ત થયો. તેમાં પરાશર મુનિથી વાસવીમાં હુરિભગવાનની કલા વડે વ્યાસજી ઉત્પન્ન થયા.

ભાવાર્થઃ—ભાગવતનું નિર્માણ કરવા માટે જ મુખ્યપણે વ્યાસજીનો અવતાર છે તે માટે પ્રથમ સૂત તેના જન્મની હકીકત કહે છે. બ્રાહ્મકલ્પના પ્રથમ મન્વંતરની ત્રીજી વખત યુગની પર્યાવૃત્તિ થઈ એટલે અનુક્રમથી ચારે યુગો આવ્યા, તે ત્રીજી વખત આવ્યા ત્યારે વ્યાસજીનો જન્મ છે. પ્રથમ ચારે યુગ કર્યા તે સાધન સહિત જ્ઞાનનો સમય છે. બીજી વખત તે કર્મનો સમય છે. અને ત્રીજી વખત કર્યો તેમાં ભક્તિનો સમય છે. તેપણ સત્યયુગમાં ૨ અને ત્રેતાયુગમાં ધર્મો આડા આવે છે, તેથી તેમાં વ્યાસજીનો જન્મ નથી, પણ દ્વાપરમાં ધર્મની દ્વિપરતા હોવાથી સર્વને સંદેહ થયો એમ મૂળનાં સમ્ ઉપસર્ગથી બતાવ્યું છે. પરાશર ભક્ત હતા તે વિષ્ણુપુરાણાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે માર્કંડેયે નમસ્કાર કર્યા છે તે વખતે પરાશર વયોવૃદ્ધ છે તેવું વચન

૧. અઢાવીશમી વખત યુગ કર્યા તેમાં દ્વાપર આવ્યો. તેની નિવૃત્તિ થયા પછી ઉત્પન્ન થયેલ સત્યવતી પ્રથમ મન્વંતરના ત્રીજી વખતના દ્વાપરમાં હોય નહિ, તેથી તે મન્વંતરની પણ નિવૃત્તિ થઈ ગઈ. તેમ સત્યવતી સામવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે સામવંશ જ પ્રથમ મન્વંતરમાં હતો નહિ. અને તે મન્વંતરની નિવૃત્તિ થયા પછી બ્રાહ્મ કલ્પ પણ નિવૃત્ત થયો છે. ત્યારે થઈ ગયેલા કલ્પ કયો ? તેનો વિચાર કરતાં રજ્જેગુણના ક્ષોભથી પહેલો કલ્પ રાજસ થયો છે. માટે બ્રાહ્મકલ્પને રાજસપણું છે. જ્યારે મત્સ્યાવતારમાં આશુપ મન્વંતર થઈ ગયો ત્યારે પ્રલય થયો એમ સિદ્ધ કર્યું છે. તે ન્યાયથી તેમાં રાજસ-મન્વંતર પહેલો પ્રાપ્ત થયો. તેમાં સૂર્ય ચંદ્ર હોવા જોઈએ. તેથી પંચમ સ્કંધમાં સૂર્યવાચક માર્તંડ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે કે અંડ મૃત થયું, તેમાં ઉત્પન્ન થયેલો માર્તંડ કહેવાય છે. માટે જગતને અગ્નિ અને સોમાત્મકપણું હોવાથી તેમ તે વખતે સોમ પણ હતો, માટે તેનો વંશ થયો. ત્યારે ત્રીજી વખત દ્વાપર આવ્યો, તેમાં સત્યવતીની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. તેમ પરાશર પણ તે વખતે હતા. માટે ત્રીજી વખત દ્વાપર આવ્યો તેમાં વ્યાસજીનો જન્મ કહેલો છે.

૨. સત્યયુગ અને ત્રેતાયુગમાં ધર્મનો સંદેહ ન હોવાથી નિઃસંદેહ જ્યાં વૈદિક ધર્મ થતા હોય ત્યાં ભક્તિ ન થાય. અને દ્વાપર શબ્દનો અર્થ, કાશમાં યુગ અને મંશય પર લખ્યો છે, તેથી દ્વાપર શબ્દથી દ્વાપર યુગ પણ સમજવો. અને લોકોને ધર્મસંદેહ થયો તેમ પણ માનવું. તેમ ધર્મની દ્વિપરતા મત્સ્યપુરાણમાં લખી છે દ્વૈધમુત્પચ્ચતે ચૈવ યુગે સ્મિન્ બ્રહ્મ સ્મૃતૌ એટલે દ્વાપર યુગમાં શ્રુતિ સ્મૃતિ એમ બે પ્રકાર આલે છે, તેથી કેટલાક ધર્મો શ્રુતિને આધારે છે અને કેટલાક સ્મૃતિને આધારે આલે છે.

છે. અને મત્સ્યપુરાણમાં જે વૈષ્ણવ તરીકે ઓળખાય છે તે ઉપર કરનારા વસુની પુત્રી વાસવી (સત્યવતી) છે. તે મત્સ્યના ગર્ભમાં થયેલ છે, તે પછી ઉપરિચર વંસુ વૈષ્ણવ હતા અને તેનું બીજ હોવાથી તેનો ધર્મ પણ તેમાં આવેલો છે. યોગ પ્રવર્તાવવો એ વ્યાસજીના અવતારનું પ્રયોજન છે. તેમાં પણ સર્વ દુઃખ દૂર કરનાર હરિની જ્ઞાનકલાથી અવતાર છે. અહીં યોગ કહેલો છે તે ભક્તિયોગ છે. જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ તે અવતારથી જ થાય છે; તેનું કૃણ પણ ભક્તિ છે, તે અવતારનું પ્રયોજન છે. એવી રીતે ભક્તિનો પ્રચાર કરવા સારુ જ અવતાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૪)

તે વ્યાસજીના પ્રસંગની હકીકત કહે છે:

સ કદાચિત્સરસ્વત્યા ઉપસ્પૃશ્ય જલં શુચિઃ ।

વિવિક્ત એક આસીન ઉદિતે રવિમણ્ડલે ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—પવિત્ર વ્યાસજી કોઈ દિવસ સરસ્વતીના (પવિત્ર) જળનું આચ-
મન લઈને સૂર્યમંડળનો ઉદય થયો ત્યારે એકાંતમાં એકલા બેઠેલા હતા.

ભાવાર્થ:—તે વ્યાસજી ભક્તિ માટે જ અવતરેલા છે. ક્યારેક કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિનો નાશ થયેલો હતો ત્યારે તેને પોતાના જ્ઞાનનું પણ વિસ્મરણ થઈ ગયું; એટલે વ્યાસજીએ સરસ્વતીના પવિત્ર જળનું આચમન કર્યું, તેથી તેનું સર્વજ્ઞપણું જાગ્રત થયું. તે સરસ્વતીના જલનો પાપથી પરાજય થતો નથી, એમ ખતાવવા માટે છે. એટલે વ્યાસજીને શુચિઃ પવિત્ર કહ્યા છે. તેમની જ્ઞાનકલામાં ધર્મના અંશ જ પ્રકટ થયા. ત્યાર પછી પોતાના અવતારનું પ્રયોજન વિચાર્યું, ત્યારે તેમણે દરેકનું હિત કરવા માટે ધર્મને જોયો, એમ કહેવા માટે ‘એકાંત સ્થાનમાં એકલા બેઠા’ ત્યાંથી લઈને ‘કૃપાથી મહા-ભારત કર્યું’ ત્યાંસુધીની હકીકત કહે છે. મનમાં સ્થિરતા રહેવા માટે વ્યાસજી એકાંતમાં બેઠા છે. પોતે એકલા બેઠેલા છે, તેથી આધિભૈતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક એ ત્રણ પ્રકારના દોષોનો અભાવ છે, એમ સૂચવ્યું છે. સૂર્યના મંડળનો ઉદય થયો, એથી તે સમય જરૂરી કર્મકાલનો અભાવવાળો છે, એમ ખતાવ્યું છે. અથવા પુણ્યાહરૂપ કાલને ખતાવનાર, અને ઋતુ સંબંધી કાલના શુભોને ખતાવનાર તે સમય છે, એમ ખતાવ્યું છે. (૧૫)

પરાવરજ્ઞઃ સ ઋષિઃ કાલેનાવ્યક્તરંહસા ।

યુગધર્મવ્યતિકરં પ્રાસં ભુવિ યુગે યુગે ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—આગળ પાછળની તમામ હકીકતને જાણનાર, તે વ્યાસજીએ જેનો વેગ ન જાણી શકાય તેવા કાલ વડે પૃથ્વી ઉપર યુગયુગમાં યુગધર્મનો નાશ જોયો.

ભાવાર્થ:—પર એટલે કાલાદિક અને અવર એટલે આપણે વગેરે. તે દરેકને જાણનાર તે ઋષિ છે. તેમને જે કાર્ય કરવું છે તેમાં કાલાદિક પ્રતિબંધ કરનાર નથી. તેવું પ્રાણીઓનું અદૃષ્ટ છે, એમ તેમણે જાણ્યું. તે પછી તે ઋષિ મંત્રને જોનારા થયા, કેમકે તેમાં ધર્મનો અંશ પ્રકટ થયો છે. કાલ તે ભગવાનનો મુખ્ય અધિકારી છે. તે કાલ સર્વને કરનાર અને દરેકનું નિમિત્ત છે, ત્યારે ખીજાઓ શ્રમ કરે તે વ્યર્થ છે, તે સારુ કાલને નિયમમાં રાખનાર ભગવાનનો વ્યાસ અવતાર છે, એમ જણાવવા માટે કાલે કરેલો ઉપદ્રવ તે પહેલો કહે છે કે અક્ષર વડે જે કાલનો વેગ છે, અથવા પ્રકૃતિમાં જેનો વેગ છે, એટલે પ્રવૃત્તિ વગેરે દરેક કાળને અધીન છે. અથવા અક્ષરબ્રહ્મની પણ તેમાં સંમતિ છે. અથવા જાણવામાં ન આવે તેવો કાલનો વેગ છે, તેથી તેનો પ્રતીકાર (ઉપાય) થઈ શકે તેવો નથી એમ બતાવ્યું છે. આટલું કહેવાથી ભગવાન સિવાય, અક્ષર કાલ વગેરે સર્વે ભગવાનને અધીન છે, અથવા ભગવાનને અનુકૂળ છે એમ બતાવ્યું છે. તેથી ક્ષિત શું થયું? તે બતાવે છે કે ચાર યુગના ધર્મ, તપ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય અને દાન વગેરેનો નાશ થયો છે, કારણ કે તે ધર્મમાં કોઈ અધિકારી રહ્યા નથી, તેથી અધિકાર વગરનાઓમાં તે ધર્માદિકની પ્રવૃત્તિ થઈ. તે ધર્મ કાંઈ એકદમ થયો નથી, પણ ક્રમેક્રમે થયો છે. તેનો પૃથ્વી ઉપર જ નાશ થયેલો છે, સ્વર્ગમાં થયો નથી. અને તે પ્રત્યેક યુગમાં પ્રાપ્ત થયો છે. (૧૬)

એવી રીતે કાલે કરીને ધર્મનો નાશ કહીને પદાર્થનો નાશ થયેલો છે તે કહે છે:

મૌતિકાનાં તુ ભાવાનાં શક્તિહાસં ચ તત્કૃતમ્ ।

અશ્રદ્ધધાનાન્ નિઃસત્વાન્ દુર્મેધાન્ હસિતાયુષઃ ॥૧૭॥

દુર્ભગાંશ્ચ જનાન્વીક્ષ્ય મુનિર્દિવ્યેન ચક્ષુષા ।

સર્વવર્ણાશ્રમાણાં યદ્દ્યૌ હિતમમોઘદક્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—અને તે કાળે કરેલા પંચમહાભૂતના ભાવની શક્તિનો ક્ષય થયેલો જોઈને તેમ જ શ્રદ્ધા વગરના, ખલ વગરના, દુષ્ટબુદ્ધિવાળા, આયુષના ક્ષયવાળા, ભાગ્ય વિનાના એવા માણસોને જોઈને, દિવ્ય નેત્ર વડે સર્વ દૃષ્ટિવાળા, તે મુનિએ દરેક વર્ણ અને આશ્રમોનું જે હિત હતું તેનું ધ્યાન કર્યું.

ભાવાર્થ:— પંચમહાભૂતથી થયેલા આપણે વગેરેની અને પંચમહાભૂતોની પણ શક્તિ જતી રહી છે; સ્વાધ્યાય વગેરેની શક્તિ જતી રહી છે; તે કાળે કરીને થયું છે. તેમ તે ધર્મ કરનાર શ્રદ્ધા વગરના થયા છે તેનામાં ખલ કે વિવેક પણ નથી અને બુદ્ધિવગરના થયા છે. તેનાં ચિત્ત મન અને

બુદ્ધિનો નાશ થઈ ગયો છે. એમ કર્તાના દોષોનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને તેના અંતઃકરણમાં અહંકાર જ મજબૂત થઈને પેઠેલો છે, એમ કહ્યું છે, તેથી આયુષનો પણ નાશ થઈ ગયો છે, તે હસિતાયુષઃ પદથી કહેલું છે. કર્મથી ભાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે કાલાદિકની શુદ્ધિ ન હોવાથી તેનું ભાગ્ય થતું નથી. દ્વાપર અને કલિયુગમાં તો દેશ કાલ કર્તા દ્રવ્ય મંત્ર અને કર્મ એ છએ દુષ્ટ હોવાથી કર્મ સિદ્ધ થતાં નથી, તેથી દુર્ભાગ્યપણું રહે છે. આ બધી હકીકત વ્યાસજીએ તર્ક કરીને બાણી નથી, પરંતુ ઋષિ સંબંધી જ્ઞાનને લીધે બાણ્યું છે; એટલે તેને ઉપાયનું જ્ઞાન પણ થયું છે. પાખંડ ધર્મ પોતાથી જ ઉત્પન્ન થશે, તે સારુ તેની નિવૃત્તિ માટે કહે છે કે દરેક વર્ણુ આશ્રમે અને દેશકાલાદિક ધર્મોનું હિત કેવી રીતે થશે, તેનું વ્યાસજીએ ધ્યાન કર્યું. આથી એમ પણ બતાવ્યું છે કે વર્ણુ આશ્રમ અને દેશાદિક સિવાયના જે ધર્મો છે તે પાખંડ છે. તે પાખંડ ન થાય તેનું તેમણે ધ્યાન કર્યું. વ્યાસજી સત્ય-સંકલ્પ હોવાથી તેમને સત્ય અને હિત વસ્તુ જ સ્કુરે છે એમ બતાવવા માટે તેમને ‘સક્ષ્ણ-દષ્ટિવાળા’ કહ્યા છે. (૧૮)

યજ્ઞ જ દરેક વર્ણુ અને આશ્રમનો હિતકારી છે એમ નિરૂપણ કરે છે:

ચાતુર્હોત્રં કર્મ શુદ્ધં પ્રજાનાં વીક્ષ્ય વૈદિકમ્ ।

વ્યદધાગ્નિજ્ઞસન્તત્યૈ વેદમેકં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—જેમાં ચાર હોતાઓ છે એવું શુદ્ધ વૈદિક કર્મ પ્રજાઓનું જોઈને, યજ્ઞના વિસ્તાર કરવા માટે એક વેદને ચાર પ્રકારના બનાવ્યો.

ભાવાર્થ:—ઋષિ સંબંધી જ્ઞાન હોવાથી તેમાં યુક્તિની જરૂર નથી, અને યુક્તિ તો આધિદૈવિકકાલ અને ભૌતિકકાલે કરેલા દોષો દૂર કરવા માટે છે. “તે કાલ વિષ્ણુરૂપ અને યજ્ઞરૂપ છે,” એવું વાક્ય પણ છે. અથવા કાલને નિયમમાં રાખનાર વિષ્ણુ ભગવાન છે. તે દોષો મટાડવાને સમર્થ છે; તેથી યજ્ઞ વિષ્ણુરૂપ અને કાલરૂપ વેદથી સિદ્ધ છે. બીજાં પ્રમાણો કરતાં વેદ બલિષ્ઠ છે. માટે સમગ્ર વેદની એકતા કહેવા માટે તેનું સ્વરૂપ કહે છે કે ચાર હોતાઓ કર્મમાં રહેલા છે: અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા, હોતા અને બ્રહ્મા. એ ચારની કર્મમાં જરૂર છે અને તે બધા ગણના નાયક હોવાને લીધે, હોતા તરીકે કહેવાય છે. પરંતુ આથી તો સોમપાત્રને પ્રતિપાદકપણું થાય, પરંતુ અગ્નિહોત્રાદિકને પ્રતિપાદકપણું ન થાય, તેથી બીજો અર્થ કરે છે કે વૈદિકકર્મમાં દશ હોતા (હોમ કરનાર), ચાર હોતા, પાંચ હોતા, છ હોતા અને સાત હોતા, એવી રીતે ચાર ભેદ રાખેલા છે. તે હોમ કરનારાઓ અગ્નિહોત્રાદિકનું મૂળ છે; તેથી અગ્નિહોત્રાદિક પાંચ ચાતુર્હોત્ર કર્મ ગણાય છે. કર્મ

એ તેનું નામ છે. તે કર્મ સાધનસહિત નિત્ય છે, તેમ તેને કાલનો સ્પર્શ ન હોવાથી તે શુદ્ધ છે, અને વારંવાર ઉત્પન્ન થનાર પુરુષનું તે કર્મ છે. તેમાં વેદ પ્રમાણ છે, એમ ખતાવવા માટે 'વૈદિક છે' એમ કહ્યું છે. તે યજ્ઞના વિસ્તાર માટે વેદને ચાર પ્રકારે કર્યો, એટલે તે તે યજ્ઞના પ્રકારનો ભેદ ખતાવીને એક બીજામાં મળી ન જાય તે પ્રમાણે, અને બુદ્ધિમાં ખરાખર સમજવામાં આવે તેમ, યજ્ઞનો વિસ્તાર કર્યો. અથવા તે ભેદ કાંઈ બિન્ન નથી; તેમાં જ અંશના ભેદની વ્યવસ્થા વડે યજ્ઞનો વિસ્તાર કર્યો છે. (૧૯)

પણ મૂળ વેદનું સ્વરૂપ તો એક જ છે તે ભેદો ખતાવે છે:

ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्घृताः ।

इतिहासपुराणश्च पञ्चमो वेद उच्यते ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એવા નામના ચાર વેદોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને ઇતિહાસ તથા પુરાણ પાંચમો વેદ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—ઋગ્વેદ વડે હોતા, યજુર્વેદ વડે અધ્વર્યુ, સામવેદ વડે ઉદ્ગાતા અને અથર્વવેદ વડે બ્રહ્મા કર્મ કરે છે. તે તે કર્મોના પ્રતિપાદન કદનાર મંત્ર-ભાગ અને બ્રાહ્મણ ભાગના ખંડોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને 'વેદ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું. તે વેદોને જેટલા ધર્મની જરૂર છે તેટલો ધર્મ ખતાવનાર પાંચમો વેદ, ઇતિહાસ અને પુરાણ નામનો છે. (૨૦)

એમ વિભાગ કરેલા વેદોમાં અંશની સ્થાપના કરવા માટે કહે છે:

तत्रर्षेधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।

वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥૨૧॥

अथर्वाङ्गिरसामासीत्सुमन्तुर्दारुणो मुनिः ।

इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—તેમાં ઋગ્વેદને ધારણ કરનાર પૈલ મુનિ હતા, સામવેદને જાણનાર કવિ જૈમિનિ હતા અને યજુર્વેદમાં નિષ્ણાત એક વૈશંપાયન જ હતા. અને અંગિ-રાઓમાં દારુણ સુમંતુ મુનિ અથર્વવેદને જાણનાર થયા. અને મારા પિતા રોમ-હર્ષણ ઇતિહાસ અને પુરાણના જાણકાર થયા.

ભાવાર્થ:—વેદમાં સૂર્યમંડળનું નિરૂપણ છે. ત્યાં ઋગ્વેદ સામવેદ અને યજુર્વેદ એમ ક્રમ લખેલો છે, તેથી અહીં તે પ્રમાણેનો ક્રમ છે, પ્રથમ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે નથી. તેમાં વિરોધ પણ નથી. પૈલાદિક ઋષિઓ હતા. તેમાં સુમંતુ મુનિને દારુણ કહેવાનું કારણ એ છે કે અથર્વ વેદમાં અભિચાર હોઈને કષ્ટ આપવાના મંત્રો ઘણા છે, તેથી તે મુનિ તેવા પ્રયોગો કરી ઉગ્ર બન્યા હતા, આમ કેટલાકો કહે છે, પરંતુ ખરી રીતે સુમંતુ મુનિ સ્વભાવથી જ

ઉચ્ચ હતા. અને તેથી જ આગળ યજ્ઞોમાં તેમનો પ્રવેશ થયો નથી; તેપણ મુનિ હોવાથી તેમને ભણાવેલ છે. ઇતિહાસ ને પુરાણમાં સર્વનો અધિકાર છે; તેથી તેને ભણનારા રોમહર્ષણ કહેવાયા છે. તેના રોમેરોમમાં હર્ષ છે એમ ખતાવ્યું છે. ૨૧-૨૨ તે પાંચ ઋષિઓએ પણ પોતાનો ભાગ જુદા જુદા વિભાગથી ઘણી રીતે કરીને જુદો જુદો કર્યો છે એમ કહે છે:

ત एनमृषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्त्रिच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥२३॥

શબ્દાર્થ:—ઉપર કહેલા તે ઋષિઓએ; પોતાના શિષ્યોદ્વારા, તેના શિષ્યોદ્વારા, અને તેના શિષ્યોદ્વારા પોતપોતાના વેદને અનેક પ્રકારે જુદા જુદા કર્યો; તેથી તે વેદો શાખાવાળા થયા.

ભાવાર્થ:—ઋષિ હોવાથી જુદો જુદો વિસ્તાર કરવામાં દોષ નથી. એટલે પ્રથમ એક શાખા હતી, તેની પાછી જુદી જુદી શાખાઓ થવાથી તે વેદની ગણના થઈ, અને બીજી શાખાઓની પણ ગણના થઈ. (૨૩)

ઘણે પ્રકારે વિભાગ કર્યો તેપણ એક શાખા ધારણ કરાવામાં અશક્ય થઈ એમ કહે છે:

त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा ।

एवं चकार भगवान् व्यासः कृपणवत्सलः ॥२४॥

શબ્દાર્થ:—તે જ વેદો, બુદ્ધિ વગરના પુરુષો વડે પણ જેમ ધારણ થાય, તેવી રીતે દીનવત્સલ વ્યાસજી ભગવાને ખનાવ્યા.

ભાવાર્થ:—બુદ્ધિરહિત પણ ખરાખર જાણી શકે, એટલે અર્થનું જ્ઞાન ન હોય તેપણ પ્રાતિશાખ્યમાં ખતાવેલ સમાનાદિક લક્ષણો વડે ઘણો કાળ અભ્યાસ કરવાથી ધારણ થાય તેમ કર્યું; એટલે મૂર્ખને પણ ધારણ થઈ શકે, એવી રીતે વ્યાસજીએ વેદના વિભાગ કર્યો. તેમ કરવામાં હેતુ એ છે કે ભગવાનની જ તેવી ઈચ્છા હતી કે મૂર્ખમાં વેદનું પર્યવસાન થાય તેમ વેદનો વિભાગ કરવો. ત્યાં શંકા થાય છે કે બ્રાહ્મધર્મવ્રત વિના કે અર્થ જાણ્યા વિના ભણવાથી વેદનું પરમકૃણ જતું રહે છે; માટે તેમ કરવું જ યોગ્ય ન હોતું. ત્યાં કહે છે કે 'તે વ્યાસજી છે'; તેમ કરવાનો તેમનો અધિકાર છે, માટે વેદવિભાગ કર્યો છે. તેમ હોય તેપણ મોટા અધિકારીને પણ અન્યથા (જુદું) કરવું યોગ્ય નથી, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે: 'વ્યાસજી દીનવત્સલ છે'; એટલે વેદ ભણવાથી પાપ નિવૃત્ત થાય છે એમ ધારીને દરેક જીવ તેનો લાભ લઈ શકે, માટે તેવી રીતે વિભાગ કરેલ છે. તેથી તેટલું ભણવાથી કૃતાર્થતા થશે. એમ પ્રજા ઉપર દયા લાવીને વ્યાસજીએ કરેલ છે, એવો અભિપ્રાય છે. (૨૪)

પ્રાક્ષણ સાથે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે વેદનો વિભાગ કરીને હવે ખીજાઓ માટે ઉપાય ખતાવે છે :

સ્ત્રીશૂદ્રાદિક્ષિબન્ધૂનાં વ્રયી ન શ્રુતિગોચરઃ ।

કર્મશ્રેયસિ મૂઢાનાં શ્રેય એવં ભવેદિહ ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—સ્ત્રી, શૂદ્ર અને દ્વિજબન્ધુ (પ્રાક્ષણ ક્ષત્રિય વૈશ્યમાં હીન) એ ત્રણને વેદ સાંભળવાનો નિષેધ છે, કર્મથી સાધ્ય કલ્યાણમાં તેઓ મૂઢ છે, એમ વિચારીને તેઓનું કલ્યાણ આ મહાભારતમાં થયું એવા હેતુથી કૃપા કરીને વ્યાસ મુનિએ મહાભારતનું આખ્યાન કર્યું.

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞની મારફત વેદમાં સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ છે. પણ પતિ કે પુત્ર વિનાની સ્ત્રીનો યજ્ઞમાં ઉપયોગ ન હોવાથી, પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યની સ્ત્રીઓને પણ વેદ સાંભળવાની મનાઈ છે, તેમ જ જે સ્વતંત્ર શૂદ્ર છે તેને પણ નિષેધ છે. પ્રાક્ષણાદિકના સેવક શૂદ્રોને મનાઈ નથી, કેમકે યજ્ઞ કરનાર ત્રણે વર્ણોના સેવકો, તેઓનું અન્ન ખાય છે, તેથી વેદાર્થનો તેઓને ઉપયોગ છે; માટે તેઓને વેદ સાંભળવાની ખાસ જરૂર છે. એ ત્રણે વર્ણોમાં હીન કુંડ^૧ અને ગોલક^૨ તેમ જ સંસ્કાર રહિત હોય તેને જ સમજવા. તેવા હીનને પણ વેદ સાંભળવાનો અધિકાર નથી. મૂળ શ્લોકમાં ગોચર શબ્દ આપ્યો છે. તે વ્યાકરણની રીત પ્રમાણે હમેશાં પુલિંગમાં જ રહે છે. અહીં કેટલાક છાંદસ પ્રયોગ માનીને ગોચરા એમ પાઠ કરે છે.

કર્મથી સિદ્ધ થવાવાળું કલ્યાણ જે પુત્ર અને સ્વર્ગ વગેરે છે, તેમાં સ્ત્રી શૂદ્રાદિક મૂઢ છે, એટલે તેઓને કોઈ પણ સાધનનું જ્ઞાન નથી; તેથી પોતાના મનમાં જે વિચાર કર્યો છે તેથી તેઓનું કલ્યાણ થશે. જે કે અલૌકિક પ્રકારથી વેદ વડે સિદ્ધ થનાર કૃણ પણ અલૌકિક છે, તેપણ તેની સિદ્ધિ ખીજાથી થતી નથી, તેપણ અર્ધ લૌકિક ન્યાયથી ભાદ્ર મીમાંસકના મતમાં જેમ થાય છે તેમ પુરાણમાં પણ અલૌકિક ન્યાય વડે મહાભારત વગેરેથી કાર્ય સિદ્ધ થશે, એમ સમજીને ભારત આખ્યાન કર્યું. જેમાં ભરત રાજાના વંશમાં થયેલાનો સંબંધ છે તેથી ભારત કહેવાય છે. કેવળ ગ્રંથનું જ નામ ભારત છે એમ નથી, પણ મહાભારત સાંભળવાથી માયાનો મોહ નિવૃત્ત થાય છે અને ધર્માદિકનાં તત્ત્વો સહેલાઈથી જાણી શકાય છે, એમ મનન કરવાથી, જાણીને, પારકું દુઃખ મટાડવાની ઇચ્છા વડે તે આખ્યાન કરેલું છે. (૨૫)

૧. પતિ જીવતો હોય અને જ્ઞાતકર્મથી પુત્ર પેદા થાય તે કુંડ કહેવાય છે.

૨. પતિ મરી ગયા પછી જ્ઞાતકર્મથી પુત્ર પેદા થાય તે ગોલક કહેવાય છે.

एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ।

सर्वात्मकेनापि यदा नातुष्यद् हृदयं ततः ॥२६॥

नातिप्रसीदद् हृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ ।

वितर्कयन् विविक्तस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् ॥२७॥

શબ્દાર્થ:—હે બ્રાહ્મણે, એવી રીતે પ્રાણીઓના કલ્યાણમાં હુમેશાં પ્રવૃત્ત થયેલા એવા વ્યાસજીનું સર્વાત્મકપણાથી પણ જ્યારે હૃદય સંતોષયુક્ત થયું નહિ, ત્યારે અતિ પ્રસન્ન હૃદય વગરના તેઓ સરસ્વતી નદીના પવિત્ર કિનારા ઉપર એકાંતમાં બેઠા અને વિચાર કરતા ધર્મના સ્વરૂપને જાણનારા તે વ્યાસજી આમ બોલ્યા.

ભાવાર્થ:—એવી રીતે પરોપકાર રૂપ ધર્મ વેદવ્યાસજીમાં ખરાખર સિદ્ધ થયો છે. અને અંતઃકરણમાં સંતોષ થયો તે ધર્મનું ફળ છે. પણ જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં સંતોષ ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મ શ્રમરૂપ જ છે, એમ કહ્યું છે અને અહીં તે પરોપકારરૂપ ધર્મ દુઃખના કારણરૂપ થયો એમ કહેવાય, માટે પહેલાં જણાવેલી હકીકતનું સ્મરણ કરવા માટે દ્વિજા: (હે બ્રાહ્મણે) એવું પદ મૂકેલ છે. એટલે જે આગળ બણી ગયા હોઈએ તેની ધારણા રાખવી જોઈએ તે બ્રાહ્મણનો ધર્મ છે. વળી કેવળ ધર્મનું પણ તેવું ફળ થાય છે, પણ જ્ઞાન સહિત ધર્મનું ફળ તો તેવું ન જ થાય; અને અહીં તો વ્યાસજી જ્ઞાનસહિત છે, તેનો પણ પરોપકારરૂપ ધર્મ અંતઃકરણના સુખને ઉત્પન્ન કરનાર થયો નહિ. તે માટે કહે છે કે “જ્ઞાનરૂપ અથવા દયાયુક્ત દરેક પ્રકારના ધર્મ વડે પણ તેમનો આત્મા પ્રસન્ન ન થયો.” વ્યાસજી અધિકારી હોવાથી તેમને તે ધર્મનું ફળ ન થયું તે કહે છે. ધર્મથી પોતાને પણ ફળ ન થયું તો બીજાને ફળ કેમ થાય? તેથી દરેક શ્રમ નિરર્થક થયો, એમ જાણીને વ્યાસજીના મનમાં અસંતોષ થયો. ત્યારે ભગવાનની ઇચ્છા કાંઈ બીજા જ પ્રકારની છે, એમ વ્યાસજીએ જાણ્યું, કારણ કે વ્યાસજી ભગવાનનો જ્ઞાનાવતાર છે. કાંઈક હૃદયમાં સંતોષ થયો છે એમ બતાવવા માટે ‘હૃદયમાં અત્યંત સંતોષ થયો નથી’ એમ કહ્યું છે. પહેલાં એકાંતમાં બેસી વિચાર કરવાથી જ્ઞાનનો ઉદય થયો હતો તે પ્રમાણે હમણાં પણ થશે એવા વિચારથી સરસ્વતી નદીના કિનારા ઉપર બેસીને વિચાર કર્યો. “સરસ્વતીનો કિનારો પવિત્ર છે” એમ કહેવાથી ત્યાં પાપ કે તાપનો સંબંધ નથી એમ બતાવ્યું છે. એવી રીતે શુદ્ધ હેશમાં પોતાને માટે ચિંતા કરી ત્યારે તક કરવાથી કાંઈક નિશ્ચય થયો. પોતે મોટા અધિકારી હોવાથી ધર્માદિક સાંભળવા માટે બીજા ઘણા આવે અને તેથી ચિંતામાં વ્યગ્રતા થાય, તે માટે વ્યાસજી

એકાંતમાં બેઠેલા છે. અને ધર્મ જાણનાર હોવાથી ધર્મનું ખરેખરું સાધન તે જાણે છે, એમ ખતાવ્યું છે. (૨૬-૨૭)

ત્યાં પહેલાં ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે-એ શ્લોકોથી:

ધૃતવ્રતેન હિ મયા છન્દાંસિ ગુરવોઽગ્રયઃ ।

માનિતા નિર્વ્યલીકેન ગૃહીતં ચાનુશાસનમ્ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ:—વ્રતને ધારણ કરનાર એવા મેં વેદ, ગુરુ, અને અગ્નિ દેવનું નિષ્કપટ ભાવથી સન્માન કર્યું છે અને ભણાવવા માટેનું શિક્ષણ પણ પ્રાપ્ત કરેલું છે.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્મચર્યાદિક વ્રતો અને વેદનાં વ્રતો મેં ધારણ કરેલાં છે. વેદનો અર્થ જાણીને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાથી વેદનું સન્માન કરેલું છે, ગુરુઓને પણ પ્રસન્ન કરેલા છે, અને અગ્નિમાં હોમ કરેલો છે. તેઓનું સન્માન એ જ કહેવાય છે. તેમ જ ઇશ્વરની માફક લોકને ચલાવવા માટે કે પાખંડી પુરુષોની માફક કોઈને છેતરવા માટે તે ધર્મ કરેલો નથી, પણ શુદ્ધ ભાવથી તે કર્યો છે. તેમ જ તે વેદશાસ્ત્રાદિક બીજાને પણ ભણાવ્યાં છે. (૨૮)

મહાભારત જેવો ગ્રંથ પણ ધર્મને માટે કહેલો છે:

ભારતઘ્યપદેશેન સ્વામ્નાયાર્થઞ્ચ દર્શિતઃ ।

દૃશ્યતે યત્ર ધર્માદિઃ સ્ત્રીશૂદ્રાદિભિરપ્યુત ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ:—મહાભારત બનાવવાના બહાનાથી વેદનો અર્થ પણ ખતાવ્યો છે, જેમાં સ્ત્રીશૂદ્ર વગેરેથી પણ ધર્માદિક જોઈ શકાય છે.

ભાવાર્થ:—ખરી રીતે તો કલ્પસૂત્રની માફક મહાભારત વેદોના અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા માટે જ છે. તેને ઇતિહાસ નામ આપેલું છે તે તો ફક્ત બહાનું જ છે. એટલે એવો એક પ્રકારનો નિર્દેશ જ કેવળ છે! જે ઇતિહાસરૂપ ભારતને ન કરે તો વેદાદિકમાં શૂદ્રાદિકનો અધિકાર ન હોવાથી મહાભારતમાં પણ તેનો અધિકાર ન થાય. તે માટે ભારતને ઇતિહાસરૂપ કહ્યું છે. તે ખતાવવા માટે મૂળમાં હિ શબ્દ મૂક્યો છે. વેદમાં દષ્ટાંત માટે કહેલો લૌકિક ધર્મ અહીં ખતાવેલો છે. જેમ વેદમાં કહ્યું છે કે “ મારવાડમાં જેવી રીતે પાણી પીવાનો અવેટો હોય તેવો તું છે; ” અર્થાત્ દુઃખીઓનાં દુઃખને મટાડનાર છે. એમ બીજાનાં દુઃખ મટાડવા રૂપ ધર્મ દષ્ટાંતથી વેદમાં ખતાવેલો છે, તેવો જ ધર્મ અહીં ભારતમાં કહેલો છે, પણ યજ્ઞાદિક ધર્મ કહેલો નથી. તેથી વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલો ધર્મ શૂદ્રાદિકથી સમજી શકાય તેમ નથી, પણ અહીં ભારતમાં જાણી શકાય છે, અર્થાત્ ઉપદેશ વગર પણ અહીં તો જાણી શકાય છે, એવો અભિપ્રાય છે. (૨૯)